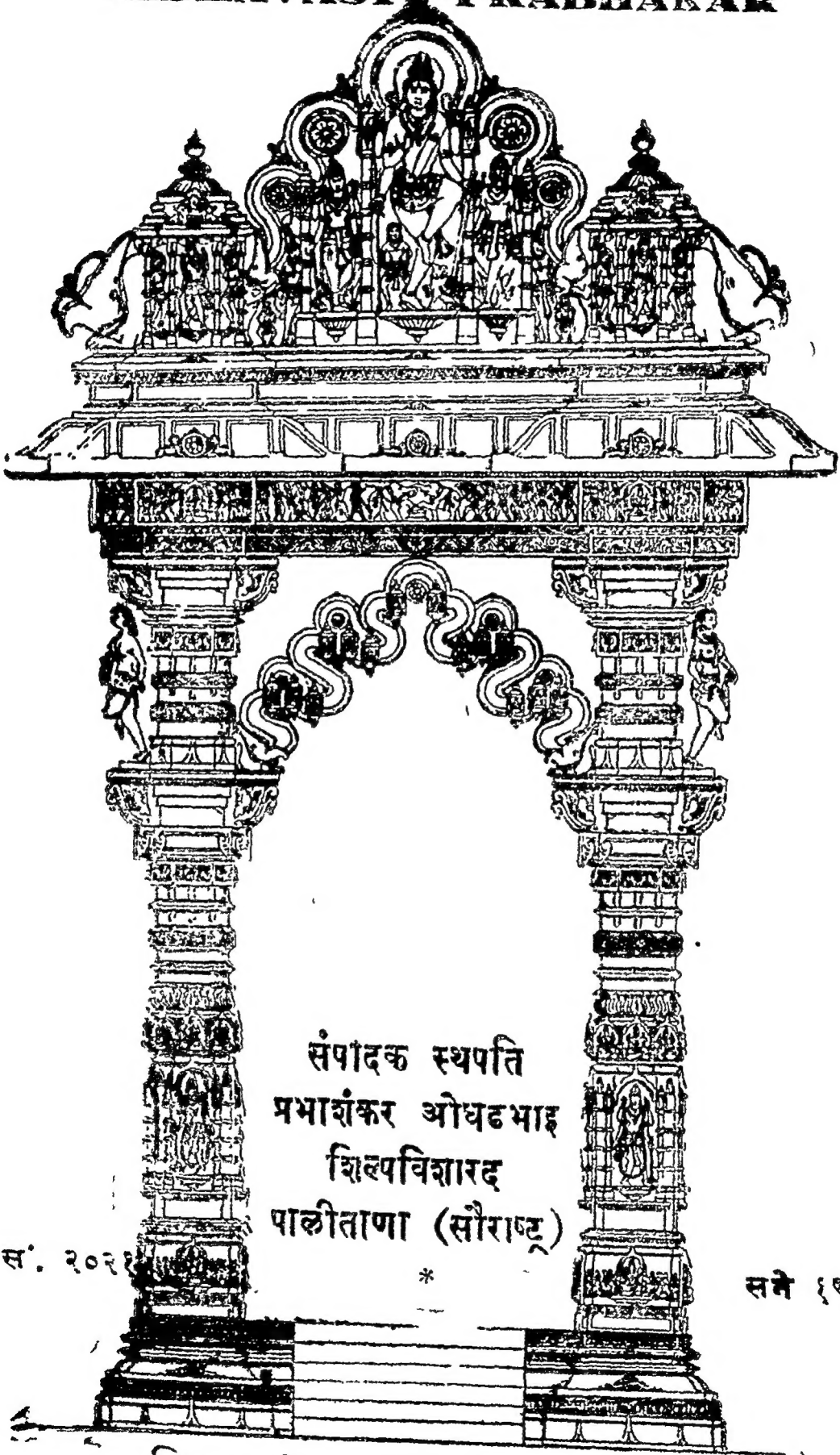

॥ श्री विश्वकर्मणे नमः ॥

॥ वेधवास्तु प्रभाकर ॥

VEDHAVASTU-PRABHAKAR

संपादक स्थपति
प्रभाशंकर ओधढभाइ
शिल्पविशारद
पालीताणा (सौराष्ट्र)

वि. सं. २०२१

*

सन्ने १९६६

शिल्प स्थापत्य कला साहित्य प्रकाशन
श्री बलवंतराय प्र. सोमपुरा एवं भ्राताओ

— ग्रन्थ प्राप्तिस्थान —

स्थपति प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा, शिल्पविशारद

गोरावादी, शिल्पि निवास—पाण्डीताणा (सौराष्ट्र)

Sthapati Prabhashanker O Sompura

Goravadi, PALITANA (Saurashtra)

श्री बलवंतराय प्र. सोमपुरा

३, पथीक सोसायटी

सर्दार पटेल कोलोनी

अहमदाबाद न. १३

Shri Balvantra P Sompura

3, Pathik Society,

Sardar Patel Colony

AHMEDABAD-13

एन एम. त्रिपाठी एन्ड कुं.

प्रिन्सेसस्ट्रीट, बंबई-२

सरस्वती पुस्तक मंदार

रतनपोट दाधोखाना

अहमदाबाद

गुर्जर ग्रंथ रत्न कार्यालय

गांधी रोड, अहमदाबाद

श्री चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस

गोविंद मंदिर लेन पो बोन ८

वागणसी-१

Munshiram Manoharlal

P B No 116B, Nai Sarak

DELHI-6

यह ग्रंथका प्रत्येक विभाग एवं चित्राकृति आदि पठन दीक्षाइन

संपादकके स्वाधीन है ।

प्रथमावृत्ति 1st Edition

प्रत १००० हिन्दी गुजराती संयुक्त अनुवाद तथा मूल

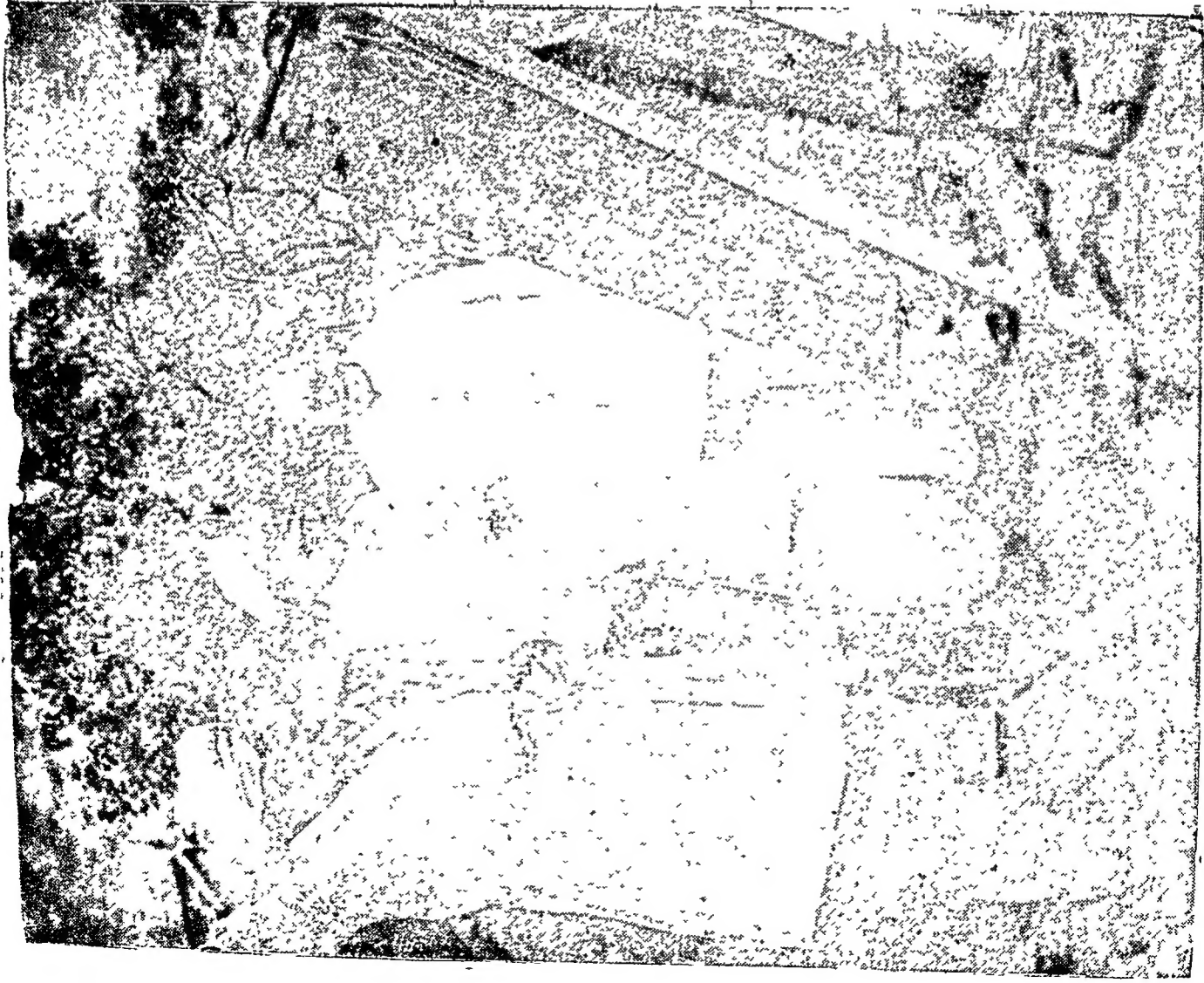
Price Rs 10/-

excluding postage

मूल्य रु. १० दश

पोस्टेज पृथक्

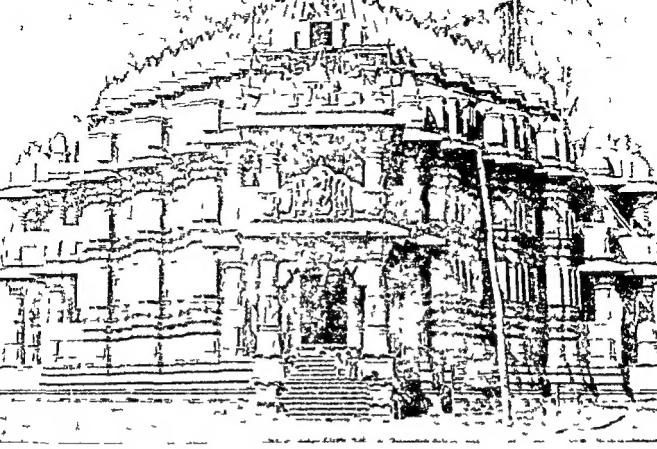
मुद्रक इंदुबाबु गोविंदलाल धामेलिया, प्रेमलक्षित मुद्रणालय—पाण्डीताणा—सौराष्ट्र

ग्रन्थ संपादक श्री प्रभाशंकरजी. २ स्व राष्ट्रपति श्री राजेन्द्रप्रसादजी

१ ना० महागजा जामसाहेब. २ उत्तर प्रदेशका गवर्नर श्री मुनशी
३ मद्रास और बंबईका गवर्नर श्री प्रकाशजी.
४ ग्रन्थ संपादक श्री प्रभाशंकरजी.

श्री सोमनाथजीका
सन्मुख दृश्य

श्री सोमनाथजीका
प्रवेश भाग

नामदार महाराजा जामसाहेब सरदिगूबिजयसिंहजी बहादुर ग्रन्थके बारेमें अपनी शुभाशिष भेजते हुए लिखते हैं :—

शिल्पशास्त्राके प्राचीन संस्कृत ग्रंथ लोगोंकी भाषामें अनुवाद होकर और गहरे समीचीन माथ प्रसिद्ध होवे तो ज्ञानकी रखवाली होती है । ऐसे प्रकाशनकी जरूरत तो थी । श्री प्रभाशंकरभाई स्थपति द्वारा तैयार किये गये शिल्प ग्रंथको देखकर बड़ी प्रमन्नता हुई । शिल्पविशारद श्री प्रभाशंकरभाईके कुलमें परंपरागत रितिसे शिल्पविज्ञानकी रखवाली होती रही है । ऐसे कौशल्यवान् स्थपतिके हाथों श्री सोमनाथजी महाप्रासादका नवनिर्माण हुआ है यह बड़े गौरवकी बात है । ऐसे शिल्पशास्त्रके निष्णातोंके ज्ञानका लाभ उठाना भारतके लिये भी गौरवकी बात है । श्री प्रभाशंकरभाई शिल्पशास्त्रके गहरे समीचीन सुझाव रखते हैं ।

अपनी सरकार विद्या और कलाके ऐसे ज्ञाताओंकी कद्र नियमानुसार करती आयी है । हम चाहते हैं कि हमारी सरकार ऐसे स्थायी कलाके निष्णातको पदवी प्रदानसे विभूषित करे और उनकी विशेषतया कद्र करे ।

जामनगर ता. १९-११-६०

उत्तरप्रदेशके भूतपूर्व गवर्नर भारतीय विधाभवन बम्बईके कुलपति श्री कन्हैयालाल मुन्शीजी अिस ग्रन्थके बारेमें अपने पुरोवचन लिख भेजते हैं कि:—

भारतके पास कमसे कम बीस शताब्दी पुरानी अपनी शिल्प स्थापत्यकी एक अपनी निजी परंपरा है । अिसकी समृद्धि और सिद्धी व्यक्त हुई हो वैसे प्रकाशन आनेगीने है । अिसमें अप्रकाशित साहित्य भी बहुत ही बांकी पड़ा है । भारतके कुछेक प्रदेशोंमें स्थपति लोगोंके पास शिल्प साहित्यके हस्तलिखित ग्रन्थ हैं । प्रस्तुत ग्रंथ ऐसे एक संग्रहके फल-स्वरूप है । ऐसे एक हस्तलिखित ग्रन्थका उद्धार एक कौशल्यवान् प्राचीन परंपराके पालक स्थपतिके हाथों ग्रंथके स्वरूपमें हुआ है ।

श्री प्रभाशंकरभाईका जन्म एक ऐसे सोमपुरा कुलमें हुआ है जो कुल प्राचीन शिल्प स्थापत्यकी परंपराकी रखवाली करनेके पेशेमें मशहूर है । वे सोमनाथजी आदि जैसे महाप्रासादोंके निर्माण करनेवाले और

झोंझल्यवान् स्थातनाम स्थपति तो है ही । शिल्प पुस्तकके संपादनमें वे वास्तुशास्त्रके भी निष्णात-ज्ञाता हैं वंसा भी प्रतित होता है ।

श्री सोमपुराने मामुली स्कूली तालीम पाठ है । फिर भी अपने स्वप्रयत्नसे उन्होंने शिल्प स्थापत्यका आमुल अभ्यास किया है । जिसके लिये वे धन्यवादके पात्र ठहरते हैं । कला और विद्या दोनोंका ऐसा अच्छा समन्वय, क्रियात्मक ज्ञानके माधक ऐसे स्वपनिही प्राचीन भारतकी समृद्ध परंपराको नया जीवन दे रहे हैं ।

बम्बई ता ३०-१०-६०

—❧—

एजिप्टके सुप्रसिद्ध पुर्गातश्बद्ध, पनारम हिन्दू युनीवर्सिटीके कला और स्थापत्य विभागके अध्यापक डो. चासुदेवशरण अग्रवालजी ग्रंथ संपादन और उनको कलाकी सराहते हुए लिखते हैं :—

श्री प्रभाशंकरजी सोमपुरा स्थपति मंदिर निर्माणके प्रत्यात और प्रकृष्ट अनुभवी हैं । ऐसे विद्वान अल्प देखे जाते हैं । श्री सोमनाथजीके मध्यको लीन भग्न मंदिर पर वास्तुशास्त्रके नियमानुसार नव निर्माण उन्होंने किया है । उनमें प्राचीन वास्तु विद्याचायेकि कौशल्यके नवमंस्कार देखकर प्रमत्तना होती है । मेरी इच्छा सबसे एक ऐसे व्यक्तिके दर्शन करनेकी थी । वही इच्छा नड दिल्ली में करीब पंद्रह साल पहले श्री प्रभाशंकरभाइके परिचय से पूर्ण हुई । वे शास्त्रीय ज्ञानके साथ क्रिया कौशल्यके मन्त्रे ज्ञाता हैं । मुझे विश्वास है कि शिल्प स्थापत्य कलाके ऐसे ग्रंथके प्रकाशनसे समस्त वास्तुशास्त्रके सुस्पष्ट अध्ययनका एक नया द्वार खुलेगा । जिस बातके लिये सनातन स्थपति प्रभाशंकरजीका अत्यंत अनुग्रहित है ।

—❧—

भारत सरकारके 'टेम्पल मन्' प्रोजेक्ट' के सुप्रीन्टेन्डेंट श्री कृष्णदेवजी ग्रंथके बारेमें अपनी प्रशस्ति जिस प्रकार लिखते हैं :—

पश्चिम भारतके परंपरागत शिल्पशास्त्रके महान ज्ञाता श्री प्रभाशंकरजी सोमपुरासे सुन्दर और मचित्र अनुवाद मह प्रकाशित किया गया शिल्प ग्रंथ उत्तम है । मंदिर स्थापत्यकी रचना पद्धतिके विशाल ज्ञानको सक्रिय अनुभव

के साथ मिलाकर उन्होंने इस विषय गहरी सुझबुझ बतायी है। यह एक अद्भुत बात है। उनका यह प्रयत्न संशोधन क्षेत्रकी एक आदर्श कृति है।

भोपाल केम्प ता. १३-१०-६०

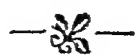
धारका ज्योतिपीठके जगद्गुरु श्री चक्राचार्यजी महाराजके शुभाशीर्वाद और शुभ संदेश :—

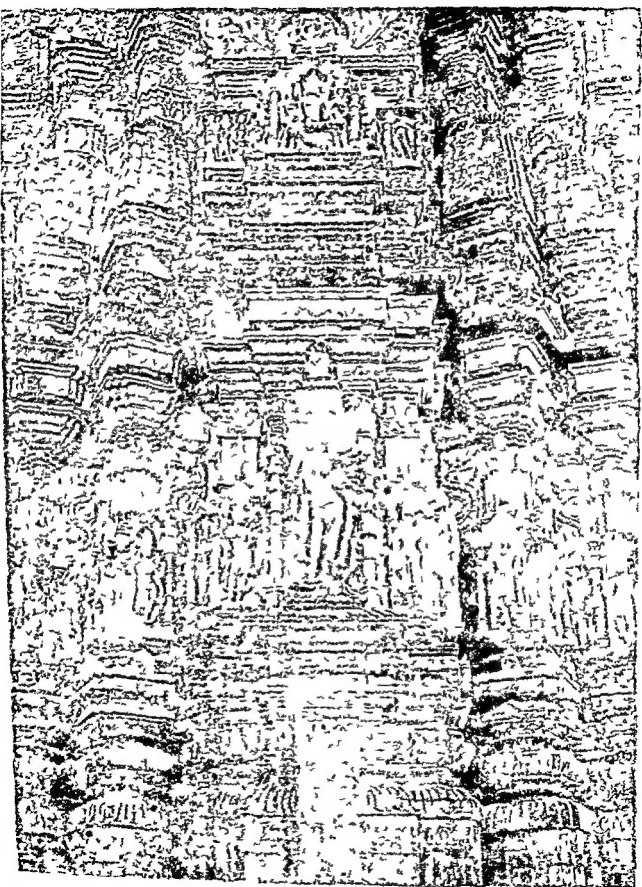
शिल्प-स्थापत्य-कला विशारद, शिल्पप्रवर श्री प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा का ग्रन्थका प्रकाशन-कार्य बड़ी प्रसंशका पात्र है। शिल्प स्थापत्य कलाके ग्रंथ क्षीण होते जा रहे हैं। राज्याश्रय से रहित होकर शिल्प-लौंग आज अन्य व्यवसायमें जा रहे हैं। इस तरह इस देशमें विद्या और कलाका हास होता जा रहा है। ऐसे जमानेमें प्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग श्री सोमनाथजीके महाप्रासादकी आश्चर्यजनक और असाधारण रत्नामें कौशल्यवान शिल्पज्ञ महोदय श्री प्रभाशंकरभाईने अपनी कलाका जो निर्माण किया है यह एक आनंदका विषय है।

पूज्य जैनाचार्य श्रीमद् विजयोदयसूरिभरजी महाराजके शुभाशीर्वाद :—

शिल्पशास्त्री श्री प्रभाशंकरभाई शिल्पविशारदसे किया गया ग्रंथ संपादनका कार्य शिल्प स्थापत्यके कार्यमें उपकारक हो। जैन आगमोंमें शिल्प विषयक संदर्भ मिलते हैं। यह ग्रंथ शिल्पज्ञान उपर कलश समान है। आर्य साहित्य-ग्रंथोंका सर्जन संस्कृत भाषामें हुआ है। शिल्प विशारद स्थापति श्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुराने बहुत से भव्य जिन-मंदिरे और पर जिनालय, कलागय उपाश्रय, धर्मशालाये, ज्ञानशाला ए आदि धार्मिक स्थापत्यका सर्जन किया है। करीब चालीस सालसे अनवरत वे इस विषयमें हमारे परिचयमें आये हैं। उनके सुपुत्र श्री बलवंतराय स्थापति भी पीछले पंद्रह वर्षों से हमारे परिचयमें रहे हैं। हमारे आशिर्वाद हैं कि आर्य स्थापत्य और सद्धर्मके आदर्शोंको अपना कर आपकी प्रगति हो।

श्री उदयेश्वर मंदिरका मंडोवर—उदयपुर (मालवा)

વેદવાસ્તુ પ્રભાકર

પ્રસ્તાવના

જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને શીત, તાપ અને વર્ષાની પ્રાકૃતિક અગવડો સામે રક્ષાની આવશ્યકતા પ્રારંભમાં સમજાઈ. આથીજ વાસ્તુ વિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળ રૂપે આદિકાળથી થયેલો ગણી શકાય. પૃથ્વીપર વસનારા પ્રાણી જીવો ભૂમિ ખોદીને કે કોતરોમાં કરેલા દર અને પક્ષીઓએ વૃક્ષ પર બાંધેલા માળાની માફક માનવીએ ઘાસની પર્ણકુટી બનાવી અગર પર્વતોની ગુફાઓની શોધ કરી તેમાં વાસ કર્યો. આમ માનવ વિકાસના પ્રારંભ પછી સામુદ્રિક વાસનું ગ્રામ્ય સ્વરૂપ અને પછી નગર રૂપ થયેલ જોઈ શકાય છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથેજ શિલ્પનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો ગયો.

“વસ” ધાતુ પરથી વાસ્તુ. વાસ્તુના અર્થમાં ભવન, રાજપ્રાસાદો, દેવપ્રાસાદો, સામાન્ય ગૃહો. જળાશયો, નગર, દુર્ગ, દેશમાર્ગ, વિશ્રામસ્થાન આદિ સમવિષ્ઠ થાય છે. ભારતીય વાસ્તુ વિદ્યાનો પ્રારંભ ઘણો પ્રાચીન છે. વેદો-પ્રાજ્ઞણ ગ્રંથો-રામાયણ, મહાભારત, બૌદ્ધ ગ્રંથો અને જૈનઆગમો, સંહિતાઓ આદિમાં વાસ્તુ વિદ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

સ્થાપત્યવેદો વિશ્વકર્માદિ શિલ્પદ્યાસ્ત્રં અથર્વવેદેસ્યોપવેદઃ ॥

સ્થાપત્ય વાસ્તુવિદ્યા એ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે અથર્વવેદના સૂકતોમાં સ્થાપત્ય કલા વિશે ઘણું કહ્યું છે.

પ્રાચીન આર્યયુગમાં તે સાદા રૂપમાં અદ્યજીવી પદાર્થોથી થવા લાગી. કાષ્ઠ, ઇષ્ટિકા અને પાષાણ પછી ધાતુ આદિ વાસ્તુ દ્રવ્યોનો વપરાશ ક્રમે ક્રમે થતો ગયો અને રામાયણ અને મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોમાં દેવાલયો, રાજમહાલયો અને સામાન્ય ગૃહોના વિવિધ વર્ણનને શાષ્ટિક ચિત્રો આપેલા છે. માનવ વિકાસની સાથે શિલ્પવિદ્યાનો પણ વિકાસ થતો ગયો.

વહિક, જૈન કે બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ગુફાઓ કોતરવા પછી પાષાણનાં દેવાલયોના બાંધકામોની પ્રથા શરૂ થઈ હોય તેમ માનવાને કારણ મળે છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ગુફાઓ કોતરી શકાય તેવી ગિરિમાળાઓ છે ત્યાં પ્રથમ સાદા કપમાં કોતરાવા લાગી પાછળથી તે અલકૃત થવા લાગી કેટલીક ગુફાઓની છત કાબટની પ્રતિકૃતિ રૂપે છે તેથી તે કળા કાબટ પરથી પાષાણમાં ઉતરાવી હોય તેમ લાગે છે

આવી કળામય ગુફાઓની છત અને દીવાલો પર પૌરાણિક ધાર્મિક પ્રયોગો અને સુદર મૂર્તિઓ કોતરાયેલ છે તેના દર્શન કરતા જગતના કળા વાસ્તુઓનું મન્તક ભારતના શિલ્પીઓ પ્રતિ નમે છે શિલ્પીઓએ ૪૭ પાષાણને સજીવરૂપ આપી પુરાણના કાવ્યને હુબહુ પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમાં દર્શન કરી ગુણસૂત્ર પ્રેક્ષકો શિલ્પીની મર્જન શક્તિની પ્રશંસા કરતા ધરાતા નથી અહીં ટાકણના શિલ્પ વડે શિલ્પીઓ અમરકૃતિ સર્જી ગયા છે અખડ પહાડોમાંથી કોતરેલ ઇલોરાના કેલાસ મંદિરની ભવ્ય કળામય નિશાળ પ્રાસાદની રચના શિલ્પીઓની અદ્ભૂત કળા ચાતુર્યનો અભ્રેડ નમૂનો છે

કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય તેના પ્રાચીન વ્યાપ્ત્ય અને માહિત્ય પરથી અંકાય છે વિદ્યા કળા તો દેગનું અમોલ્ય ધન છે શિલ્પ સ્થાપત્ય માનવ જીવનનું અત્યંત ઉપયોગી મર્મભયું અંગ છે આ કળા હૃદય તેમજ ચક્ષુ બંનેને આકર્ષે છે શિલ્પ મૌલ્ય એ માત્ર તરંગ નથી પણ હૃદયનો સભર ભાવ છે જગતમાં ભારતનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ કોટિનું દેશને ગૌરવ લેવા સરખું છે

ભારતમાં સર્વ સાહિત્યનો પ્રારંભ ધર્મ બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને થયેલ છે શિલ્પશાસ્ત્ર પણ ધર્મ ભાવના માથે સંકળાયેલું છે જેની બુદ્ધિપૂર્વકની રચના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કરેલી છે

ભારતીય વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ કાળ ઘણો પ્રાચીન છે વેદો, બ્રાહ્મણ શ્રોતો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, જૈન આગમો, બૌદ્ધશ્રોતો, સંહિતાઓ અને સ્મૃતિશ્રોતોમાં વાસ્તુવિદ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે

શિલ્પ સ્થાપત્યની પ્રાસાદ રચના ભારતનો આધ્યાત્મિક વિચારધારામાંથી ઉદ્ભવી છે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત મુજબ જીવ પ્રાણી વિકાસ સાધતો અને કોટીની યોનીઓમાં જન્મતા જન્મતા આખરે બ્રહ્મા વિલીન થાય છે આ સિદ્ધાંત દેવમંદિરના શિખર શકુ આકારે યોજ્યો છે ધર્મ પ્રવૃત્તિથી જ ધાર્મિક વ્યાપ્ત્ય ભારતમાં ઠેર ઠેર ઉભા થયા તે કારણ શિલ્પી વર્ગને

ઉત્તેજન પણ મળ્યું. પ્રાચીનકાળમાં શિલ્પીઓને બ્રહ્માના પુત્ર માની પૂજન થતું. એશિયા ખંડમાં જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થતાં તે દેશની રાજ-માતાએ પ્રજામાં સહુ ઠંઢેરા દ્વારા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી કે “મારા રાજ્યના નગરો અને ઉદ્યાનોમાં શિલ્પીઓના ટાંકણાનો ગુંજારવ સદા થતો રહે.”

શુક્રાચાર્યે કળા અને વિદ્યા વિશે બહુ સુંદર સ્પષ્ટતા કરી છે. વિદ્યા અનંત છે અને કળાની ગણતરી થઈ શકતી નથી પરંતુ સામાન્ય રીતે વિદ્યા ખત્રીશ છે અને કળા ચોસઠ પ્રકારની કહી છે. આગળ જતાં તેઓ વિદ્યા અને કળાની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે.

यद्यत्साद वाचिकं सम्यक्कर्म विद्याभिसंज्ञकम् ।

शक्तो मुकोपि यत्કृतं कलासंज्ञतु तत्स्मृतम् ॥

જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે તેને વિદ્યા કહે છે અને મુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે તે “કળા”. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ મૂક ભાવે થઈ શકે છે તેથી તે દરેકને કળા કહી છે.

કળાના પ્રકાર વિષે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદી જુદી સંખ્યા કહી છે— શુક્રાચાર્યે અને લલિત વિસ્તારમાં તેમજ કામસૂત્રમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં—કળા ૬૪ પ્રકારની કહી છે. સમુદ્રપાળે જૈનસૂત્રમાં ૭૨ કળા વર્ણવી છે. યશોધરે કામશાસ્ત્રમાં કળા ૬૪ કહી છે પરંતુ તેમાં અવાન્તર ભેદે ૫૧૨ કળાના ભેદ પાડેલા છે.

સૂત્રધાર, શિલ્પી, સવર્ણકાર, કંસકાર (કંસારા), ચિત્રકાર, માલાકાર (માળી), લોહકાર, શંખકાર (શંખના આભૂષણો બનાવનાર), કુંભકાર કુલિન્દ્રકાર, (વણકર)—આમ કળામાં વિવિધ હુન્નરો સમાવ્યા છે. નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યિત્ર એ સર્વ કળા છે. હુન્નરકળાના જ્ઞાતાના જૂથ પ્રમાણે તેઓની જ્ઞાતિઓ ખંધાઈ—મહાભારતમાં વિશ્વકર્માને હજારો શિલ્પના સૃષ્ટા કહ્યા છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રણેતા ઋષિમુનિઓ હતા. તેઓ અરણ્યના શાંત વાતાવરણમાં રહી અનેક શાસ્ત્રો અને વિદ્યા અને કળાના જ્ઞાસુઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને વિદ્યા દાન કરતા. મત્સ્યપુરાણકારે તેવા અઢાર આચાર્યોના નામો આપેલા છે. ભૃગુ, અગ્નિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નમ્નજિત, વિશાલાક્ષ, પુરંદર, બ્રહ્મા, કુમાર, નંદીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક અને બૃહસ્પતિ.

અગ્નિપુરાણ અ ૩૯ મા લોકાખ્યાયિકામા તત્ર અંથ કર્તાના રપ નામે
આપેલ છે માનસારમા ખત્રીશ ગિદ્યાચાર્યના નામે આપેલા છે જોકે આ
પ્રયોગમા કેટલાક નામેની પુનરુક્તિ થઈ જાય છે તેમા ગિદ્યનો પણ વિષય
કુશે એ ગીતે ૧૮+૨૫+૩૦=૭૫ માથી ખરા વિશ્વકર્માપ્રકાશમા કહ્યું છે કે -

इतिप्रोक्त वास्तुशास्त्रं पूर्वगर्गायप्रियते ।

गर्गैत्परागरः प्राप्तस्तम्याप्राप्तोबृहद्रथ

बृहद्रथद्विश्चर्गा प्राप्तवान वास्तुशास्त्रम् ॥

મહર્ષિ ગર્ગ મુનિ વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાબુદ્ધિમાન જ્ઞાતા હતા તેમાથી
પરાશર મુનિને પ્રાપ્ત થયું તેમાથી બ્રહ્મરથને પ્રાપ્ત થયું બ્રહ્મરથ મુનિથી
વિધકર્માને વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમણે જગત હિતને સાડ પ્રવાર્યા
આ ક્રમ પાછલા યુગના વિશ્વકર્માનો હોય કારણકે મૂળ તો આદિ વિશ્વકર્માજ
ગિદ્યપશાન્નના પ્રણેતા ગણવામા આવે છે એક મ્યજેથી વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતા-
જ્ઞાની નોધ મળેલ છે તેમા શૌનક, રાવણ, રામ, પરશુરામ હરિ, ગાલવ,
ગૌતમ, ગોલિલ (અને વિશ્વકર્માના ચાર ગિર્યોમા) ન્યવિન્ય, મિન્દાર્થ,
અપરાજિત, વૈદ્યાચાર્ય, ગચ્ઠવૈક્ષ, મયપુત્ર, કાર્તિકેય અને રથવન-આમ
જણાવેલ છે

માનસાગ્રમા ખત્રીશ ગિદ્યાચાર્યોના નામે આપેલા છે જૃહસ્મ હિતામા
મત્ત, પરાશર, કાશ્યપ, લાઘઠાજ, પ્રહલાદ, અગત્ય, માર્કંડેયના નામે આપેલા છે
તે ઉપરાંત ગર્ગ, મય અને નગ્નજીત અને વનિષ્ઠના પ્રમાણો પોતાના અથના
અવતરણ દ્વેર-મ આપેલ છે કમભાગ્યે ગોરુક આચાર્યો મિવાય કોઈ
આચાર્યોનો એક સળગ ત્રવ હલ્લુ ઉપલબ્ધ થયો નથી

શ્રી વિશ્વકર્મા અને તેના શિષ્યોના સવાદ ૩૫ અથો અપગણતપૃષ્ઠા,
ન્યપૃષ્ઠા, નારદ અને વિશ્વકર્માના સવાદ ૩૫ શીરાણ્વ અને વૃક્ષાણ્વ
અથો છે જ્ઞાનપ્રકાશ, કીર્તિણ્વ, જ્ઞાતરત્નકોશ, વિશ્વકર્મપ્રકાશ, વાસ્તુવિદ્યા
જ્ઞાનસાર, અપરાજિત વાસ્તુશાસ્ત્રારિકા, રત્નતિલક- આ અથો મિવાય
દશમી સદીમા વિગેચન લક્ષણ મમુચય માળવામા ભોજદેવનાકાળમા
સમરાકણ સુત્ર ગિદ્ય વિષય શ્રી મદ્વલદેવે “ પરિમાણ મન્ત્રી ”
વાસ્તુસાર માગમીમા રચેલો છે

મંડન નામનો સૂત્રધાર સોળમી સદીમાં થયેલ તેના પિતા ગુજરાત પાટણના ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. તેઓ મેવાડના રાણાકુંભાના નિમંત્રણથી ગુજરાતમાંથી મેવાડમાં વસેલા. તે વિદ્વાનના કાળમાં શિલ્પગ્રંથો અસ્તવ્યસ્થ અને ઘણા અશુદ્ધ થયેલા તેનો પુનરુદ્ધાર વિદ્વાન મંડને કરીને તેણે નવા ગ્રંથોની રચના કરી. પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વાસ્તુમંડન, રાજવલ્લભ, દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણ, રૂપાવતાર વગેરે શિલ્પગ્રંથોની સુંદર રચનાઓ કરી. તેના પરિવારમાં ગોવિંદે “કલાનિધિ” અને “ઉદ્ધાર દોરણી”; મંડનના કનિષ્ઠબાળુ માધ્વજીએ “વાસ્તુમંજરી”, મંડનના બે પુત્રો ગોવિંદ અને ઇશર, અને ઇશરનો પુત્ર હીતા થયો. સૂત્રધાર રાજસિંહે “વાસ્તુશાસ્ત્ર”, સૂ. સુખાનંદે “સુખાનંદ-વાસ્તુ”, પં. વસુદેવે “વાસ્તુપ્રદીપ”, “સચ્ચિદ્ર્મ તંત્ર”, સૂ. વીરપાલે “પ્રાસાદ-તિલક” રચ્યાં.

આમ પાશ્ચિમ-ઉત્તર ભારતના વિદ્વાનોના ગ્રંથો વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વ ભારતમાં ઓરિસ્સામાં શિલ્પના ગ્રંથો છે તેમાં શિલ્પસાહિત્ય મળે છે. તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લોક ભાષા મીશ્રમાં ગ્રંથો છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં ભયમતમ, માનસાર, કાશ્યશિલ્પ આદિ ગ્રંથો છે. સોળમી સદીમાં શ્રીકૃમારે શિલ્પરત્ન ગ્રંથની રચના કરી. મહાયાલય ચંદ્રિકા, વિશ્વકર્મા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાતત્ત્વવિદો ગ્રંથોની ભાષાપરથી આ ગ્રંથો બારમી સદી પછીના કાળના રચાયેલા કહે છે તે વિવાદાસ્પદ છે. બૃહદ્સંહિતા બીજી કે છઠી સદીની કહેવાય છે. શુકનીતિ તેની પછીના કાળની છે. લક્ષાત્સમુચ્ચય દશમી સદીનો રચના કાળ જણાય છે. પ્રાચીન રૂઢીના શિલ્પોને ઘાટોના વિકાસને અંતે આ ગ્રંથો લખાયા હોય. ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા ચાર વિભાગના ઘાટથી ગુપ્તકાળના અને તે પહેલાં અને પછીના કાળના સ્થાપત્યના ઘાટમાં ભિન્નતા છે તેથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે કાળના ગ્રંથોનો કાં તો નાશ થયો અને દશમીથી બારમી સદી પછી સ્થાપત્યના નિયમો રૂઢ થયા પછી આ ગ્રંથોની રચના થઈ હોય.

વાસ્તુશાસ્ત્ર અને શિલ્પ સ્થાપત્યની વ્યાખ્યાની સ્પષ્ટતાના અભાવે તે ત્રણેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજનો ભાષા પ્રયોગ કરવામાં લોકો મીશ્ર અર્થ કરે છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર એ સર્વના બહોળા અર્થમાં છે. તેમાં અંતર્ગત સ્થાપત્ય અને સ્થાપત્યનું અંતર્ગત શિલ્પ છે.

૧ વાસ્તુશાસ્ત્ર-દેશ, પથ, નગર, દુર્ગ, જળાશય, રાજપ્રાસાદ, દેવપ્રાસાદ, મામાન્ય જ્ઞાન, શિરાજ્ઞાન, ભૂમિપરીક્ષા એ સર્વ વિદ્યાનું શાસ્ત્ર એ વાસ્તુશાસ્ત્ર

૨ સ્થાપત્ય-નગર, દુર્ગ, જળાશય, રાજપ્રાસાદ વગેરે વિગાળ બાધકામ સ્થાપત્ય

૩ શિલ્પ-દુર્ગના દ્વાર, રાજભવન, દેવપ્રાસાદ, જળાશયો આદિ સ્થાપત્યોના સુશોભન, અલકરણ, મૂર્તિ-પ્રતિમા, ગોળ, જરૂખા આદિ અલકૃત ભાગ તે શિલ્પ

શિલ્પીઓના કર્તવ્યની પ્રશસા- ભારતના શિલ્પીઓએ પુરાણના પ્રસંગોને પાયાણુમા સજીવ કોતર્યા છે તેમના ટાકણાની સર્જનશક્તિ પ્રશ્ન માને પાત્ર છે જડપાયાણુને વાચ્યા આપનારા આવા કુશળ શિલ્પીઓ પણ કવિજ છે તેઓ ભારે ધન્યવાદને પાત્ર છે અલબત્ત કલા કોઈ વર્મ કે ભતિની નથી. એ તો સમગ્ર માનવસમાજની છે 'ભારતીય શિલ્પીઓએ આ કળાદ્વારા સ્વર્ગ-વૈકુન્ઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે સ્થાપત્ય કળા પ્રત્યે આજે રાજકર્તા સરકાર બેદરકાર બની છે એ દેશનું દુર્ભાગ્ય સૂચવે છે

જડ પાયાણુમા પ્રેમ, ગૌરવ, હામ્ય, કરુણા કે કોમળભાવ મૂર્તિમત્ત કરવો બહુ કઠીન છે ચિત્રકાર તો રંગ રેખાથી તે દર્શાવી શકે છે, ન્યારે શિલ્પી રંગની મદદ વિનાજ પાયાણુમા ભાવ સર્જન કરે છે તેમા તેની અપૂર્વ શક્તિ રહેલી છે ભારતીય કળાએ તો જગતના શિલ્પ સ્થાપત્યમા ઘણો કિંમતી ફાળો આપ્યો છે

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય પર વિદ્યાર્થીઓના સાતસો વર્ષના પ્રહાર પછી પણ શિલ્પીઓએ કળાને જીવતી રાખી છે પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓ તાદશ્યતાનું નિરૂપણ અનુકરણ કરે છે, ત્યારે ભારતીય શિલ્પીઓએ પોતાની કૃતિમા ભાવના ઝેલવાનું કઠીન કાર્ય કર્યું છે

અનેક કવિઓ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ વિકૃતિના ગુણોના ગાન ગાય છે તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવભૂતિ અને કાળીદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ અને ગુણોની શાશ્વત ગાથા ગાઈ છે તેની પ્રકૃતિથી રીઝેલા ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કર્યું છે, ન્યારે પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓએ વામનાના કૃળ ઉપે તેને કઠારી છે

ભારતીય શિલ્પીઓએ ભારતીય જીવન દર્શન અને સંસ્કૃતિને પોતાનું સર્વોત્તમ લક્ષ માનીને રાષ્ટ્રના પવિત્ર સ્થાનો પસંદ કરીને ત્યાં પોતાનું જીવન વીતાવીને વિશ્વની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય વિશાળ ભવનોના નિર્માણ કર્યા છે, જે ભેતાંજ સૌ કોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ પહાડોમાંથી દીર્ઘકાય શિલાઓ ખોદી કાઢીને ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યા વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રના ચરણોમાં ધરી છે. જનતા જનાર્દન અને ધર્મ સંસ્કૃતિના પ્રતીકનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જનતાએ પણ શંખનાદ વડે પોતાના શિલ્પકારની અક્ષય કીર્તિને ચતુર્દિશ ફેલાવી છે. જગતે આવા શિલ્પીઓની અજબ સ્થાપત્ય કળાના કારણે ભારતને અજરઅમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પીઓને કોટિ કોટિ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શિલ્પના આઘપ્રણેતા વિશ્વકર્માની ઉત્પત્તિ વિશે પૃથક પૃથક મતો છે. તેમાં પુરાણોમાં દક્ષપ્રજાપતિની ૬૦ કન્યાઓમાંથી દસ કન્યાઓ “ધર્મ” ના વેરે પરણાવી તેમાંની ‘વસુ’ નામની કન્યાથી અષ્ટ વસુ થયા. તેમાંના કનિષ્ઠ પુત્ર પ્રભાસ થયા. તેઓએ મહર્ષિ ભૃગુની બહેન સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું તેનાથી વિશ્વકર્મા થયા. આમ પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે.

માનસર ગ્રંથમાં વિશ્વકર્મા સત્યયુગમાં મૃગશીર્ષમાં બ્રહ્મકુળમાં થયેલા. વિશ્વકર્મપુરાણના આધારે વર્તમાનમાં શિલ્પીઓ મહા શુદ્ધ ૧૩ ના રોજે તેમના જન્મોત્સવ શિલ્પી વર્ગ ઉજવે છે.

સૂત્રસંતાન અપરાજિત ગ્રંથમાં શ્રી વિશ્વકર્માના ચારે માનસપુત્રો (૧) જય (૨) વિજય (૩) સિદ્ધાર્થ અને (૪) અપરાજિત કહ્યા છે. અન્યમાં મય અને ત્વષ્ટા નામ પણ આપેલાં છે.

પદ્મપુરાણ ભૂખંડમાં વિશ્વકર્માનાં પાંચ મુખથી પાંચ શિલ્પીઓ ઉત્પન્ન થયા તેમ પદ્મપુરાણના ભૂખંડમાં કહેલ છે. તે વિરાટ વિશ્વકર્મ કહ્યા છે તે પંચાનનો અને પંચાલાદિ પૂજે છે.

સૂત્રસંતાન ગ્રંથમાં ચારે માનસ પુત્રોને વિશ્વકર્માએ જ્ઞાન આપ્યાનું જણાવે છે.

૧. જયને હેમવંત પાછળ એક ગુફાશ્રમના રમ્ય સ્થાને શ્રી વિશ્વકર્માએ વાર્તુશાસ્ત્ર સંબંધનું જ્ઞાન આપ્યું. તેની ચોવીસ હજાર (ગ્રંથ) શ્લોક પ્રમાણની ગ્રંથાકારે રચના થઈ.

૨ વિજયને હેમકૂટ મહારૌદ્રી ઉપર, સો યોજન ઊંચે વિરૂપાખ્યાશ્રમે શ્રી વિશ્વકર્માએ નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, રાગ, તાલ, લાસ્ય-હાસ્ય, તાડવ, સપ્તસ્વર, છ રાગ, છત્રીશ રાગીણી વિષયનું જ્ઞાન આપ્યું તે બારહત્તર શ્લોક પ્રમાણે થયેલી રચના થઈ તે ભરતના નામે જોળખાયું

૩ સિદ્ધાર્થને મદાર પર્વત સુખાસીનથી શ્રી વિશ્વકર્માએ તાલુ કઠસ્વર શાસ્ત્ર, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, અલંકાર સહિત છઠ તથા તેને મુકિત માર્ગનું રહસ્ય પણ આપ્યું

૪ અપરાજિતને પણ વાસ્તુવિદ્યાનું જ્ઞાન જયના જેવું આપેલ લિંગ પ્રતિમા, પીઠ, રાજગૃહો, નગર, દુર્ગ, પ્રતોદી માર્ગ, ગોપુર, જળાશયો આદિ વાસ્તુશાસ્ત્રનું રહસ્ય આપ્યું અને તે દસહત્તર શ્લોક પ્રમાણે થયેલી રચના થઈ

પદ્મપુરાણ તથા લૈંગેશિવાગમ તથા વમિષ્ઠપુરાણ ૩-૬ મા વિશ્વકર્માના પાંચમુખના નામ અને તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલ પચ્ચ શિલ્પીઓના નામ અને જોત કહ્યા છે તેમા પાંચ શિલ્પીઓના (૧) મનુ લોહકર્મના (૨) મય કાષ્ટકર્મના (૩) ત્વષ્ટા કંસકાર (૪) શિલ્પી શિલ્પકાર (૫) દેવણ સુવર્ણકાર એમ પાંચ શિલ્પીઓના નામ અને કર્મ, સ્કંદપુરાણના નાગરખંડ અ. ૬-૧૩-૧૪ મા કહેલ છે

શિલ્પીઓમા મામાન્યરીતે એક મુખના વિશ્વકર્મા બ્રહ્મા સ્વરૂપ જેવા દ્વીવાળા, ત્રણ ને ૧, ચાર ભૂજના સૂત્ર-માપકરણનો ગજ, પુસ્તક અને કમ ડળ એમ ચાર મૃદિમાર્ગે ધારણ કરેલ છે, હંસનું વાહન છે તંત્રિરીયશ્રુતિ પચ્ચ બ્રહ્મોપનિષદમા વિશ્વકર્માને પચ્ચમુખી અને દશભૂજના કહ્યા છે તે પચ્ચમુખ પૂર્વાદિ દિગાના કમે, મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી અને દેવણ (તક્ષ કહ્યા છે તેમન દશ હાથના આયુધો મૌ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે કલ્પે શિલાકર્મ કરન રાઓ કમ ડળ સૂત્રાહથોડી, સાધણી (લેવલ) અને પુસ્તક જમણા હાથમા અને ટાકણું, ગજ, ચુનાલોહ, માળા અને જોળભો એમ પાંચ હાથા હાથમા ધારણ કરેલા

પદ્મપુરાણ ભૂખડમા પચ્ચમુખને દશભૂજ વિશ્વકર્માના જમણા પાંચ હાથમા કોદાળી, પાવડો, તગાર (તાસળી), ઘટિકાખત્ર (ઘડો) અને સુવર્ણ કમ ડળ છે અને-હાથા પાંચ-હાથમા કરવત, હથોડી, સાણસી, અલંકાર અને અગ્નિકુડ ધારણ કરેલા છે આ સ્વરૂપ લોહકાર, સુવર્ણકાર, કાષ્ટકાર અને કંસકાર (કંસારા)ને પૂજ્ય છે

સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ અ. ૬ માં પાંચે શિલ્પીઓના કર્મ કહ્યા છે:—

અયસ્કૃતિર્મનૂનાં ચ મયાનાં દારુકર્મ ચ ।

ત્વષ્ટ્રાણા તામ્રકર્માણિ શિલાકર્મ ચ શિલ્પિનોમ્ ॥૧૩॥

સૌવર્ણં તક્ષકાણાં ચ પંચકર્માણિ તાનિ વૈ ।

ૐતૈ પંચકરૂપાશ્ચ યજ્ઞકર્મ પરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૪॥

વિશ્વકર્માના પાંચ પુત્રોમાંના મનુષ્યે લોહકર્મ મયે કાષ્ટકર્મ, ત્વષ્ટ્રાએ તામ્રકર્મ (કંસારાનું) શિલ્પીએ પાષાણકર્મ અને તક્ષક દૈવએ સુવર્ણ-ચાંદીનું કર્મ કર્યું તે પાંચે પ્રકારના કર્મો યજ્ઞકર્મો કહેવાય છે.

વસિષ્ઠપુરાણના પ્રવરાધ્યાયમાં ઉપરોક્ત પાંચે કર્મકારના ૨૫-૨૫ ગોત્રો કહ્યા છે. પરંતુ શિલ્પી સોમપુરાના-અઢાર ગોત્રો આથી લિન્ન છે એટલે સોમપુરા શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માના ૩૫ હોઈ તેઓના ગોત્ર પૃથક છે.

વિશ્વકર્મા પૃથક પૃથક કાળમાં પ્રગટ થયા વેદો અને ઉપનિષદોમાં તેના ઉલ્લેખો છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમાં ભૃગુકુલમાં વિશ્વકર્મા થયા. તે પછીના કાળમાં આંગીરસ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. અને ત્રીજો અવતાર બ્રહ્મકુલોત્પન્ન પ્રભાસવસુના પુત્ર વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા. આંગીરસ વિશ્વકર્મા વિરાટ વિશ્વકર્માનો થોથો અવતાર મનાય છે તેમ મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય વિશ્વકર્માનો પાંચમા અવતારનો ઉલ્લેખ વાયુપુરાણમાં છે. જગદ્ગુરુ વિશ્વકર્માના છઠ્ઠા અવતારનું વર્ણન સકલાધિકારમાં આપેલ છે. પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માના સાતમા અવતારનો ઉલ્લેખ મૂલસ્તાંભમાં આપેલ છે. કાશ્યપીય વિશ્વકર્માના આઠમા અવતારનું વર્ણન સ્કંદપુરાણમાં છે. શિષ્પાચાર્ય વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મકુલોત્પન્ન વિશ્વકર્માના નવમા અને દશમા અવતારનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં આપેલ છે. જુદા જુદા ગ્રંથો આપેલ વર્ણન અને અવતાર જુદા જુદા નામે કરેલ હોવાથી તે સમજવું કઠીન થઈ પડે છે.

યજુર્વેદ ૩૧-૧૧ તથા વસિષ્ઠપુરાણ અ. ૬ અને મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:-

॥ વિશ્વકર્મા કુલે જાતા ગર્ભબ્રાહ્મણ નિશ્ચિતાં ॥

વિશ્વકર્મા કુળમાં જન્મેલા જન્મથીજ બ્રાહ્મણો છે. તેમાં શંકા નથી. પ્રાચીન કાળમાં આ સર્વ વર્ગ શુદ્ધ કર્મકાંડ ધર્મને આચરણને પાળનારા હતા. વ્યવસાયના કારણે અને ઉતરતા વર્ગના સંસર્ગથી તેઓ તે કર્મકાંડ વિસરતા ગયા તેમ તેઓને મૂળ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો પોતાનાથી લિન્ન માનવા લાગ્યા. આથીજ તેઓની પૃથક વ્યવસાય પ્રમાણેની જ્ઞાતિઓ બંધાઈ.

ભારતમા ગિરધીઓની જાતિ જુદા જુદા પ્રાંતોમા વસેલી છે તેઓમાના યોડા વર્ગની માહિતી મેળવવા પ્રયામ કર્યો છે ચારસો, પાંચ કે સાતસો વર્ષ પહેલાં તેઓ જે વ્યવસાય કરતા તેઓ વર્તમાનમા બીજાજ વ્યવસાયમાં ધર્માંધર્તાર્થી કે વટાળ પ્રવૃત્તિમા પડી ગયા છે તેથી ગિરધીવર્ગની ચોક્કસ માહિતી મેળવવામા ઘણી મુશ્કેલી પડે છે

વિશ્વકર્મા અને તેના વંશજોના અઠારેક (૧૮) ગિરધીઓની નોંધ આ નીચે આપુ છું —

(૧) વિશ્વજ (દ્રવિડમા ગિરધકર્મ કરતાં) (૨) આચાર્ય (દ્રવિડમા)
 (૩) પચાલ (ગુર્જર મહારાષ્ટ્ર) (૪) દૈવજ () (૫) સ્થપતિ
 (પશ્ચિમ ભારતના સોમપુરા) (૬) સ્થાપક (દ્રવિડ અને ગુર્જર આદિ પ્રદેશમા)
 (૭) સૌધન્વ () (૮) પૌરુષેય () (૯) નારાજ સ
 () (૧૦) કસાલી (કસાગ) (૧૧) કમાલિયન ()
 (૧૨) અર્દશળી () (૧૩) જાગીડ (આગીરમ ગ્રાહણુ
 અપભ્રંશ આ લોક મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમા વસે છે) (૧૪) ધીમાન
 (સોમપુરા) (૧૫) પચશિલ્પી () (૧૬) કોકાસ ()
 (૧૭) તક્ષા (સુવર્ણકાર) (૧૮) કર્મકાર ઓઝા (કુલકાર)
 ઉપરોક્ત ૧૮ પ્રકારના શિલ્પ કર્મકારો પૃથક પૃથક વિભાગમા વહેચાયેલા છે

વર્તમાન કાળમા જે જે પ્રમુખ ગિરધી જ્ઞાતિ વર્ગનંતુ મગોધન કરતા પ્રાપ્ત થયું તે આપીએ છીએ —

૧ સોમપુરા—ગિરધનો આ અલ્યામી વર્ગ પશ્ચિમ ભારતમા સોમપુરા ગિરધીઓનો છે સ્કંદપુરાણના પ્રભાસ ખંડમા તેમની ઉત્પત્તિઓ પ્રભાસ-સોમનાથમા થઈ તે સંસિક ઇતિહાસ છે તેઓ ગ્રાહણ તરીકે કર્મ કરે છે પરંતુ દાન સ્વીકારતા નથી સોમપુરાને પવિત્ર માનેલ છે, તેની ઉત્પત્તિ અને તેઓએ શિલ્પ વ્યવસાય કેમ સ્વિકાર્યો તે પુરાણમા કહ્યું —

પ્રભાસેદૃત્પત્તિર્યસ્ય ગિલ્પકર્મ પ્રદાયિના ।

સોમપુરા જ્ઞાતિ રુપોદિ દેહઃ શ્રી વિશ્વકર્મણઃ ॥૧॥

સોમનાથાણ્યાકેચિત્ સોમપરારિતિ સ્મૃતાઃ ।

પાપાણકર્મકર્તારો વિશ્વકર્માનુગામિન ॥૨॥

ચતુરાશિતિ ત્રિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણા દ્વિજકર્મણિ ।

ધર્મગાત્ર ગુર્ણયુક્તા મોગૈશ્વર્યે વિમૂષિતા ॥૩॥

સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ-પ્રભાસક્ષેત્રમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તેવા શિવકર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ છે. સોમનાથજીની આજ્ઞા વડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાષાણ કર્મના કર્તા, ચોરાશી કળાના જ્ઞાતા, ચોરાશી પ્રકારના પ્રાહ્મણોમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગુણયુક્ત લોગ અને ઐશ્વર્ય વડે શોભતા એવા દ્વિજ કર્મમાં અનુરકત સોમપુરા પ્રાહ્મણો થયા.

સોમપુરા શિવપીઓ મૂર્તિઓ ને મંદિરોનું નિર્માણ કરે છે તેઓ પાસે હસ્તલિખિત શિવપત્રોનો સંગ્રહ હોય છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. તેઓ માં ૧૮ ગોત્ર છે. તેથી પરસ્પર લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાય છે. સગોત્ર લગ્ન કરતા નથી. પુનર્લગ્નની પ્રથા પાછળથી દાખલ થઈ. પ્રાહ્મણ સિવાય કોઈનું જન્મતા નથી.

આ સોમપુરા શિવપીઓ-ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને મેવાડમાં વસેલા છે એટલે તેઓએ પશ્ચિમ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ શિવપ સ્થાપત્યોના તેઓએ નિર્માણ કરેલા છે. તેઓ પ્રાહ્મણ હોવાથી તેમણે યજ્ઞમાન વૃત્તિ સ્વિકારી દાન ગ્રહણ કરવાની ના પાડી તેથી દેવોએ તેઓને આ પૃથ્વી પર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપે પ્રવૃત્તિ કરાવી.

૨ મહાપાત્ર-મહારાણા પૂર્વ ભારતના ઓરીસ્સામાં વસે છે તેઓ શિવપના સુંદર મંદિરો શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે બાંધે છે. તેઓ પાસે શિવપત્ર થો હસ્તલિખિત હોય છે. પુરી અને ભુવનેશ્વર તથા કોનાડના મંદિરો તેઓના વડીલોના બાંધેલા છે. વિશ્વકર્મા મહારાણા અને મહાપાત્રની બે પદવીઓ ત્યાંના શિવપીઓ વિશેષ ધારણ કરે છે. પુરીમાં તેઓના ૩૦ કુટુંબો વસે છે. યાજ્ઞપુરમાં બે કુટુંબ અને ભુવનેશ્વરમાં બે કુટુંબ વસે છે.

૩. પંચાનન જાતિના શિવપીઓ—કર્ણાટક, આંધ્ર ને મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં વસે છે. વિશ્વકર્મા જાતિના પંચાનન નામની જાતિના શિવ પીઓ પોતાને પ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે, વિશેષ ભાગના માંસાહાર કરતા નથી, થોડો વર્ગ અમુક પ્રદેશમાં રહે છે, ગાયત્રી પૂજાપાઠ કરે છે, સ્ત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી, તેઓ પાસે શિવપત્રોનો સંગ્રહ હોય છે. આ પંચાનન શિવપીઓ એકજ જ્ઞાતિના છે અને તેઓ (૧) શિવપી (૨) સુવર્ણકાર (૩) કંસકાર (૪) કાષ્ટકર્મકાર અને (૫) લોહકાર એમ જુદા જુદા પાંચ વ્યવસાયના જુથોની એકજ જ્ઞાતિ છે—એકજ વ્યવસાય ધંધાદારીનું એક ગોત્ર છે તેથી તેઓ પોતાના ધંધાદાર ભાઈમાં સગોત્ર લગ્ન કરી શકે છે, તેઓ પ્રાહ્મણ સિવાય કોઈના હાથનું ભોજન લેતા નથી.

શિષ્યો મદિગે બાધે છે, મૂર્તિઓ બનાવે છે, તેઓ પણ સગોત્રના છે કાષ્ટ-ચોરો રચો બનાવે છે, તેને ચાલી પણ ચડાવે છે આ પચાનન શિષ્યો-ઓમા ગેટી બેટી વ્યવહાર પરસ્પરમા છે. તેઓનો વિસ્તાર પ્રદેશ આદ્ર જીત્રામા બીજવાડા, કાકીવાડા, રાજમહેદ્રી, ગુન્દુર, તેમાલી પૂર્વ-પશ્ચિમ ગોદાવરી તથા આદ્રના ૧૧ જિલ્લા કનુલ કડપ્પા, ચીતુર, અનંતપુર, મન્નલીપટ્ટમ, બાલાજી (ચેલુગુટા) વિજયનગર એટલે ઉત્તરે વાડી જ કશન. દક્ષિણે બાલાજી (ચેલુગુટા) પશ્ચિમે કાવેરી મુચ્ચકુદા નદી સુધી અને પૂર્વમા બગાળ ઉપસાગર સમુદ્રતટ સુધી છે આ પચાનન શિષ્યો મહારાષ્ટ્રના વિસ્તારમા છે

વિશ્વકર્મા પચાનન શિષ્યોઓમા વિ સ ૧૨૩૫ ના સમયમા મોમેશ્વર ગગાધર કરીને મુખ્યત્રિદ્વ વિદ્વાન લોહકર્મના જ્ઞાતા-ગુણબર્ગ જીલ્લામા ગોનાલ ગામમા થઈ ગયેલા તેઓ અવતારી પુરુષ ગણાતા-વર્તમાન કાળમા આ વર્ગના પણ ધારવાડ જીલ્લામા દેવગિરિમા અને ગુડી સસ્થાનમા પણ એવા ગૃહસ્થી છતા આશ્રમ જીવન ગાળી રહ્યા છે મૈસુરમા સિદ્ધાલન સ્વામી શિષ્યના જ્ઞાતા હતા તેમના બે પુત્રોમાના નાગલિંગસ્વામી મંદિરો ને મૂર્તિઓ બનાવે છે બીજા મહાદેવ સ્વામી રાજ્યાશ્રયે શિષ્ય વિદ્યાલય હાલ ચલાવે છે તેઓ પચાનનના શિષ્યો જાતિના છે તે કુટુંબને મૈસુર રાજ્યથી શિષ્ય પડિત તરીકે વર્ષોમન હજી મળે છે

આ વિશ્વકર્મા પચાનન પાચ શિષ્યોઓના સ્વરૂપ-કર્મ-દેવ, ગોત્ર, તિલકચિહ્ન અને વેદ નીચેના કોષ્ટકથી જાણવા —

૧	વિશ્વકર્માના પાચ મુખથી ઉત્પત્તિ	મનુ	બય	ત્વષ્ટા	શિષ્યો દેવજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ
૨	”	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તરે ઉર્ધ્વ
૩	કર્મ	સધોજા	વામદેવ	અધાટ	તત્પુરુષ ઇશાન
૪	ગોત્ર	લોહકાર	કાષ્ટકાર	ક સકાર	શિષ્યકાર સુવર્ણકાર
૫	વેદ	સાનગ	સનાતન	અહભૂત	પ્રત્નસ સુપર્ણ
૬	દેવ	ઋગ્વેદ	યજુર્વેદ	સામવેદ	અથર્વવેદ ઐસુક્ષ્મવેદ
૭	તિલકચિહ્ન	રૂર	વિષ્ણુ	બ્રહ્મા	ઇન્દ્ર આદિત્ય
૮	તિલકચિહ્ન	ત્રિપૂડ	બિભુ	તિલક આદલો	ચોરસ બિભુ ચોરસ

હજીશાળ રાજ્યકુળે ખંધાવેલ હલીએડ- ખેલુર અને સોમાનાથપુરમનાં સર્વોત્તમકૃતિનાં મંદિરો ઉપરોક્ત કુળના શિલ્પીઓના પૂર્વજોની રચના છે. ઇ. સ. ૧૧૧૭ માં ડંકનાચાર્ય નામે વિદ્વાન શિલ્પી તેમાં હતા. કર્ણાટક મૈસુર પ્રદેશમાં ગણાય છે અને તેની શિલ્પશૈલી વેચર કે વિરાટ જાતિની દ્રવિડથી ઉત્તરે થતી.

૪ તૈલંગણુ પંચાનન વિશ્વકર્મા શિલ્પીઓ વર્ગ:- આંધ્ર અને તૈલંગણુ પ્રદેશ મેળવીને હમણાની સરકારે આંધ્ર પ્રદેશની રચના કરી તેમાં તૈલંગણુ આવી જાય છે. તૈલંગણુના નવ જીલ્લામાં હૈદરાબાદ, નિઝામાબાદ, નાલ્લગુંડા, વરંગુલ, મહેબુબનગર, કરીમનગર, આદિલાબાદ વગેરે છે. તેઓ તૈલંગણુના પંચાનન વિશ્વકર્મા વર્ગના છે. પરંતુ તેઓ ઉપરોક્ત આંધ્ર, કર્ણાટક કે મહારાષ્ટ્રના પંચાનનથી ભિન્ન જાતિના છે. તેઓની સાથે રાટી બેટી વ્યવહાર નથી. ત્રણસો વર્ષથી મુસ્લીમ પ્રદેશોમાં રહેવાથી માંસાહાર કરે છે. છતાં તેઓનું ધર્મત્વ ઓછું નથી. ગાયત્રી પૂજાપાઠ કરે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ પુર્નલગ્ન કરતી નથી. તેઓ બ્રાહ્મણ કે કોઈ ઉચ્ચ જાતિના હોયનું ભોજન લેતા નથી. તેઓમાં મરણ બાદ અગ્નિસંસ્કાર કે ભૂમિદાહની પ્રથા છે. તૈલંગણુ શિલ્પીઓ મંદિરનું નિર્માણ કરે છે. મૂર્તિઓ પણ બનાવે છે. તેઓમાં રથ સોના ચાંદીને લુહાર, સુતારનું અને કંસારાના વ્યવસાય કરે છે. તેઓના શિલ્પીઓ પાસે હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ હોય છે.

૫. વિરાટ વિશ્વ બ્રાહ્મણુ આચાર્ય શિલ્પીઓ- દ્રવિડ પ્રદેશનાં મદ્રાસ, મદુરાઇ (જલ્દો), દક્ષિણમાં ર. મેશ્વર, કુંલકોણુમ, ત્રિવેદ્રમ, કન્ય કુમારી, પશ્ચિમે કેરાલા (મલબાર), પૂર્વે ચિદમ્બર, કાંચી, શ્રીરંગમ અને ઉત્તરે બાલાજી મુખીમાં તેઓના જ્ઞાતિના શિલ્પીઓ તાલિમ અને મલયાલાય પ્રદેશોમાં છે. આ દ્રવિડ શિલ્પીઓ વિશ્વકર્મા વંશના બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના કેટલાક સિલોનમાં પણ વસે છે. કુંલકોણુમ પાસે એક નાના ગામમાં ધાતુમૂર્તિઓમાં પ્રવિણ એવા શિલ્પીઓ વસે છે. આ વર્ગના શિલ્પીઓ માંસાહાર કરે છે. યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ પુર્નલગ્ન કરતી નથી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ મસ્તક કુંડાવે છે. તેઓ પાસે શિલ્પના હસ્ત લિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ હોય છે. તેઓમાં ત્રણ ગોત્ર છે: (૧) અગસ્ત (૨) ર. જશુરુ (૩) સન્મુખ સરસ્વતી. તેઓ સગોત્ર લગ્ન કરતા નથી.

આ વિરાટ વિશ્વ પ્રાદ્યુષ્ય આચાર્ય શિલ્પીઓમા મરણ બાદ કુવાર સ્ત્રી, પુરુષોને નનામીમા સુવાડીને સ્મશાન લઈ જાય છે. પરિણિતને પાલખીમા બેમારીને સ્મશાન ભૂમિ લઈ જવાનો રિવાજ છે તેઓમા અગ્નિ સંસ્કારની પ્રથા નથી પરંતુ તેઓ ભૂમિદાહ દે છે આ વિચિત્ર રિવાજ છે

આ દ્રવિડ શિલ્પીઓ પાસે નાયકર, પીટ્કેવાલ, કેન્ટર અને મુદ્દલીયાર લોકો કારીગર તરીકે કામ કરે છે પરંતુ તે મૂળ શિલ્પી જાતિના નથી

૧ (૧) વૈશ્ય (૨) મેવાડા (૩) ગુર્જર (૪) પચોળી—આ ચારે અને પચાળ એમ પાંચે જાતિના શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માના પુત્રો હોવાનો દાવો કરે છે આમા વૈશ્યશિલ્પીઓ પોતાને સર્વથી ઉંચા માને છે તેઓ બીજા કોઈનું—પ્રાદ્યુષ્ય સિવાયનું—જન્મતા નથી વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર અને પચોળી આ ચારે વર્ગ કાષ્ટ કાર્ય કરે છે પચાળ લોકો કર્મ કરે છે વૈશ્ય અને મેવાડા દેવાશી કામ એટલે મદિરના રથ, પાલખી, લડાર આદિ વિશેષ કરે છે તેઓ ચાલીનું કામ પણ કરે છે વૈશ્ય ઉંચા છે. બાકીના ઉત્તરોત્તર છે ગુર્જર સિવાય બધા યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે જોકે હવે ગુર્જરો પણ જનોઈ પહેરે છે સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ પુનર્લગ્ન કરે છે

ગુર્જર અને પચોળી ગામડામા ખેતીના ઓજારોનું કામ કરતા હવે તેઓ શહેરમા મકાનોનું, ફર્નિચરનું વગેરે કામ સુદર બતાવે છે આ પાંચેમા કોઈને રોટી બેળ વ્યવહાર નથી જોકે વૈશ્યનું બીજાઓ જમે છે કાષ્ટકાર્ય કરનારાઓ હલારગદ યાત્રાઓ જાય છે ત્યાં વિશ્વકર્માનું મદિર હોવાનું માને છે પરંતુ ખરી રીતે તો તે બૌદ્ધ મૂર્તિ વિશાળ છે પણ શ્રદ્ધાથી ત્યાં યાત્રા કરે છે.

પચાળ શિલ્પીઓ—લોક કર્મ કરે છે વર્તમાનમા તેઓ એ જીનો અને મશીનરીનું ઢાળવા વગેરેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે અજબ કામ કરે છે આ પચાળ લાઈઓ ગામડાઓમા ખેતીના ઓજારો કરી આપે છે શહેરોમા ફીટીંગ સામાન—વગેરેનું કામ કરે છે તેઓમાના ચાલીના દાગીનાઓ પણ બતાવે છે અને વેપારી પણ છે પચાળલાઈઓમા જ્ઞાતિ જાગૃતિ ઘણી છે તેથી તેઓમા કેટલાક મુખી કુટુંબો પણ છે.

પચાળ શિલ્પીઓ—આમ કહ્યાંટકના પચાળન શિલ્પીઓના માફક વિશ્વકર્માની પોતાની ઉત્પત્તિ માને છે અને પચાળનો પ્રમાણે કર્મ, જોત્ર, વેદ, દેવ વગેરેને પ્રામાણિક રીતે માને છે

૭ ગૌડ પ્રાદ્યક્ષ શિલ્પીઓ—રાજસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં જયપુર, અલવર વગેરે આસપાસ અને ગામડામાં વસે છે. જયપુરમાં વિશેષ કરીને તેઓ મૂર્તિઓ બનાવવાનો વ્યવસાય કરે છે. જોકે તેઓ મંદિરોનું નિર્માણ પણ કરી શકે છે તેઓ ખાસે શિલ્પના ગ્રંથો છે, પ્રાદ્યક્ષ તરીકે વ્યવહાર રાખે છે, યજ્ઞોપવિત વિધિથી ધારણ કરે છે, પરંતુ શાકાહારી છે. આમાંના કેટલાક ગામડામાં વસનારા ખેતીનું પણ કામ કરે છે. પુનર્લગ્નની પ્રથા બહુ અલ્પ છે. આ વર્ગે ફક્ત પાષાણકર્મજ શિલ્પી તરીકે કરે છે. બહુ થોડા ધાતુમૂર્તિ ને ચિત્રકારીનું પણ કામ કરે છે.

૮. જાંગડ જાતિના શિલ્પી વર્ગ—મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં વિશેષ કરીને તેઓ આંગીરસના અપભ્રંશ જાંગડ કહેવાતા હોય તેમ કેટલાકની માન્યતા છે. તેઓ લોહકર્મ વિશેષ કરીને કરે છે ગુજરાતના પંચાળ ભાઈઓની જેમ તેઓ મશીનરી વગેરે બનાવે છે. અન્ય સ્થળે કાષ્ટકર્મ પણ કરે છે. ચિત્રકારીનું પણ કામ કેટલાક કરે છે, ગામડામાંના ખેતીનું કામ પણ કરે છે, કેટલાક સાદું પાષાણ કામ પણ કરે છે, તેઓ વિશ્વકર્માને પોતાના ઈષ્ટદેવ માને છે. ભોપાલમાં તે જ્ઞાતિના વિદ્વાન વિશ્વકર્મા નામનું માસિક કાઢે છે, તેઓ દિલ્લી સુધી પણ વસતા હોય તેમ લાગે છે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રમાં કુંભારિયા કડીયા પથ્થર અને ચણતરનું કામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ, માંગરોળ, પોરબંદર, ઊના વગેરે તે પંથકમાં સલાટ નામે ઓળખાતી જ્ઞાતિ છે. તેઓ પોતાને સોમપુરાની જ્ઞાતિના કહે છે પરંતુ તેઓ માંસ દારૂનો ઉપયોગ કરે છે. તે સોમપુરા જ્ઞાતિના અરધી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં, કચ્છમાં વૈશ્ય, મેવાડા, ગુજ્જર અને પંચોળી, સુતારો સિવાય સર્વ સુતારના નામે ઓળખાતો વર્ગ છે. તેઓમાંના કેટલાક દરજીનું કામ કરે છે અને અમુક કાષ્ટકર્મ સુતારી કામ કરે છે.

પશ્ચિમ ભારતના ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, મેવાડના સોમપુરા શિલ્પીઓ અને ગૌડ પ્રાદ્યક્ષ રાજસ્થાનના ઉત્તરે જયપુર અલવરવાળા શિલ્પીઓ પ્રાદ્યક્ષકુળના શિલ્પી છે. હજી તેઓમાં પ્રદક્ષત્વ કાંઈક અંશે રહ્યું છે. પંચાનન શિલ્પીઓ વૈશ્યકુળના અને એ.રિસ્સાના મહામાત્ર મહારાણા ક્ષત્રિયકુળના શિલ્પીઓ હોય તેમ અનુમાન છે દ્રવિડના શિલ્પીઓ કયા વર્ગના છે તે જોવાનું છે. બંગાળ, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, સરહદપ્રાંત અને હિમાલયપ્રદેશના શિલ્પીકુળોનું સંશોધન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ભારતના કેટલાક પ્રાતોમાં ધર્મોદ્ય રાજબળની વટાણ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ-પરિવર્તનના કારણે કુળપરપરાનો વ્યવસાયવાળો શિલ્પી વર્ગ નષ્ટ થયો એવા લોકો શિલ્પના આજીવિકાના અભાવે અન્ય વ્યવસાયમાં પડી ગયેલા છે કેટલાક હજી મુસલમાન સલાટ તરીકે જીવે છે તેઓ મૂળ તો ભારતીય શિલ્પીઓ છે

કચ્છ પ્રદેશમાં સોમપુરા શિલ્પીઓને “ગઈધર” કહે છે તે ગઈધરનું અપભ્રંશ છે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત આદિ પશ્ચિમ ભારતના બહુના લેખો શિલ્પ શાસ્ત્રને સૂત્રધારથી ઓળખાવેલ છે સૂત્રધારનો અપભ્રંશ-“ઠાટ” શબ્દથી શિલ્પીઓ પરસ્પર સંબોધના અગ્રેષ્ઠ રાજ્ય શાસનમાં કારીગરોના સમુહના ઉપરીને મીઠી શબ્દથી સંબોધે છે તે શિલ્પીઓ માટે યોગ્ય સંબોધન નથી “શિલાવટ”નું અપભ્રંશ સલાટ જેને ઉત્તર ભારતમાં શિલાવટ કહે છે

દ્રવિડ-મથ અધ્યપતિની એક શાળા અમેરિકાના મેકસીકોના પ્રદેશમાં જઈ વસેલ હાલ પણ તેઓ માયા નામથી પૃથક જાતિ તરીકે ઓળખાય છે તેના રીતરિવાજો-ધર્મ જુદા છે તેઓ અમેરિકામાં ઇજનેરી કળામાં કુશળતા કુશળ આ જાતિ ગણાય છે

મયશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં શિલ્પીની મહત્તા ઘણી કહી છે -

શિલ્પિમાતા શિલાપુત્રો દાસત્વ સવપૂજકા ।

માતામહ પિતા શિલ્પિ પુત્રાંશ્ચ મર્ગ દૈવતાઃ ॥૬॥

શિલ્પિપૂજા શિલાપૂજા શિલ્પિદુસ્ત્રે ન દુસ્તિતં ।

શિલ્પિનો કલિત દેવ શિલ્પિ વ્રહ્મમયં જગત્ ॥૭॥

પેનુર્ગંજતુરજ્ઞાશ્ચ ગ્રામક્ષેત્રાણિ છત્રયુત્ ।

શિલ્પિનો મનઃ સંતુષ્ટં દેવ સંતુષ્ટરેવ ચ ॥૮॥

શિલ્પિ નમસ્કયા પૂર્વ પદ્માત વ્રાહ્મણો રાજા ॥

પ્રતિમાના શિલા પુત્ર રૂપ શિલ્પીરૂપ માતાથી જન્મ ધારણ કરે છે અને તેના પૂજનારા દાસ છે સર્વ દેવ પુત્રરૂપ છે અને શિલ્પી માતા અને પિતા રૂપ છે શિલાનું અને શિલ્પીનું પૂજન કરવું શિલ્પીના હુ ખે હુ ખી થવું શિલ્પીને દેવરૂપ કટપવા. શિલ્પી એ પ્રહ્મમય જગતમાં છે તેને ગાયો, હાથી, ઘોડા, ગામ, ખેતર, છત્ર, ચામર આદિ ભેટ કરવા શિલ્પીનું મન સતુષ્ટ કરવાથી દેવ સતુષ્ટ વાય છે પ્રતિમા પછી સર્વ પ્રથમ શિલ્પીને નમસ્કાર કરી પછી પ્રાહ્મણ આચાર્ય ન રાજાને નમસ્કાર કરવા

આપણા મહર્ષિઓએ નીતિશાસ્ત્રના નિયમો નક્કી કરી વિરૂદ્ધ વર્તનારને પાતક લાગવાનું કહી સમાજને સચેત કરેલ છે અને રાજ્યોને પણ આજ્ઞા કરી છે કે તેવા મનુષ્યોને શિક્ષા કરવી. પાતકનું ફળ તેને ભોગવવાનું રહે છે. એ રીતે સ્થાપત્યના નિયમો વિરૂદ્ધ થયેલ યોધકામથી શિક્ષી અને ગૃહ-સ્વામી યજ્ઞમાનને તેના દોષનું ફળ ભોગવવાનું કહેલ છે. વર્તમાન કાળમાં આવા વેધને વહેમ ગણી માનવાને તાત્કાલિક ખુદ્દિએ તૈયાર નથી હોતા, પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે મહર્ષિઓએ રચેલા શાસ્ત્રોના નિયમો ઘણા ગહન અને ઊંડા વિચારને અંતે ઘડેલા છે. અને શાસ્ત્રીય નિયમો ખરેખર વ્યવહાર અને કેટલાક અગમ્ય છે તે જો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ખારીકાઈથી તપાસી ઘટાવવામાં આવે તો તેનું મહત્ત્વ જણાયા વગર ન રહે. પાશ્વ્રિત્ય કેળવણી પામેલાઓ ઉપરછલી દૃષ્ટિએ આવી વાતોને હમ્મગ માને છે તે ખોટું છે.

દ્વાર સામે થાંભલો આવે કે દ્વાર સામે ખૂણો પડતો હોય તો તે દૃષ્ટિનેજ ખરાખર નથી લાગતું. દ્વાર સામે દ્વાર કે ખારી કે જાળી હોવા જોઈએ. તેમ ન હોય તો વેધ કહેલ છે. પરંતુ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તે જરૂરી છે. તેમ હોય તો હવાનો સંચાર થાય. શાસ્ત્રમાં કહેલા માન પ્રમાણથી ઓછું હોય તો તે કામ નબળું થાય છે; અધિક હોય તો વજન વધીને ભારરૂપ થાય; પ્રમાણથી પાચો ઓછો હોય, ચણતરમાં સાંધચળો ન હોય, નીચે કરતાં ઉપર જડું હોય, છંદલંગ કે થરલંગ હોય કે સમસૂત્ર (લેવલમાં) ન હોય, દ્વાર સામે પાણીનો સતત પ્રવાહ વહેતો હોય, દ્વાર સામે માર્ગ પડતો હોય, એકં કરે બે ઘર હોય, ઘરના કે પશ્ચિમે નજીક ફૂવો હોય, જે ઘર જોતાંજ લયાનક લાગતું હોય, ઘરના ઓગડાઓની ભૂમિતળ ઊંચા ઊંચું હોય, દ્વાર સામે પાટડો આવતો હોય, ઘરની નીચેની ભૂમિથી વિપરીત તેની ઉપરની ભૂમિના દ્વાર, સ્તંભ, પાટ કે ભીંત આદિ પાછા મૂકેલા હોય વગેરે અનેક દોષો કહ્યા છે.

ગૃહના પ્રાસાદના પ્રતિમાના નગર કે રાજગૃહમાં એમ અનેક વેધ દોષ કહ્યા છે. વાસ્તુશાસ્ત્રમાં મકાન કે મંદિરોમાં અમુક માપ મે વીને તેના પરથી તેનાં આય, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, ગણ, રાશી આદિ મેળવવાનું કહ્યું છે તે ખગોળ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ સરખાવીશું તો તેનું રહસ્ય વૈજ્ઞાનિક રીતે ખરાખર યોગ્ય સમજાશે. ઘર કે મંદિરની ભૂમિ નીચે શલ્ય (હાડકા) હોય તો તે દોષ છે તેથી ભૂમિ શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. આ વસ્તુ જો વૈજ્ઞાનિક રીતે

જાગ્રથી વિચારવામા આવે તો તે મત્ય છે અમુક અમુક ગ્ધાન પર ધર ન કરવું તે બે વિચારવામા આવે તો મત્ય જણાયા વગર ન ગહે ગામકાદોએ વિવિધ વેપદોષ ઉપર પાપ અને મૃત્યુનો ભય બતાવેલ છે, તેવા ગ્રંથ ની શિલ્પીને નડનો અધિકારી કહ્યો છે, જ્યારે સ્વામી નિર્ધન થવાનો ભય બતાવેલ છે એ રીતે સમાજને સત્તાગ કરેલ છે તે ચેત્યજ છે બાધકામના કોઈ પણ નિયમથી વિરુદ્ધ કરવાનું ક્ષણ વેપદોષનું ક્ષણ ગૃહસ્વામી અને તેના કુટુંબને ભેગવવું પડે છે આથી જ્ઞાની સમજદાર શિલ્પીને કાર્ય મોપવું

ભૂશુ સહિતામા શિલ્પના વાસ્તુ દ્રવ્યોમા પાપાણુ, ઈટ, ચુનો, લાકડું, માટી, અટલોહ (મિથ્રધાતુ). મુખ્યત્વે કહી છે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમા બાંધકામના દ્રવ્યોમા અનેક રીતે મશોધનો થઈ રહ્યા છે તેમા જુદી જુદી ભાગન વાસ્તુ દ્રવ્યો બનાવે છે પરંતુ કેટલાક સ્થાને હવામાનને પ્રતિકૂળ દ્રવ્યે આગે જ્યની દૃષ્ટિએ નુકશાનકારક થઈ પડે તેથી તેવાનો શાસ્ત્રકારોએ નિષેધ કરેલ છે વર્તમાનકાળના વિજ્ઞાનના વિકસિત સશોધનના સામે (ધર્મ વિરુદ્ધ હોય તે મિવાય) આપણે કશું ન કહી શકીએ

એક વસ્તુ મારે કુળ સાથે જણાવવી પડે છે કે વર્તમાનકાળમા પ્રગતિના નામે ભારતીય કળાનો નાશ થઈ રહ્યો છે તે આપણા દેશના કેટલાક પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો તે નાશના કારણભૂત છે ભારતની કળાકૃતિ કરતા પશ્ચિમનું સાડ છે તેણે તેઓ મનાવે છે આપણા રોટલો દાળ કરતા પાઉં પ્રેડ સારા છે, આપણા સસ્તા કડું કરીયાતાની ઔષધિ કરતા પશ્ચિમી ટબના ઔષધિના ખાટલા સારા છે, ભારતની સસ્કારી પતિવ્રતા આર્યનારી કરતા પશ્ચિમની લજ્જા મર્ધોદા વગરની નારી શ્રેષ્ઠ છે આવી અધોગતિની માન્યતાવાળા ભારતના પશ્ચિમી પક્ષપાતીઓની વિકૃત દૃષ્ટિમા તેઓને દેશના કળા કે સદર્શના શુભો પ્રત્યે અભાવ છે

ભારતમા વર્તમાનમા હંમણા શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર એ ત્રણે કળામા એવી વિકૃતિ પેડી છે કે ભારતી કળાનો નાશ કરશે કે શુ ? (૧) સ્થાપત્યમા પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી પશ્ચિમના માળા જેવા ઢગધડા વગરના વિકૃત અને કળા વિહિન ભવનો ઉભા થઈ રહ્યા છે (૨) સુદર મૂર્તિઓનું સર્જન આખરે આનંદ આપતું તેના સ્થાને એક સુકા લાકડાનું હુંક કે જેને કોઈ હાથ પણ મો માથું નથી તેવા શિલ્પની પ્રશંસા થઈ રહી છે (૩) ચિત્રો સુદર થતા જે પ્રેક્ષકોને આનંદથી સભર કરી દેતા તેના સ્થાને

કાંઈ સમજ ન પડે તેવા બાળકોએ કરેલા રંગના લપેડા કે ગુણપાટ કોથળા પર રંગના ઢંગધડા વગરના પીછામાં કલ્પના સર્જીને તેના ગુણગાન ગવાય છે. પ્રેક્ષકને સમજાવવું પડે છે કે આ શું છે ? આવા આવા વિકૃત ચિત્રો કરી જગતને મૂર્ખ બનાવે. યુરોપનો આવો એક ચિત્રકાર પિકાસાં કે જે લાખો પાઉંડ આવા વિકૃત ચિત્રોમાં કમાયો છે તે પોતેજ કહે છે કે મને પણ કાંઈ સમજ નથી પડતી તેવા આડા અવળા રંગના પીઠાએ પ્રદર્શનોમાં સુવર્ણચંદ્રક અપાવ્યા છે. દુનિયા મૂર્ખ છે, તે બીજાને મૂર્ખ બનાવી રહ્યો નો ખુલ્લો એકરાર કહે છે. આલુંજ એક મહિલા ચિત્રકાર કહે છે કે મારા પાળેલા વાંદરાએ કરેલા આડા ઉભા પીછાએ જગતમાં સુવર્ણચંદ્રક અપાવ્યો. એજ મહિલાએ જગતને ઉલ્લુ બનાવતું નિવેદન કર્યું.

મોડર્ન આર્ટના નામે ભારતીય કળાનો નાશ થઈ રહ્યો છે. આ કાંઈ કળાનો વિકાસ નથી પણ ભારતીય કળાની હાંસી થઈ રહી છે.

વર્તમાન કાળમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય કળાને પ્રોત્સાહન આપનાર વર્ગ, ધર્માધ્યક્ષો, ધનાઢ્યો અને રાજાઓ હવે રહ્યા નથી તેથી કળાને પ્રોત્સાહન મળતું નથી તેમજ આ વિદ્યાના ગ્રંથોના સંશોધન પણ હવે થતાં નથી. આથી વર્તમાન કાળની સરકારે આ કળાને સર્વ રીતે વિકસાવવી જોઈએ. વર્તમાન સરકાર તો નૃત્ય, ગીત, નાટકચેટક અને ફેક ચિત્ર જેવી અસ્થાયી કળાને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. જ્યારે સ્થાયી શિલ્પ સ્થાપત્ય કળાની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે. સરકારની ઉદાસીનતા છે.

સ્થાપત્યાધિકારી- વાસ્તુશાસ્ત્રમાં યજમાને શિલ્પીના ગુણદોષ તપાસીને શ્રેષ્ઠ શિલ્પીને સત્કારીને કાર્યધુરો સોંપવી. શાસ્ત્રકારોએ બાંધકામના અધિકારી પ્રમાણેમાં ચાર વર્ગ પાડેલ છે. (૧) સ્થપતિ-પ્રમુખ, ચીફ એ જીનીયર (૨) સૂત્રગ્રાહી-રેખા ચિત્ર દોરનારો, શિલ્પીઓની ભાષામાં “ સૂત્રછાંડો ” આર્ચિટેક્ટ (૩) તક્ષક-સૂત્ર પ્રમાણને બાબુનાર-પાષાણ કાર્યમાં નકશી રૂપ કરનારો- (૪) વર્ધકી-એ પ્રકારના કહ્યા છે. એકતો કાંટ કર્મ કરનાર, અને બીજા માટી કાર્યમાં નિપુણ (મોડલીસ્ટ).

પ્રાસાદ શિલ્પની રચના ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં કંઈક ભિન્ન ભિન્ન કહી છે. તેમાં મુખ્ય તો ઉત્તર ભારતની જુદી જુદી જાતો છે પરંતુ તે વિશેષ ભાગે નાગરાદિ જાતિની રચના છે. દક્ષિણ તરફની દ્રવિડ જાતિ અને ઉત્તર દક્ષિણ વચ્ચેની વેસર (યાજ્ઞવલ્ક્ય 'ટ ૧) જાતિના પ્રાસાદો છે. શાસ્ત્રકારોએ

પ્રત્યેક પ્રાતના ભિન્ન ભિન્ન તરીકે (૧) નાગર (૨) દ્રવિડ (૩) ભૂમિજ (૪) લતિન (૫) વિનાન (૬) મિશ્રક (૭) પુષ્પક (૮) માવધારા અ મુખ્ય જાતિ કહી છે ઉપરાત બીજી પણુ છ જાતિ કહી છે

ઉત્તર ભારત કરતા દ્રવિડના પ્રામાદોની ભવ્ય અને વિશાળ વિસ્તારની રચના હોય છે ઉત્તર ભારતમા વિશેષ કરીને વિધર્મીઓની ધર્મોધતાના કારણે પ્રાસાદની રચના સકુચિત થઈ હોય

ભાગતની પૂર્વે-અમુદ્રપાર હિન્દી ચીન, અનામ (ચ પા), કેબોડીયા, સીયામ, થાઇલેન્ડ, જાવા, સુમાત્રાના ટાપુમા ભારતીય સાહસિક પ્રજા દોઢ બે હજાર વર્ષથી વસીને ત્યાં ઘણા જ ભવ્ય પ્રાસાદોની રચનાઓ આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે તેવી છે તે ભારતના જ શિલ્પીઓની કૃતિ છે

ભિન્ન ભિન્ન કાળમા જુદા જુદા પ્રાતોમા સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિઓ થઈ ગયા તેના કેમવાર ઉલ્લેખો મળવા હુલ્લ છે જે કોઈ જાણમા આવેલ તેની અહીં સક્ષિપ્ત નોંધ આપેલ છે એ મધુરા શિલ્પીઓ પશ્ચિમ ભારતમા મુખ્યત્વે પાપાણ્ડુ કાર્ય કરે તે, તે ઉપરાત ધાતુકામમા પણ તેઓ પ્રવિણ હતા તે પ્રાચીન પુરાવાઓ પરથી જાણી શકાય છે

ગુપ્ત કાળમા પાચમી સદીના મરૂમડપના શાર્દૂલધર નામના શિલ્પી અને વિ સ ૭૪૪ મા ગુજરાતના શિલ્પી શિવનાગની બનાવેલ સુદર ધાતુની મૂર્તિઓ મળે છે જ ગાળમા પાલ રાજ્યકાળમા નવમી સદીમા ધાતુ કામના કુશળ કળાકાર ધીમન અને દીતપાલ હતા તેના નમૂના નાલદામાથી મળેલ છે વિ સ ૧૫૬૬ મા અચળગઢ આણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિઓ શિલ્પી-વાચ્છાના પુત્ર દેવાના પુત્ર અર્જુદના પુત્ર હરદામે બનાવેલ ત્યાની ૧૫૧૮ ની ધાતુ મૂર્તિ કુગરપુર નિવામી મોમપુરા શિલ્પી લુભા અને લાપાએ બનેલ છે ભેધપુરના કિલ્લાની તોપો મોમપુરા શિલ્પીએ મોળમી સદીમા ભર્યાના તેના પર હજુ લેખો છે

માચી સ્તૂપનો દલિણુનો કળામય દરવાજો ઇ સ પૂર્વની પહેલી સદીમા પોતાના ખર્ચે બાધનાર આગ્રના શ્રીસાતપર્ણી રાજના મુખ્ય સ્થપતિ આના મદા હતા મારનાથ નામે શિલાલેખનો શિલ્પી વામન હતા અર્જુનવર્માની ધારા પ્રગસ્તિના ઉત્કિષ્ઠ ઉત્તમ ઉપકાર સિંહાકના પુત્ર શિલ્પી રામદેવ હતા

વિ સ ૯૯૯ પછી મુગરાજ સોલકીના સ્થપતિ મોમપુરા ગગાધરે કંડમહલની રચના કરેલી તે કાર્ય તેના પરિવારના પૌત્ર પ્રાણુધરે સિદ્ધરાજના

કાળમાં પૂર્ણ કરેલ. વિ. સં. ૧૦૨૭ ના કાળમાં વિમળ મંત્રીના આણુના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાસાદોના નિર્માતા ગાણુધર નામે સ્થપતિ હતા. ડભોઇના હીરા-ભાગોળના સ્થપતિ હીરાધર સોમપુરા હતા. તેની લોક વાર્તાઓ ગવાય છે. વિ. સં. ૧૨૮૫ ના કાળમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના આણુના અદ્ભૂત મંદિરના સ્થપતિ શોભનદેવ વિશ્વકર્માના અવતાર રૂપ હતા અગ્યારમી સદીમાં પ્રમાણુ મંજરી નામે કાષ્ઠ શિલ્પગ્રંથના કર્તા નકુલના પુત્ર મલ્લદેવ હતા.

વિ. સં. ૧૪૬૫ ના અરસાના રાજસ્થાનના રાણકપુરના સુપ્રસિદ્ધ ચતુર્ભુજ જૈન મહાપ્રાસાદની ધરણી વિહાર રચના દેપાક નામના સોમપુરા શિલ્પીએ કરેલ તેની લોક કથા ગવાય છે.

વિ. સં. ૧૧૭૩ માં દક્ષિણના કર્ણાટકના બેલુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા પંચાનન શિલ્પી ડંકનાચાર્ય હતા. પંદરમી સદીમાં મેવાડના કુંભારાણાના રાજ્ય કાળમાં કેટલાક સ્થાપત્યોની રચના ભારદ્વાજ ગોત્રના સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ મંડન સોમપુરા હતા. તેન ત્રણ પેઢીના પુત્ર પૌત્રોએ રાજ્યાશ્રયે કામે બાંધેલા અને તે પરિવાર શિલ્પના ગ્રંથોની રચના પણ કરેલી છે સૂ. મંડન વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ હતા. સત્તરમી સદીમાં મેવાડના કાંકરોલી રાયનગર પાસેના રાયસાગરને હજાર કુટ લાંબો કાંઠો અને નવચોક્કીનું કાર્ય સોમપુરા શિલ્પી એ બાંધેલ તેને મેવાડના રાણાએ ગામ ગરાસ અને સત્તર હજાર કંચ બક્ષિસમાં આપી સન્માન કર્યાનો લેખ છે.

વિ. સં. ૧૮૯૦ માં પાલીતાણાના જૈનોના પવિત્ર શત્રુંજય પહાડની બે ભિન્ન ટેકરીઓ હતી. શેઠ મોતીશાહને મંદિરો માટે જોઈતી જમીન મેળવવા આ બે ટેકરી વચ્ચેનો ગાળો પૂરી વિશાળ ટૂંકો બાંધનાર એ યોજનાના સ્થપતિ શ્રી રામજી સાધારામ કુશળ સૂત્રધાર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ થઈ ગયા. અમૂલ્ય કળાનો વારસો મૂકનાર શિલ્પીઓના નામો મળતા નથી. એવા નિસ્પૃહ જ્ઞાત સ્થપતિઓને અમારા શત્રુઃ વંદન છે.

આ ગ્રંથ દીપાણુવ ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે સંગ્રહ કરેલ છે. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં કહેલા વેધ દોષ સંગ્રહેલ છે તેમાં વિશેષ કરીને જ્ઞાનસાર અપરાજીત, નિર્દોષ વાસ્તુ, ગૃહપ્રકરણ, વિશ્વકર્મા પ્રકાશ (ના તેરમા અધ્યાયનો ૧૧૨ શ્લોક છે)નો વિશેષ આધાર લેવામાં આવેલ છે. અહીં અનેક વેધદોષોને બહુ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. ભૂમિ કેવી પસંદ કરવી, ભૂમિ પરીક્ષા, સ્થળની પસંદગી, કેવી ભૂમિમાં ઘર ન કરવું, ત્યજ્ય ભૂમિ, ભૂમિમાંથી

તૈયાર છે પણ પ્રકાશિત થાય તેમ ઈચ્છું છું પરંતુ હું અગત રીતે આટલું બધું કાર્ય કઈ રીતે પ્રકાશિત કરી શકું ? આર્થિક મુશ્કેલી છે પ્રયાસ છે કે આ ત્રણ અથો પણ પ્રકાશિત થાય.

આવા કાર્યમા ક્ષતિઓ જાતે અજાણે થતી હોય એ સ્વાભાવિક છે મારા વ્યવસાયના અંગે મારે પ્રવાસ રહેનો હોવાથી મુશ્કેલીગ્રાસ્ત ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય ત્યાં સુસ્ત વિદ્વાનો હં સવૃત્તિ ધારણ કરશે એવી આશા રાખું છું

અથના મૂળ શ્લોકનો આધાર રાખીને અનુવાદ કરવાને પ્રયાસ કરેલ છે કેટલીક વખત ભુલો અર્થ કરી મતભેદ ઉભો થાય કેટલીક વખત શાસ્ત્ર પ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની ભિન્નતાના કારણે આવા મતભેદો તીવ્ર બને છે કેટલીક વખત અમુક પ્રાદેશિક શિષ્ટીઓની કાર્ય પદ્ધતિ પરથી પણ મતભેદ ઉભો થાય છે પરંતુ સુસ્ત વિદ્વાનોએ હુગ્રહ સેવ્વો ન જોઈએ પૂર્ણ વિચાર કરીને અન્ય મતને નિષ્કારણ ઉતારી પાડવા ન જોઈએ. કારણે, મ જોગો તપામવા જોઈએ

કેટલાક વિદ્વાનોનો સમાજમ ધાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રાચીન વિદ્યા પ્રતિ આદર દર્શાવી લલામણ કરે છે કે ‘આપના સક્રિય અને સિદ્ધાંતિક જ્ઞાનનો વારસો બીજાને પાછવી ખાતે આપવો જોઈએ.’ જોકે તેઓનું આ સૂચન યોગ્ય છે પરંતુ વિદ્યાના ખ્યાસી ઉત્કૃષ્ટ ઉમેદવાર હોવો જોઈએ વિદ્યા મોમપુરા યુવાનો ગ્રહણ કરે તેવા પ્રયાસે બે ત્રણ વખત કરેલા પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ પોતાની અદરની ઉત્કૃષ્ટ જોઈએ આથી મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા તે કહેતા મને હું બ થાય છે

આહુ ક્રિયા માથે ગ્રહણ કરનારા મને બહુ અદ્ય મળ્યા છે તેટલા પૂરતોય મને કંઈક સતોષ માની લઉં છું પરંતુ વિદ્યાના અનુવાદ તેના મર્મ અને આલેખન માથે અથોના પ્રકાશનથી વધુ સતોષ માની લઉં છું તે પણ ઘણું છે

શ્રી મોમનાથજીના સાંધર મહાપ્રાસાદનું નિર્માણ મારા હસ્તે થતા તેમજ પાટણ, મુખર્ષ, કલ્યાણ, અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, કેરાલા (મલખાર) આગમ મંદિર પાલીતાણા, પ્રયાગપાટણ, જામનગર, રાજકોટ વગેરે અનેક સ્થળોએ પ્રાસાદોમા નિર્માણ શિષ્ટ અથેના સૂત્રોનો સમન્વય કરી કરેલ અને તેમા શ્રી મોમનાથજી જેવા આધાર મહાપ્રાસાદ ગુજરાતમા આઠસો વર્ષે બધાયો

આથી આવા સાંધાર મહાપ્રાસાદોના ચમનિયમો બીજા સાધારણ નિરધાર પ્રાસાદથી ભિન્ન હોવાથી એ ભગિરથ કાર્ય કરવામાં બૌદ્ધિક શ્રમ લેવો પડે તેવું તે કાર્ય હતું. જોકે અમારા કુળના અભ્યાસ અને જૂના આલેખનોના આધારે મને ઘણા મદદરૂપ થયા. આથીજ હું આવું મહાકાર્ય પ્રભુ કૃપાએ કરવા સફળ થયો કેાઈપણ વિદ્યાની સાધના વહેલા મોડી પણ ફળદાતા થાય છેજ તેવું મારા અંગત અનુભવોથી માનું છું.

વેધદોષના વિશે વિવેક વિલાસમાં મુનિશ્રીએ ઘણી સુંદર ભાષામાં કહ્યું છે:—

ગ દોષો યત્ર વેદાદિ યત્ર સંમાર્જનાદિકમ્ ।

વહુ દ્વારાણિ નો યત્ર યત્ર ધાન્યસ્ય સંચય ॥૧॥

પૂજ્યન્તે દેવતા યત્ર યત્રાભ્યુત્થાનમાદરાત્ ।

યત્ર જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠાદિ--વ્યવસ્થા સુપ્રતિષ્ઠિતા ॥૨॥

માનવીયા વિશન્ત્યન્ત-ર્માનવો યત્ર નૈવ ચ ।

દીપ્યતે દીપકો યત્ર પાલનં યત્રોગિણામ્ ॥૩॥

શ્રાન્ત સંવાહંના યત્ર તત્રસ્યાત્કમલ ગૃહે ।

જ્યાં વેધ આદિ દોષ નથી જ્યાં ઘણી ચોખ્ખાઈ છે. જ્યાં પેસવા નીકળવાના ખડું દ્વારો નથી. જ્યાં ધાન્યનો સંગ્રહ ઘણો છે જ્યાં દેવતા પૂજાય છે. જ્યાં અતિથિનો આદર થાય છે. જ્યાં નાના મોટાની મર્યાદા જળવાય છે. જ્યાં સૂર્યના કિરણો છાપરામાંથી અંદર પેસતા નથી. જ્યાં દીપક સારીપેઠે પ્રકાશ આપે છે. જ્યાં રોગી લોકોનું રક્ષણ થાય છે અને જ્યાં થાકેલા મનુષ્યને આરામ મળે છે એવા પ્રકારના ઘરમાં હંમેશા લક્ષ્મી વાસ કરે છે.

વૃક્ષ ગુણદોષ—સ્વર્જુરી દાદિમી રમ્મા કર્કન્ધૂર્વીં જપુરકા ।

ઉત્પન્નન્તે ગૃહે યત્ર તન્નિકૃતાનિ મૂલતઃ ॥૧॥

પ્લક્ષાદ્રીગોદયં વિદ્યા-દશ્વત્યોત્તુ સદામયમ્ ।

નૃપપીઠા વદાનેત્ર વ્યાધિ મુદુમ્બરાત્ ॥૨॥

ખજુરી, દાડમી, કેળ, બોરડી અને બીજેડના વૃક્ષ જો ઘર આગળ ઉગે ત્યાં ઘરનો સમુગ્ગો નાશ થાય. ઘર નજીક પીપરનું વૃક્ષ હોય તો રોગ થાય. પીપળો હોય તો સદા કાળ ભય ઉત્પન્ન થાય. વડ હોય તો રાજાનો ઉપદ્રવ થાય અને ઉબરો હોય તો નેત્રના આધિ થાય.

લક્ષ્મી નાશકરઃ ક્ષીરી ક્રુષ્ટકી શત્રુમીપદઃ ।

અપત્યવ્રઃ ફલી તસ્મા-દેપાં કાષ્ટમપિ ત્યજેત્ ॥૩॥

હ્રદ નીકળે તેવા વૃક્ષો જો ઘર સમીપ હોય તો લક્ષ્મીનો નાશ થાય. કાટાળા વૃક્ષથી શત્રુનો ભય ઉપજે કળવાળા વૃક્ષથી સતતિનો નાશ થાય તેમ જો વૃક્ષતુ લાકડું પણ તણ દેવું

કચ્છિદ્વે પુરો ગામે વટાશ્લાઘ્ય ઉદુમ્બરઃ ।

દક્ષિણે પશ્ચિમે ભાગે-શ્વત્યઃ પ્લક્ષસ્તગોત્રે ॥૪॥ વિવેકવિલાસ

કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે ઘરના આગળ દક્ષિણ ભાગમાં ઉભરો પશ્ચિમ ભાગમાં પીપળો અને ઉત્તર ભાગમાં પીપર સારો જાણવો (વિવેકવિલાસ)

શિષ્ય સ્થાપત્યને ઠલા સાહિત્યના ગ્રંથોના પ્રકાશન અંગે શ્રીમાન શ્રી શ્રીગોપાલજી નેવટીયાજી શેઠ સાહેબના પ્રયામથી શ્રી ખીરલા કન્મનના આર્થિક પ્રોત્સાહન માટે તેઓશ્રીનો હું ઘણો જ ઋણી છું

પૂજ્ય પિતાશ્રી અને વડીલોએ વિદ્યાના મન્દાર મિત્રતા અને માર્ગ-દર્શનો આપ્યા તેઓતુ ઋણ મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી જાળવયે અગ્રેજી વિદ્યાલયાનની મહેચ્છા હતી પરંતુ વિધિએ જુદું જ નિર્માણ કરેલું હતું કેટલાક ઢાંચોસર નૌદુખિક વ્યવસાયની 'સાધના' ઢીરી વિદ્યાની તપ આરાધનાએ પ્રભુ કૃપાએ મને ઠીક રૂળ આપ્યું

આ ગ્રંથનું હિન્દીકરણ મારા પરમમિત્ર શ્રી કપીલરાય જયસુખલાલ આચાર્ય દેવિદે કરી આપી મને આભારી કંઠે છે તેમજ આ ગ્રંથતુ છપાઈ કામ પાત્રીનાણામાં પ્રેમભક્તિ મુદ્રણાલયના વિદ્વાન માલિક શ્રી દુદાભાઈ ગોવિંદભાઈ ધામેલિયા એમ એ, ડી ડી (ઈંગ્લેન્ડ)એ સુદર અને સમયગર છાપી આપ્યા બદલ તેમને વન્યવાદ ઘટે છે તેમજ મુદ્રણાલયના પ્રેસ કામદારોને પણ ધન્યવાદ

सर्वे सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःख आप्नुयात् ॥

इतिशુभ भवतु

વિ સ ૨૦૨૧ આશ્વિન વદ ૦))

દીપોત્સવી

સ્થપતિ-

તા ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૯૬૫

અભાશ કર ઓઘડલાઈ સોમપુરા

શિલ્પી નિવાસ-પાલીતાણા

શિષ્ય વિશ્વારદ.

(સૌરાષ્ટ્ર)

अनुक्रमणिका

विषय	श्लोक	पत्र	विषय	श्लोक	पत्र
श्रेष्ठ संपादकको अभिनन्दन-पत्रिका	१	१	तारङ्गाका प्रासाद तल चित्र		१४
स्तुति	१	३	पीठहीन, रथापत्यहीन, जंघाहीन,		
टीकाकारका परिचय	२-३	३	शिखरहीन	२६-२७	१५
भूमि परीक्षा	४-६	४	अतिदीर्घ, डुंका, स्कंधहीन, विना		
त्याज्यभूमि	७-८	५	बंधका, सांधचाला न हो मस्तक		
ऋतु अनुसारभूमि	९	६	स्थूल, कम नीमवाला ये पांच		
दिग्मुढका नेष्टफल ओर दिग्मुढका			प्रकारका दोष	२८-२९	१५
दोष कहां न लगतोहे	१०-१२	७	दिग्मुढ, नष्टछंद, मस्तकभारी, आनहीन		
शिलारोपणके लिये नीम कहां तक			ए चार प्रकारका दोष	३०	१६
गाड़नों और शल्यशोधन	१३-१४	८	महापीठ, कामदपीठ, कर्णपीठका		
रूपणितके तीन या चार अङ्ग मीलाना			रेखाचित्र		१६
प्रतोलया स्वरूपका रेखाचित्र	१५	९	मानहीन, अधिक यमचुल्लीवेध		
देवमंदिरसे कीस दिशामें			लक्षण	३१-३२	१७
मकान बनाना	१६	१०	जगतीचोकी मंडप और गर्भगृहका		
नाभिवेध और वो कहां दोष न			भूमितल कैसे रखना ?	३३	१७
लगे	१७-१९	११	शिखर रेखागलका महामर्म	३४	१७
वेध-वेधका अंतरसें दोष			छंदभेद, जातीभेद, पदहीन, एकी-		
न लगे	२०-२१	१२	स्तंभ, मानसे दीर्घह्रस्व, वक्र,		
प्रासादमें सात दफा वास्तुपूजन			हीनमान	३५-३७	१८-१९
करना	२२	१३	प्रासाद या मंडपोंका सम विषमतल,		
प्रासादवेध—			स्तंभ, पट्टादि, सम विषमका		
विभक्ति अनुसार तल शिखर			दोष कैसे न हो ?	३८	१९
बनाना	२३	१३	खंडमें एकस्तंभ न मुकनों मूलगर्भ		
हीनमान, द्वारहीन, कौलीहीन, अपवाद			दवाना नहि	३९	२०
स्तंभ—स्तंभन्यासहीन	२४-२५	१३			

विषय	श्लोक	पत्र
म चूना या अधिक चूना, सां- चाला बिना मायाभारी, बिना निम या कम निमका दोष ४०	२०	
भिन्नदोष— भिन्नदोषका लक्षण, क्या देवको भिन्नदोष लगे या न लगे ४१।४१। ३	२०	
नीचीन द्वारका रेखाचित्र २१	२१	
पूज्य प्रासाद या ध्वजहीन प्रासादमे अमुर भूतप्रेतादि नाम करता है ४४-४५	२२	
राम्वरका शुरुनाश और मंडपपरका घटाका समन्वय ४६	२३	
गृहमंदिरमे ध्वजादंड न रखना ४७	२३	
हपूजा देवप्रतिमा प्रमाणादिका दोष गृहपूजाकी मूर्तिका प्रमाण ४८	२४	
हपूजनमे क्या क्या देव कीतना रखना अधिक नहि ४९-५०	२४	
एक हस्तप्रमाणके गृहमे स्थिर मूर्ति या लिङ्ग न रखना ५१	२५	
प्रतिमाद्रव्य मानाधिकके परिवार होन मूर्ति घरे न पूजना ५२	२५	
जैन तीर्थंकरकी मूर्ति गृहस्थके घर न रखना पूजना ५३	२६	
तिमादोष— मील, छीद्र, पोल, जीवजाला, सांधाजाला रेखामंडल गार गांठवाला दुपण द्रव्यसे प्रतिमा न बनाना ५४	२६	

विषय	श्लोक
मूलमूर्ति और पत्रिकर वर्णशंकर पापाणकी उदयमे मम बेकी आगुलकी प्रतिमा न बनाना ५५	
प्रतिमा दोष— हाथपायहीन, अव्ययहत, नामिकाहीन, चीपटा गान्वाली, उपदेखाती, उची द्रष्टिवाली विकराल, नीची द्रष्टिवाली नासिका प्रति द्रष्टिवाली बगलमे द्रष्टिवाली जंघा कटिहीन, नीचेसेहीन, भाल नख मुख विभाग- हीन, पतलाद्रव्यवाली, पतला उदय- वाली, रुदन या हसती, अधिक अंझवाली लंबी आंख उघाड़ बघ करता आश्चर्यवाली प्रतिमाके चित्र ५६-६४	२७-
अन्याय धनसे बनाई हुई, दुसरा कार्यके लीये लाये पापाणहो, कमी जास्ती अंझवाली मूर्ति ६६	
क्या प्रकारका अशुद्धि हुई हो एसा लिङ्ग या मूर्तिकी फीर प्रतिष्ठा करनी ? ६७	
सो साल पहले महापुरुषोसे स्थापित या उनकी सानिध्यमां स्थापित लिङ्ग खंडित या व्यंज हो तो भी त्याग न करना ६७	
लिङ्ग केसो हालतमे खंडित चलित पतित अग्नि स्पर्श हो तो भी समुद्धार करना ६८-६९	

विषय श्लोक पत्र

नख, केश, आभूषणके शस्त्र या वस्त्र खंडित हो तो यह मूर्ति दोषित नहि हे समुद्धार विधि करके		
पूजन करना	७०-७४	३२
स्थापित मूर्ति व्यङ्ग खंडित हो तो विसर्जन करके अन्य प्रतिमाका स्थापना करना	७२	३३
धातु रत्नकी खंडित मूर्ति फीर संस्कार योग्य हे मगर काष्ठ पाषाणकी मूर्ति संस्कार योग्य नहि. विसर्जन करना	७५	३४
लघुतम दोषवाली प्रतिमाका त्याग नहि करना	७६	३५
खंडित दग्ध फटी हुई मूर्तिको मंत्र संस्कार न रहनेसे विसर्जन करना	७९	३६
मूर्तिका तरुण या बाल स्वरूप बनाना मगर वृद्ध रूप नहि बनाना	८१	३६
क्या स'जोगोमे' क्या स्थान पर असुरसे भ्रष्ट लिङ्गका फीर संस्कार करना	८२	३७
भित संलग्न मूर्ति स्थापन करना अशुभ हे, चित्रलेपकी मूर्ति भित संलग्न करना	८३	३७
देवमूर्तिका आयुध कर्णसे उचा न करना (जैनमत)	८४	३७
प्रतिमा उत्थापन विधिसे करना	८५-८७	३८
अथ जिर्णोद्धार उससे पुण्य	८८	
वीप्रनुगृहके शिवालय ये निष्कारण तोडनेसे' महादोष	८९	३९
जीर्ण व्यङ्ग वास्तु प्रासाद विधिसे तोडना	९०-९१	

विषय श्लोक

जीर्णोद्धारमे' पूर्व मान रखना हीन अधिक न करना और वास्तु द्रव्य-अधिक करना	९२-९३	४
अन्य वास्तु मंदिरको द्रव्य दुसरेमे' लेना दोष हे	९४	४
अथ गृहवेध—		
तलवेध, तालवेध, द्रष्टिवेध, तुलावेध, स्तंभवेध, मर्मवेध, मार्गवेध, वृक्षवेध, छायावेध, द्वागवेध, स्वगवेध, कीलवेध, कोणवेध, भ्रमवेध, दीपालयवेध, कूपवेध, देवस्थानवेध	९५-९७	४३-४
प्रथम भूमिका आगेका भागसे स्वामीकी द्रष्टि पीछेका भाग पडे तो दोष हे	९८	४
विश्वकर्मा प्रकाशोक्त गृहका अंतस्थित वेध १६—		
१ अंधक, २ रुधिर, ३ कुब्ज, ४ कोण, ५ बधीर, ६ दिग्बक्र, ७ त्रिपिट्ट, ८ व्यङ्ग, ९ मुरज, १० कूटिल, ११ कुट्टकं, १२ सुप्त, १३ शंखगाल, १४ विघट, १५ कंक और १६ कैहर यह सोलहवेध १६ को लक्षण	९९-१०४	४९-५
विश्वकर्माक्त गृहका बहिस्थित दशवेध		
१ कोण, २ दक्, ३ छिद्र, ४ छाया, ५ ऋजु, ६ वंश, ७ उक्ष, ८ उच्च, ९ संधात और १० दंत	१०५-११८	५२-५५

विषय

श्लोक पत्र

२१ प्रकारके दुपितगृह—

१ पर्वतपर, २ पर्वतपापाग मीलीत,
 ३ पोपाग गुफाके मीलन, ४ जलप्रवाह
 समीप, ५ पर्वत मध्यमे, ६ नदी समीप,
 ७ दो पहाडोके बीच, ८ पहाड तरफ
 एक दीवालसे भिन्न हाथ, ९ घरमे मदैव
 जलप्रवाह हो, १० किवाडसें जगड़
 आता हो, ११ घरमे कौन उल्लुका
 वाम हो, १२ किवाड-जाली गिडकी
 मोगी हीन हो डीद्रहीन हो, १३ घरमे
 खरगोज शब्द करे, १४ अजगर साप
 का घोंम हो, १५ जे गृहपर बीजली
 पड़ी हो या अग्निसे दुपित हो, १६
 स्मशान दुपित, १७ समाधी हो,
 १८ जिना यमा (भवावक), १९ म्लेच्छ
 चांडालका पास हो २० भूमिमे वील
 बाकोरा हो, २१ घो-गोह रहती हो
 एसा २१ प्रकारका दुपितगृह जानना
 ११९-१२४ ५५-५६

जे गृह देखतेही भयकर लगता हो १२५
 गृहमे क्या क्या प्रकारके चित्र न
 आलेखना १२६-१२७ ५७

वास्तुसारमें कहेहुए सात प्रकारके वेध
 १ जलवेध, २ कोणवेध, ३ तालुवेध,
 ४ कपालवेध, ५ स्तम्भवेध, ६ तुलावेध,
 ७ द्वागवेध १२८-१३३ ५९

गृह भागे स रुटा पीछे चोटा हो एसा
 गृह दोषित नहि है १३४ ६१

विषय

श्लोक

दुकान-बाघमुख आगे चोटा पीछे
 संकटा अच्छा १३४

गोखपर खुंटा, द्वारपर उपरी भूमिमे
 स्तम्भ हो या स्तम्भपर द्वार हो एक द्वार
 पर दो द्वार हो बेकी खंड या एकी स्तम्भ
 यह सर्व दुपित हैं १३५

गृहके कोण गोल-वृत्त हो या १-२-३
 को ना हो दाहिनी या बांयी ओर
 लंबे हे एसे गृह दुपित है १३६
 फलवाला या पुष्पवाला वृक्ष या शुभ
 चित्रा लेखन कराना १३७

दिग्मूढ, पदलोप, गर्भलोप, धरमंग
 दोष विषय पद तुलास्तम्भ बिना
 नियम १३८-४०

पीढीया बडोद-पगधीका इद्र यम,
 राजा १४१

अथ संस्मर्तन—

गृह-भवनकी वृद्धि करनेमे गुण दोष
 बारा भूमिका सो हाथसे उंचा मकान
 न करना (गर्गमत) १४२-४३

तुलावेध, तालुवेध, तलवेध,
 द्वारवेध १४४-४६

वास्तुपुरुषका क्या अङ्ग न
 दवाना १४७

देवध्वज-कूप ओर वृक्षकी दुसरा तीसरा
 प्रहरका छाया दोष १४८-४९

साजिकवेध, मागवेध १५०-५२

विषय श्लोक पत्र

पनीहारा, घंटी, दीपस्थान, खाणीया,
रसोइयर, द्रव्यकोष-सीडी, गृहके क्या
स्थानमें रखना

वास्तुद्रव्यका गुणदोष १५३-१५५ ६७

गृहकार्यमें कीतने जातीका काष्ठको

प्रयोग करनेमें गुणदोष १५६-५७ ६८

कई दिशामें मस्तक रखके शयनकरने

में गुणदोष १५८ ,,

द्वारवेधमें क्या क्या—

वेध कीतना दूर १५९-६१ ६९

द्वारका उत्तरङ्ग नीचा हो तो

ललाटवेध, तुलावेध १६३ ७१

स्तंभद्वार भित्ति, पाट नीचेकी भूमिसे

उपर विपरीत न करना १६७ ७१-७२

श्रेणीभङ्ग ब्रह्मदोष १७१ ७३

भवनका बीचला चोकमें तीन दिशामें

छपरेका नेवा जलधारा करना चारो

तरफसे न पडना चाहिए १७२ ७४

मूल घरसे डेहली बलाणक नीचेकरना

अशास्त्रीय वास्तु न करना १७३ ,,

अथ गृहाद्भूतानि अकस्मान् अकारण

द्वार उद्घाटन, स्वरनाद, कम्प, तोरण

ध्वजभङ्ग अकारणगीरे द्वार-गढ़ गृहगीरे

गृहभूमि फटे कम्पे गृहमें झुगालादि

पशुप्रवेश अकारण रक्तधारा सर्पप्रवेश

ये सर्व अकस्मात् अकारण हो तो

महा दोष जानना १७६-७८ ७४-७५

अथ वृक्षाञ्जतानि—

गृह समीपका वृक्षमें से रुदन-द्वय

विषय श्लोक पत्र

शाखागीरे-बालवृक्षने फलफूल आवे

शुष्कवृक्ष पल्लवात हो. विना ऋतुके

फल पुष्पपत्र हो. वृक्ष अक्राण जलगीरे

येह सब अपशुकन समजना १७९-८१ ७६

मंदिर या गृहके पृष्ठभागमें छिद्र न होना

इष्ट काममें धरमान रखना १८२-८३ ७७

भित्तद्वार पाटवीम स्तंभ नीचेकी भूमिसे

विपटिम उपरकी भूमिसे न रखे १८४ ७७

गृह या प्रासादनी पहली भूमिका उदय

उपरकी भूति १२ अथ काम करना

नहि तो समवेध होता है १८५ ७८

सूर्याकार या विकर्ण न बनाना १८६ ७९

द्वार सम्मने स्तंभ-पाट घोडा भीत

हो तो दोष है १८७ ,,

समला-न कागवेध १८८ ,,

प्रस्तावनामें जहां स्वच्छता विवेक

आदि है वहां लक्ष्मी वास करती है

घर समीप वृक्षका गुणवोष १-२६

अथ प्रवेश—

१ उत्तमंग, २ हीनबाहु, ३ पूर्णबाहु,

४ प्रत्यक्षाय १८९-१९३ ७९-८१

ब्रह्मवाक्य—वेध ओर वेध्यका अंतर

प्रमाणसे दोष मुक्ति कहां कहां

दोष लगता नही १९४-१९६ ८१-८२

दोष उत्पन्न हो ते उसका नेष्ट फरकी

अवधी १९७ ,,

मानहीनका कहां दोष लगता नहि

मौतम १९८ ८३

विषय श्लोक पत्र

गर्भतंत्रे=मन और चक्षुमे संतुष्टी हो
वहां दोष नहि १९९ ८३

लक्षणहीन वास्तु हो परंतु मनकी
प्रमत्तता हो वहां दोष नहि २००-२०१ ॥

शुक्र

अथ भवने द्वार स्थापन—

८१ पदका वास्तुमे निश्चितादमे ८५

द्वार स्थापन करना २०२-२०८ ८६

गृहमे चारो दिशाका गृह
शुभ हे— २०९-२१० ८७

देवमंदिरकी प्रदक्षणा— २११ ॥

देवमंदिरमे प्रनाताका नियम २१२ ८८

स्तभवेध, वास्तुवेध, देववेध, २१३ ॥

गृह जीर्णोद्धारमे द्वारप्रमाण कीनेसे

वास्तुपूजन करना २१४ ॥

शिल्पि लक्षणा—वास्तुकार्य एक हाथसे

कराना २१५-२१७ ८९

जे वास्तुमे गुण अधिक हो ओर दोष

अल्प हो वह वास्तु निर्दोष समझना २१८ ॥

जे वास्तुमे दोष अधिक हो ओर गुण अल्प

हो वह वास्तुका त्याग करना २१९-२२० ९०

प्रामाद देवता यास यग्मे देवोका वास

होता हे तो पूजन करना २२१-२४४ ९१-९६

वास्तु द्रव्यानुसार वास्तुनामामिधान

२४५-२५० ९७

अथ शल्यविज्ञान शल्यका प्रकार भूमि शुद्धि

करना शल्यदर्शक कोष्ठक शल्यशोधनका

मंत्र २५१-२५९ ९८-१०१

विषय श्लोक

गृहप्रामाद प्रारंभसे शुभमुहूर्त देखना

चपचक्र-पृथ्वी सृति वेदी जागती

देखना २६०-२६१ १०२-

द्वार स्थापनचक्र वत्सचक्र

२६३-६६ १०५-

स्तभचक्र मोम=पाटचक्र

२६७-२७० १०८-

घटा आलममाराचक्र २७१-७३ १०९

द्वारमे राहु देखना राहु वत्स छोड़के

मुहूर्त करना पुष्प नक्षत्रकी प्रमत्ता

२७४-२८० १११-

वास्तु पुरुषोत्पत्ति २८२-२८५

वास्तु पुरुषका अङ्ग पर देवोकी स्थान

वज्रलेप (ग्रहदसहिता) १ कल्प नाम

वज्रलेप २ वज्रलेप ३ कल्क (वज्रसर)

४ धातु-उज्जमधा २८६-९३ ११८-

वज्रलेपका दुसरा प्रकार-१ कराल २ मुद्रा

३ गुल्पास ४ कल्क ५ चिकण ब्रह्मोदक एम

मिश्रणने वज्रलेप २९४-३१२ १२०-

पूजा विधि-गणपति पूजन मकरल पूजा आ

वास्तु पूजा वास्तुका सर्व देवका पूजन

दिग्पाल पूजन रुवा=गज पूजन मंत्र

पूजा पूर्णाहुती क्षमायाचन विमर्जन

३१३-३३३ १२५-

पूजा द्रव्य-सूत्रधार पूजनविधि वास्तुपीठ

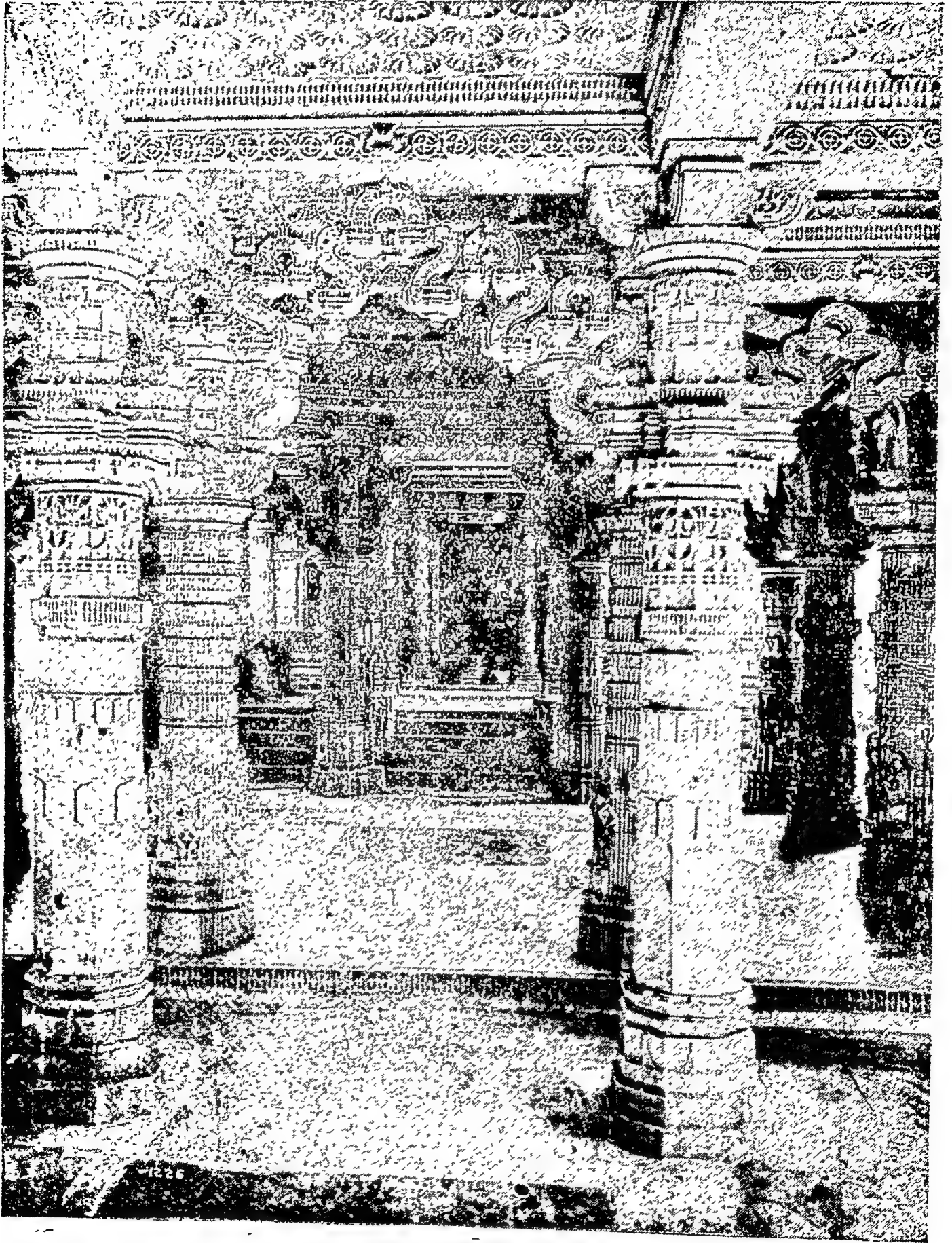
अन्य प्रतिष्ठा सामग्रीका शिल्पीका अधिक

आचार्यका अधिकार यजमान सूत्रधार

सूत्रधारना अष्टसूत्र काटखुणा सिद्धि प्रासाद

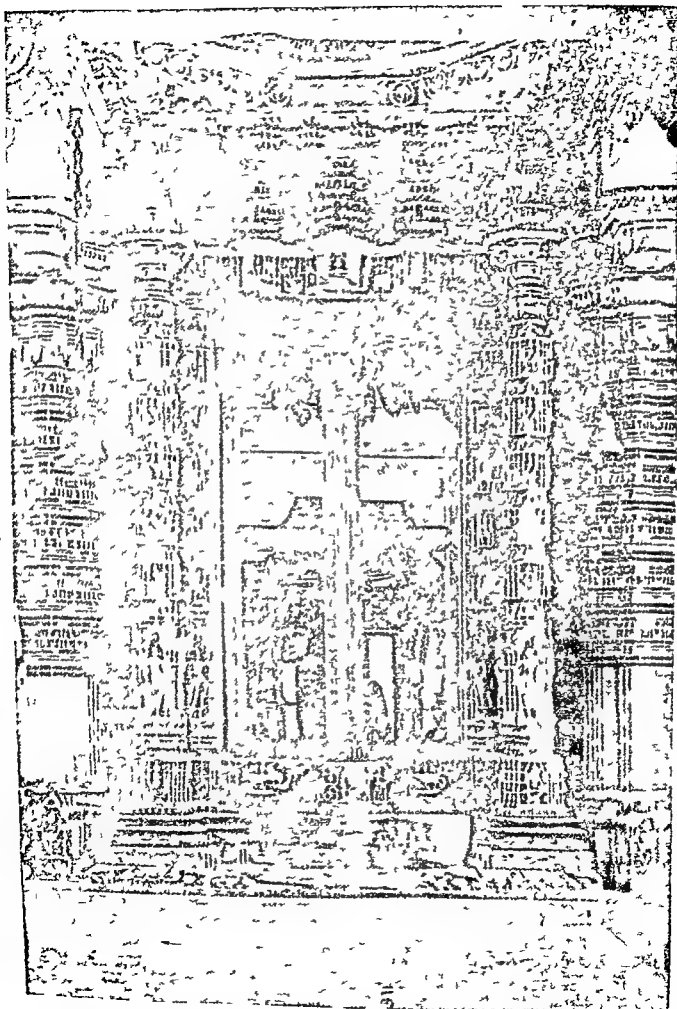
देव स्वरूप ३३४-३५५ १३२-

॥ संपूर्ण ॥

हींडोलक तोरणयुक्त विविध स्तम्भो

आबु

ग्रन्थ संपादकको अभिनन्दन पत्रिका

आदिदेव महादेव कृपापात्रो महातनुः ।

ओघडजो महाप्राज्ञ शिल्पशास्त्र विशारदः ॥ १ ॥

कैलासस्य महामेरो जीर्णोद्धारकारकः ।

प्रभाशंकर नामाय मान्यः केषां न कारकः ? ॥ २ ॥

सत्यं सत्य पुनः सत्य सत्यधर्म प्रवर्तकः ।

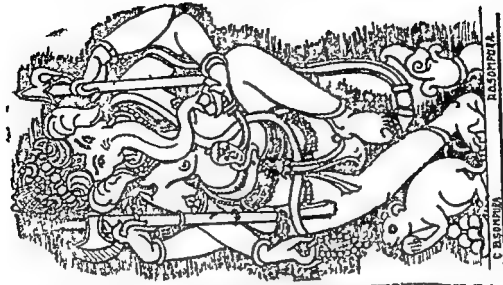
वृक्षार्णव शिव श्रोक्ते क्षीरार्णव यतनो हरिः ॥ ३ ॥

ग्रन्थानां शिल्पशास्त्रस्य पुनरुद्धारकारकः ।

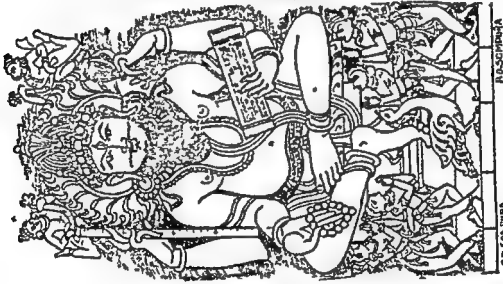
आदिदेव नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं विशारद ॥ ४ ॥

आदिदेव जेवा श्री शिवजीनी कृपावडे महाप्राज्ञ ओघडलाधना सुपुत्र श्री प्रभाशंकर ओघडलाध शिल्पविशारद श्री सोमनाथजीने महामेरु कैलास प्रासादने आपे जीर्णोद्धार कर्यो छे. श्री प्रभाशंकरलाध संसारमां डोने मान्य नथी ? (सर्वने मान्य छे.) सत्यधर्मनी प्रवृत्तिओ भाटे वृक्षार्णव तथा क्षीरार्णव जेवा महाग्रंथो रचना शिवजी अने हरि द्वारा रचायेला अन्ने शिल्पना महान प्रासाद ग्रंथोने आपे तेना मर्म समजवी जीर्णोद्धार करेल छे. आदिदेव जेवा श्री भक्तेशने तथा शिल्पविशारद श्री प्रभाशंकर ओघडलाधने अमारा वंदन छे.

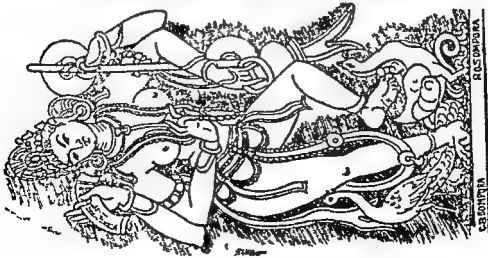
आदिदेव महादेव की कृपा पात्र महाप्राज्ञ ओघडभाईके सुत महाप्राज्ञ शिल्पशास्त्र विशारद महामेरु कैलास के जीर्णोद्धार कारक श्री प्रभाशंकरजी संसारमें कीसके मान्य नहीं है ? अपितु सबके है। य सत्य है और बारबार सत्य है कि शिवजी द्वारा रचित “वृक्षार्णव” और हरि रचित “क्षीरार्णव” सत्यधर्मके प्रवर्तक है। शिल्पशास्त्रके ग्रंथोके पुनरुद्धारक है। आदिदेव ! आपको नमस्कार हो और शिल्पविशारद ! आपको भी नमस्कार है।

श्री गणपति

श्री विश्वरूपी

श्री सरस्वती

શ્રી સરસ્વત્યે નમઃ ॥ શ્રી વિશ્વકર્મણે નમઃ ॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

સ્થપતિ પ્રભાશંકર સંગ્રહિત

॥ વેધવાસ્તુ પ્રભાકર ॥

॥ સ્તુતિ ॥

શ્રી વિઘ્નેશં નમસ્કૃત્યં હંસારુઢાં સરસ્વતીમ્ ।

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વરા શ્રિયા ગૌરીં નમામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રી ગણપતિને નમસ્કાર કરું છું. હંસવાહીની સરસ્વતી-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, લક્ષ્મી અને ગૌરીને હું (પ્રભાશંકર) નમસ્કાર કરું છું. ૧

શ્રી ગણેશજી, હંસવાહીની સરસ્વતી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, લક્ષ્મી
एवं गौरीजीको मे' (प्रभाशंकर) नमस्कार करता हु । १

॥ ગ્રન્થકર્તા પરિચય ॥

ભારદ્વાજમુને ગોત્ર શિલ્પિ શ્રી રામજીગુરુઃ ।

તત્પુત્રો નેમજી નામ ભવાનીશંકરાત્મજઃ ॥ ૨ ॥

તત્ત્વજોહમોઽઘટજી વયંઃ પ્રભાશંકર નિર્મિતા ।

વિશ્વકર્મા પ્રસાદેન પૂર્વાચાર્યોદિતં શિવમ્ ॥ ૩ ॥

ભારદ્વાજ મુનિના ગોત્રમાં શિલ્પશાસ્ત્રી (મંગલજી-નરભૈરામ-લાધારામ
ના પુત્ર) રામજીભાઈ વંશમાં થયા તેના પુત્ર નેમજી, તેમના ભવાનીશંકર,
તેમના ઓઘડભાઈ અને તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર નામે પ્રભાશંકર શિલ્પશાસ્ત્રી છે.
શ્રી વિશ્વકર્માની પ્રસન્નતાથી પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું વેધવાસ્તુશાસ્ત્ર મેં (પ્રભા-
શંકરે) નિર્માણ કર્યું. ૨-૩

भारद्वाज मुनिके गोत्रमें शिल्पशास्त्री (मंगलजी-नरधेराम-लाधाराम तत्पुत्र) रामजीभाइ वधमे हुआ। रामजीभाइके सपुत्र नेमजी, उनके भगानी शंकर, उनके ओघढभाइ हुए। ओघढभाइके कनिष्ठ पुत्र प्रभाशंकर नामके शिल्पशास्त्री हैं जिन्होंने श्री विश्वकर्माके प्रसादसे पर्माचार्येति कहे हुए वेववास्तुशास्त्रका निर्माण किया। २-३

अथ भूपरीक्षा १—क्षेत्रमादौ परीक्षेयं गन्धवर्ण रसप्लवः ।

मधुपुष्पाम्ल शीतानि गन्धानि विमानुपूर्वतः ॥ ४ ॥

शीता रक्ता च हृग्ता कृष्णा वर्णा तथा क्रमात् ।

मधुरां कटुकां तिक्तां कपायां च रस क्रमात् ॥ ५ ॥

वास्तु क्षेत्रनी प्रसङ्गीभा प्रथम भूमिनी परीक्षा तेना गंध, वर्ण, स्वाद अने ठाण उपरथी करवानी कही छे। भीड़ी सुगंधवाणी-प्राक्षणा, पुष्प, नीची-क्षत्रियने, भाटी-वैश्यने, अने तीथी-शूद्र वर्णने अथ लक्ष्मी सहेइ, रावी, लीली अने श्याम वर्णनी भूमि प्राक्षणादि वर्णने अनुक्रमे अथ लक्ष्मी. स्वादिष्ट, कटुवी, तीथी अने तुरी स्वादवाणी भूमि अनुक्रमे प्राक्षणादि चतुर्वर्णने योग्य लक्ष्मी ४-५

वास्तु विद्यामें जमीनकी जांचः—

भूमिकी जांचमें उसकी गन्ध, वर्ण, स्वाद और ठाल परसे करनेका कहा है। खुशबुदार ब्राह्मणोंके लिये, पुष्प सुरभित क्षत्रियोंके लिये, खट्टी वैश्योंके लिये, और तिक्त भूमि शूद्रोंके लिये श्रेष्ठ है। रंग पानी कि वर्णकी दृष्टिसे सफेद, लाल, हरे और श्याम वर्णकी भूमि ब्राह्मणादि चतुर्वर्णके अनुक्रममें योग्य है। स्वादिष्ट, कटुभा, तीखा और कपाय स्वादवाली जमीन अनुक्रममें ब्राह्मणादि चतुर्वर्णके लिये योग्य है। ४-५

१ भूपरीक्षा कई प्रकारसे होती है। जमीनके अन्दर गाढ घनाके फिर उसी मिट्टी को इसी गाढमे भरना। जो मिट्टी भरनेसे वृद्धि हो तो उत्तम अथवा घटे तो नेष्ट समझना। नाज़ बोक़र भी परीक्षा होती है। जमीनमे १ गज × १ गज × १ गज प्रमाणका गढे मे पानी भरके सो कदम चलकर वापस आना। इस समयमे जो पानी पूरा भरा हुआ हो तो उत्तम भूमि, पानी न रहेवे तो नेष्ट जानना। भूमिके आकार परसे भी कसोटी हो सकती है। लेकिन यह सब जो ग्राम, शहर, नगर बसानेके समय हो सकता है। शहरमें मिट्टी हुई जमीन के गुण दोषकी जांच तो खुसके आकार परसे की जा सकती है।

અત્યંતં વૃદ્ધિં નૃણાં ઈશાન પ્રાગુદ્ધક પ્લવમ્ ।

પુરુષાયઃ સ્થિતં શલ્યં ન ગૃહે દોષદં ભવેત્ ॥ ૬ ॥ અગ્નિપુરાણમ્

ઈશાન અને પૂર્વ તરફના ઢાળવાળી જમીન સર્વને અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારી બાણવી. ઘરની ભૂમિમાં શલ્ય દોષકારક છે, પરંતુ કદાચ જમીન મથાળેથી માણસના માથોડાથી નીચે જો શલ્ય હોય તો તે ઘરને વિશેષ દોષકર્તા નથી. (પરંતુ પ્રાસાદને અને રાજભવનને પાષાણ, જળ કે વાળુ=રેતી સુધી ખોદી જમીન શલ્ય કાઢી નાખવા. શલ્ય એટલે હાડકા, કોલસા, રાખ, વાળ, ચામડું -એ દોષકારક કદ્યાં છે. પરંતુ ધાન્ય કે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય શ્રદ્ધ કદ્યાં છે. પણ તે કાઢી લેવા.) ૬

ઈશાન ઓર પૂર્વની ઢાલુ ભૂમિ માલિકાકે લિયે શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધિ કર્તા હૈ । ઘરની ભૂમિમેં શલ્ય દોષકારક હૈ પરંતુ પુરુષ પ્રમાણસેં નિમ્ન શલ્ય દોષકર્તા નહી હૈ । (કિન્તુ પ્રાસાદ ઓર રાજભવનકે લિયે પથર, જલ, યા વાલુ આજાય વહાં તક સુદાઈ જરૂરી હૈ) હઢી, કોયલા, વાલ, મસમ ઓર ચમડા કો શલ્ય કહેતે હૈ । ધાન્ય-સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠ દ્રવ્ય કહલાતે હૈ ફિર ખી જનકો નિકાલ લેના ચાહિયે । ૬

પસંદ કરને લાયક ભૂમિ—કૌનસી ધૃતિ વર્જ્ય હૈ ?

સ્મશાને પર્વતાગ્રે ચ ક્ષારભૂમિ તથૈવ ચ ।

ઉદંકાશ્રિતા ચૈત્યાસ્થિ ઉરે જાશ્રિતાં યુદ્ધભૂમિઃ ॥ ૭ ॥

મ્લેચ્છ ચાંડાલ કુગ્રામન્ ત્યક્ત્યા ભૂમિ વસેન્નરઃ ।

પૂર્વાઽપર સોમ શ્રેષ્ઠા ભૂ યમિ દિગ્ વિવર્જિતાં ॥ ૮ ॥

સ્મશાન પૂર્વકાળમાં હોય તેવી જમીન, પર્વતની ટોચવાળી, ખારવાળી, પાણીના ઘોઘવાળી કે પ્રવાહવાળી, ભેજવાળી, જ્યાં પૂર્વકાળે દેવમંદિર કે સ્થાનક હોય તેવી જમીન, સર્પના રાફડાવાળી, જ્યાં પૂર્વે યુદ્ધ થયું હોય તેવી જમીન, સ્ત્રેચ્છો, ચાંડાળો જેવા કુદ્ર વર્ણુ વસેલા હોય તેવી જમીન કે તેના પાડોશની જમીન, કુઆમ—જ્યાં સજ્જનો ન વસતા હોય અને દુર્જનો વિશેષ વસતા હોય તેવા આમને કુઆમ કહે છે—આવા નેષ્ટ સ્થાનોની ભૂમિ પર મનુષ્યે વસવાટ માટે ઘર, ભવન કે દેવમંદિર પણ ન બાંધવું. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર મુખવાળી જમીન શ્રેષ્ઠ બાણવી. પરંતુ દક્ષિણ મુખની જમીન (શક્ય હોય ત્યાં) તજવી. ૭-૮

(नोट —वर्तमानकाणमा आ सूत्र नजवातु नथी, जैन मन्दिर शहरने विषे
आरे दिशाभाथी गमे ते दिशाभा करवानु कछु छे)

भूतकालमें जहां स्मशान हो एमी जमीन, पहाडकी चोटी हो,
क्षार युक्त हो, प्रचंड जल प्रवाह आता हो, कोई स्मारक हो, देवमंदिर हो,
साँपका वील हो, युद्धभूमि हो, म्लेच्छ चांडालो जैसे वर्ण बसे हो, या
ऊनकी पड़ोशमें के उपरोक्त स्थानो पर रहेनेके लिये मरान और
देवमंदिर नहीं करना चाहिये । पूरब, पच्छिम और उत्तराभिमुख भूमि
श्रेष्ठ है । किन्तु दक्षिणाभिमुख जमीन वर्ज्य है ।

(वर्तमानकालमें यह सूत्रकी मुश्किल है. जैनमंदिर किमी दिशामें
होता है इसमें दोष नहीं है) ७-८

शीत काले उष्णदा च उष्ण काले शितप्रदा ।

प्रशस्ता सर्वोत्तमा भूमिर्भाषिते विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

ये जमीन ठंडीना काणमा गरम छूट्वाणी लण्वाय अने गरमीना
समयमा उनाणामा ठंडक आये तेवी भूमि सर्वोत्तम लण्वायी तेवी भूमि
बसवाटने योग्य विश्वकर्मण्ये कही छे

झाडमें जो उष्मादात्री हो, गर्भीमें ठंडी-शित प्रदान करती हो,
वह भूमि बसने के लिये सर्व श्रेष्ठ कहाँ है । ऐसा श्री विश्वकर्मा
कहेते है । १

अथ दिग् साधनम्—

दिग्भुद्धि कृते वास्तौ दिग्मूढ वास्तु पेवकृत् ।

जीर्णे तु स्थापिते वास्तु पेवोदोषो न विद्यते ॥१०॥

ज्याशय, नगर, देवमन्दिर, राजभवन, घर आदि वास्तु शुद्ध-दिशासु
साधन करीने शुद्ध दिशामा आधवा परतु ते दिग्भुज विदिशामा थाय ते
दिग्मूढ वास्तुपेध लण्वाये परतु लघु वास्तु लवन के प्रासाद के गृह जे
दिग्मूढ छाय ते तेनां लघोद्धारमा तेना दोष न लण्वाये

जलाशय, नगर, देवप्रासाद राजभवन और गृहादि वास्तु दिग्साधन
होनेके बाद शुद्ध दिशामें निर्माण करना चाहिये । किन्तु यदि दिग्मूढ

विदिशामे' हो तो ऊसे दिग्मूढ वस्तुवेध समझना । परंतु जीर्ण वास्तु भवन या ग्रासाद यदि दिग्मूढ हो तो भी जीर्णोद्धार में दोष नहीं है ।

पूर्वोत्तरे च दिग्मूढं मूढं पश्चिम दक्षिणे ।

तय मूढं अमूढं वा तत्तु तीर्थं समं हितम् ॥ ११ ॥

पूर्व और उत्तर दिशा वर्ये ओटले के ईशानकोण तरफ वक दिग्मूढ होय अगर पश्चिम और दक्षिण दिशा वर्ये ओटले नैऋत्यकोण तरफ वक दिग्मूढ होय तो ते दिग्मूढ न जाणवुं. ते तीर्थसमान जाणवुं. (तीर्थसमान हितकर छे.) ११.

पूर्व और उत्तर के बीच अर्थात् इशानकोणमें या पश्चिम और दक्षिण के बीच नैऋत्यकोणमें वक दिग्मूढ होतो दिग्मूढ न मानना । यह तीर्थ समझना चाहिये (तीर्थ सम हितकर है.) ११

सिद्धायतन तीर्थेषु नदीना संगमेषु च

स्वयंभू वाण लिङ्गेषु तत्र दोषो न विद्यते

जिनेन्द्राणां समवसरणे दिग्दोषो न विद्यते ॥ १२ ॥ ३ मूत्रसंतान

वणी दिग्मूढनो दोष कथां कथां नथी लागतो ते कडे छे के सिद्धपुरुषोना आश्रमभां, तीर्थस्थानभां, नदीना संगम स्थाने, स्वयंभू वाण लिङ्गना मंदिर भांटे दिग्मूढनो दोष लागतो नथी; वणी जैन तीर्थकरना समवसरणुनी रचना करवानी होय त्यां दिग्मूढनो दोष लागतो नथी. १२.

दिशादोष कहाँ नहीं लगता है ? सिद्धपुरुषोंके आश्रममें, तीर्थस्थानमें, नदीका संगम स्थानमें, स्वयंभू वाण लिङ्ग के मंदिरमें, दिग्मुख का दोष लगता नहीं. और जैन तीर्थकरोंकी समवसरणकी रचनाका स्थानमें दिशादोष लगता नहीं । १२

शल्य शुद्धि-जलांतिकं स्थितं शल्यं ग्रासादे दोषदं नृणाम् ।

तस्मात्प्रासादिकीं भूमिं खनेत् शिला जलान्विकाम् ॥ १३ ॥

२ इस ब्लोकका अर्थ और रीतसे बिठानेका मत है । कि पूर्वादि दिशाओंमें जमीन न हो तो दिग्मुख होना है । दूसरा मत यह भी होता है कि तीर्थ स्थानमें या तो जीर्णोद्धारमें ऐसा हो तो दोष नहीं है ।

દેવમંદિરમાં શલ્ય જળ સુધી દોષકારક કહ્યું છે તેથી પ્રાસાદની ભૂમિ પાણી આવે ત્યાં સુધી કે બાઝેલ પથ્થર (મોરમ) કે જાડે રેતી આવે ત્યાં સુધી પાથો ખોદવો (જે પ્રદેશમાં રેતાળ ભૂમિ=જમીન હોય ત્યાં શલ્ય શુદ્ધિ થાય તેટલે જાડે પાથો ખોદીને શિલા સ્થાપન કરવી) ૧૩

દેવમંદિરમેં શલ્ય જલ તરુ દોષકર્તા કહા હૈ । इससे प्रासाद भूमिके लिये तो जल या ठोस पत्थर तक यातो गहरेमें रेत आ जाये वहां तक नाँव गाढ़ना चाहिये । (जिस प्रदेशमें रेतली जमीन हो वहां शल्य शुद्धि वहां तक गहरे जाकर कर्मगिला रोपण करना चाहिये । १३

ધપાપાણં તં જલાંતં વા વાલુકાંતં સ્વનેહ ભૂમિમ્ ।

केशां गारा काष्ठ लोहा स्थिकांतां शोधयेत् भूमिम् ॥१४॥ प्रकीर्ण वास्तु

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે પથ્થર આવે ત્યાંસુધી કે પાણી આવે ત્યાંસુધી જાડે કે રેતી આવે ત્યાંસુધી પાથો ખોદી ભૂમિ શુદ્ધ કરીને શિલા સ્થાપના માટે (દેવમંદિરની ભૂમિનુ) ખનન કરવું કેશ-(વાળ) કેલસા-લાકડું, લોહું, હાડકા, રાખ આદિ શલ્યનુ શોધન ભૂમિમાં કરી જમીન શુદ્ધિ કરવી (ખોપરી ગોળા વગેરે શલ્ય છે ધાતુ, ડ્રવ્ય ને ધાન્યને પણ ઉત્તમ શલ્ય કહ્યું છે પણ તે કાઢી લેવું) ૧૪

कई आचार्योंका मतव्य है कि शिला स्थापनके लिये देवभूमिको पत्थर, पाणी या तो गहरे में शुद्ध बालू आजाय वहाँ तक नींव खोदना

૪ વાસ્તુગજ ઔર કલાનિધિ ગ્રંથોમે દેવમંદિરકા નીંચ કોતના ગહરે ખોદના :-

जिलान्त वा जलान्त वा वालुकान्तं खनेत्त-च ।

गोपुरं च महाक्षारि दृश्यते मात लक्षयाम् ॥ वास्तुराज

દેવમંદિ-ગોપુર-મહાક્ષારિનો પાથો પથ્થર કે પાણી આવે ત્યાંસુધી કે જ્યાં એકલી રેતી આવતી હોય ત્યાં જાડે બાઝેલી રેતી સુધી ખોદવો તે ખાતના લક્ષણ જાણવા માટે જાડા ખોદવાનો હેતુ શલ્ય શોધન અને ભવનની દૃઢતાનો છે તે લક્ષમાં રાખીને જવું કરવું

દેવમંદિર-ગોપુર-વલાણકાદિ કા નીંચ પાપાણ, જલ યા ટ્રદ વાલુ-તક ખોદના यह खानक लक्षण जानना-घेरा नींव खोदनेका हेतु शल्य शोधन और भवनकी दृढताका है ।

भस्माङ्गार फाटेल नख शापण चर्मणि.

શૂઠાસિય કપાલદ્વય શલ્ય શુદ્ધિ કૃતે સતિ ॥ મત્સ્યપુરાણ

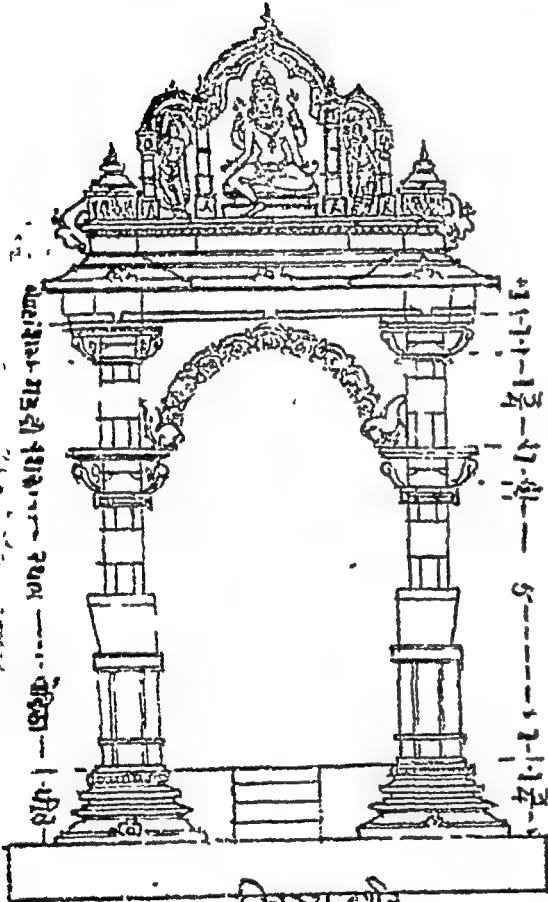
चाहिये । बाल, कोयला, लकड़ी, लोहा, हड्डी, भस्म=राख आदि शल्योंका शोधन करके जमीन शुद्ध करना । १४

अथ गणितः

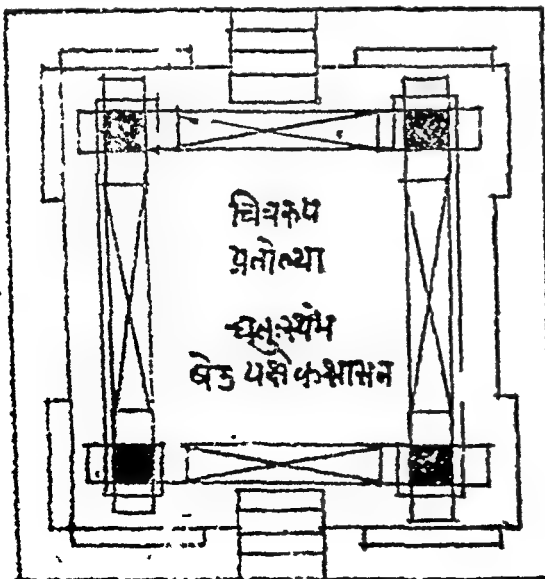
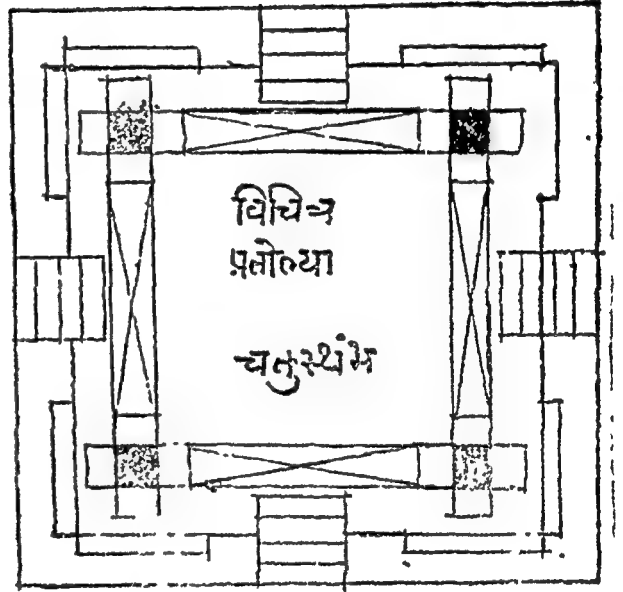
आय ऋक्षं गण चंद्रं चतुरंज्जा प्रयोजयेत् ।

आयव्ययोरंश शुद्धिर्न जीर्णं चितयेत्पृष्ठे ॥१५॥ प्रकीर्णवास्तु

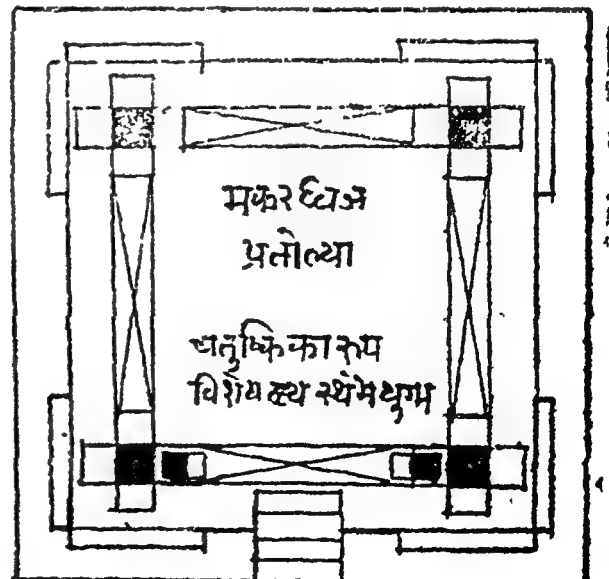
प्रतोल्या स्वकय

विवरुय दीन

विवरुय
प्रतोल्या
चतुस्थंभ
वेड पक्षकभासन

मकरध्वज
प्रतोल्या

चतुष्क्रिकाकय
विरुय स्थंभधुग

૬ નવીન પ્રાસાદ કે રાજ્યભવન કે ઘરોમા (૧) આય (૨) નક્ષત્ર (૩) ગણ (૪) ચંદ્ર એ ચાર અંગો ગણિતના મેળવવા, પરંતુ છુટ્ટોદ્ધાર વાસ્તુમાં આય, વ્યય કે અંગકની શુદ્ધિ જોવાની જરૂર નથી ૧૫

નવીન પ્રાસાદ રાજ્યભવન ઔર ગૃહોમે' (૧) આય (૨) નક્ષત્ર (૩) ગણ ઔર (૪) ચંદ્ર इन चार गणित के अंगोको मिलाना, लेकिन क्षीर्ण वास्तुमे' आय, व्यय या अंगको शुद्धिकी जरूरत नहीं है । १५

દેવમદિગ્ની કંઈ દિશામા ઘર ન કરવું —

वर्जयेदह्नतः पृष्ठमग्र तु गिव सूर्ययोः ।

ब्रह्माग्निष्णुश्च पार्श्वन्तु चंडी सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १६ ॥ विवेक विलास

જિન તીર્થ કરના મંદિરની પાછળ, ગિવ અને સૂર્યના આગળ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના પડખે અને ચંદીદેવીના મંદિરની ઠોઠપણુ બાજુમા' નજીક ઘર ન કરવું ૧૬

जिन तीर्थरके मंदिरके पीछले भागमे', शिव और सूर्य के अग्र भागमे', ब्रह्मा और विष्णु के बाजु=पार्श्वमे' और चंडीके नजदीक किसी भी भागमे' मनुष्यको घर न बनाना चाहिये । १६

૬ નોટ—નાગગદિ શિવપ્રથોમા શ્લોક ૧૫ પ્રમાણે ગણિત મેળવવાનું કહ્યું છે તે હિપ્-
રાત એકવીસ અંગો મેલવવાનું આયનત્ત્રાદિ પ્રથોમા કહ્યું છે, પણ તે દુર્લભ છે ઉત્તર-
પ્રદેશોમા આ ગણિતની ભુગી રીત કહી છે ક્ષેત્રફલને અમુક અમુક વડે ગુણાકાર કરી અમુક
ભાગે ભાગવાના કહ્યા છે ત્રિવિડ શિવપ્રથોમા પણ આય, નક્ષત્રાદિ અંગો મેલવવાનું કહ્યું છે.

देव देव मनुयाग राक्षमन्या चक्रक्षयो

उदय आय वर्णं च हे मुनि सुखकारयेत् ॥

દેવાસયને દેવગણ ધરોમા મનુષ્યગણ અને અધમ જાનિનાને રાક્ષસગણના નક્ષત્રો ગણિ-
તમાં મેળવવા હે મુનિ! ૪૨ની ઉક્તિથી આય વર્ણ પ્રમાણે દેવો એવો અહીં અર્થ કંવામાં
આવે છે દેવ કે મનુષ્યનો જન્મ નક્ષત્રોને જે ગણ હોય તે મેળવે પરંતુ બ્યવહારમા
સિદ્ધીજો ને ધર્માચારો તે મતનુ સમર્થન કરતા નથી

नामिवेधः—६ अग्रतः पृष्ठतश्चैव वाम दक्षिण तोऽपिवा ।

प्रासादं कारयेदन्यं नाभिवेधं विवर्जयेत् ॥१७॥ अपराजितसूत्र

કોઈ પણ પ્રાસાદની આગુઆગુ બીજો પ્રાસાદ કરવાનો હોય તો આગળ, પાછળ કે પડખાનો ગર્ભવેધ થવા ન દેવો. મૂળ પ્રાસાદના ગર્ભે અન્ય પ્રાસાદ કરવો. જો ગર્ભવેધ થાય તો નાભિવેધનો દોષ બાણવો અને તે તજવો. ૧૭

जब एक प्रासाद की आगेपीछेके बगलमें अन्य प्रासाद निर्माण करनेका हो, तब मूल मंदिरके आगे पीछे या बगलका गर्भवेध न होना चाहिये. जो गर्भवेध हो जाय तो इसे नाभिवेध कहते हैं । वह अवश्य त्याज्य है । १७

शिवस्याग्रे शिवं कुर्यात् ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽग्रतः ।

विष्णोरग्रे भवेद्विष्णुं जिनो जैने रवो रविः ॥ १८ ॥

ब्रह्मा विष्णोरेक नाभौ द्वयोर्दोषो न विद्यते ।

शिवस्याग्रेऽन्य देवस्य दृष्टि वेधान्महाभયम् ॥ १९ ॥

શિવના મંદિર સામે શિવનું, બ્રહ્માના સામે બ્રહ્માનું, વિષ્ણુના સામે વિષ્ણુનું, જૈનના સામે જૈનનું, સૂર્યના સામે સૂર્યનું મંદિર બાંધવું તે નાભિ-

૬ નાભિવેધમાં સન્મુખ કે પાછળ તો ઠીક છે, પરંતુ પડખે બીજું મંદિર કરવાનું હોય અને જો જગતની વક્રતા હોય તો ગર્ભગૃહના કે મંડપના કે છેવટ ચતુષ્કિકાના ગર્ભ મેળવીને અન્ય મંદિરનું નિર્માણ કરવું; તેમ કરતાં એક બીજાનાં સ્તંભ કે કોણના વેધ ન થાય તે લક્ષમાં રાખવું.

नाभिवेध में आगे पीछेकी बात तो ठीक है लेकिन पार्श्वमें दूसरा मंदिर बनाना हो जौर जगह की घकता हो तो गर्भगृह मंडप या चतुष्किका के गर्भ मिलाकर अन्य मन्दिर का निर्माण करना, घर्ना किसी एक दुसरा मंदिर का स्तंभ या कोणका वेध न हो यह ख्यालमें रखना चाहिये ।

चण्डिकाग्रे भवेन्माता, यक्षः क्षेत्रादि भैरवः ।

ज्ञेयास्तेषामभिमुखे ये येषां च हितैषिणः ॥

ચંડિકા સામે કોઈ માતાનું, યક્ષ, ક્ષેત્રપાળ, ભૈરવનું, એમ એક સામસામે મુખે થઈ શકે.

जिनेद्रस्य तथा यक्षा देवाश्च जिनमातृकाः ।

आश्रयन्ति जिन सर्वे ये चोक्ता जिनशासनः ॥

જિન, યક્ષ, વગેરે સર્વ જિનશાસનના દેવ-દેવીઓ જિનના આશ્રયના છે.

वेध तल्ले आधवु प्रह्ला अने विष्णुना मंदिर ओठ सामसामा ओठ नाभिओ आधवामा आवे तो दोष नथी, परंतु शिवमंदिरनी सामे अन्य कोष्ठ पञ्च देव स्थापन न करवा, कारणु के दृष्टिवेधथी महाभय उपजे छे. सूर्यना माटे पञ्च तेमज अन्य अथमा कछु छे १८-१९

शिवमंदिरके सामने शिवका, ब्रह्माके सामने ब्रह्माका, विष्णुके सामने विष्णुका, जिनके सामने जिनका, सूर्यके सामने सूर्यका मंदिर नाभिवेध छोडकर करना. ब्रह्मा और विष्णु के मंदिर एक ही नाभि पर करना इसमें दोष नहीं किन्तु शिवमंदिर के सामने किसीके भी मंदिरकी स्थापना न करना क्यों कि इससे द्रष्टिवेधसे महाभय पैदा होता है । (अन्य ग्रन्थोंमें सूर्यके लिये भी ऐसा ही कहा है) १८-१९

प्रसिद्ध राजमार्गे च प्राकारस्यान्तरेऽपि वा ।

त्यक्त्वा द्विगुणीतां भूमिं तत्र दोषो न विद्यते ॥२०॥ मृगमत्तान

नाभिवेधमा के अन्य नीला वेध वन्धे जे प्रसिद्ध राजमार्ग छोड, किछी छोड अगर कोष्ठ अंतर वडी जेवु छोड अगर ते वेधस्थानथी अभय छिछा छोडली भूमि तल्ले जे ते वेध छोड तो तेना दोष लागतो नथी २०

नाभिवेध या अन्यवेध बीचमें सरैभाम राजमार्ग हो, किछा हो या दिवारका अंतर जैसा हो या वेधस्थान से द्विगुणी भूमि छोडकर जो वेध हो तो उसका दोष नहीं है । २०

उज्जायाद् भूमिं द्विगुणा त्यक्त्वा चैत्ये चतुर्गुणात् ।

वेधादि दोषो नैव स्यादेवं त्वष्टं मतं तथा ॥२१॥ आचार दिनकर

आचार दिनकरमा कछु छे के घरनी छान्धारथी अभय भूमि तल्ले अने जिन गैत्य मंदिरनी छान्धारथी आरगछी भूमि तल्ले जे साथ वेधादि दोष छोड तो ते दोष लागतो नथी जेवु विश्वकर्मानु कथन छे २१

आचार दिनकर ग्रन्थमें कहा है कि घरकी ऊंचाईसें द्विगुणा भूमि तजना और जैनमंदिर की ऊंचाईसें चौगुनी भूमि छोडकर जो सामने वेधादि दोष हो तो भी वह दोष लागता नहीं है ऐसा विश्वकर्माका कथन है । २१

कुर्मै कुम्मे पटेद्वारे पद्मारव्यां यां तु पौरुषे ।

घट ध्वजयोः प्रतिष्ठा यामेव पुण्याह सप्तके ॥ २२ ॥

प्रासाद अनावतां चौद वज्रत मुहूर्तोमां वास्तु शान्ति करवानुं कहुं छे. परंतु तेमांये (१) शिला स्थापन समये, (२) कुंलिस्तंभे, (३) पाट स्थापने (४) द्वार स्थापन, (५) पद्मशिला समये, (६) प्रासाद पुरुष स्थापने—आमलसारे स्थापन समये अने छेदले, (७) ध्वज प्रतिष्ठा समये अम सात वज्रत पुण्याह प्रसंगे मुहूर्ते अवश्य वास्तु पूजन करवुं. २२

प्रासाद निर्माण कालमे चौदह मुहूर्तमे वास्तु शान्ति करनी चाहिये. फिर भी उसमे शिला स्थापन समय पर कुंभस्तंभ द्वार स्थापन पाट भारोट लगाने पद्मशिला लगाने वकत प्रासाद पुरुष स्थापन काले आमल सारा ध्वजाप्रतिष्ठा समय अिन सात पुण्याह प्रसंगोपर वास्तु पूजन अवश्य करना । २२

अथ प्रासाद वेधादिः—

विभक्ति तलच्छेदाय शिखरोर्ध्वं हि कारयेत् ।

ऊर्ध्वं मिथानकं ख्याते तलच्छेद तथाभिधम् ॥ २३ ॥

प्रासादना तलच्छेदनो विभाक्त प्रमाणे ४ ऊपर शिखर करवुं, ऊपरतु शिखर ७ नामथी ओणजातु होय ते ४ तलच्छेद राखवुं; तेमां ईश्वर उदि न करवो. २३

प्रासादके तलच्छेदकी विभक्ति अनुसार ही ऊपर शिखर करना; ऊपरका शिखर जिस नामसे ज्ञात हो उसको ही तलच्छेद रखना चाहिये; इसमे कभी फेर नहीं करना चाहिये । २३

हीनमाने कृते दोषाः कथ्यते तान् समासतः ।

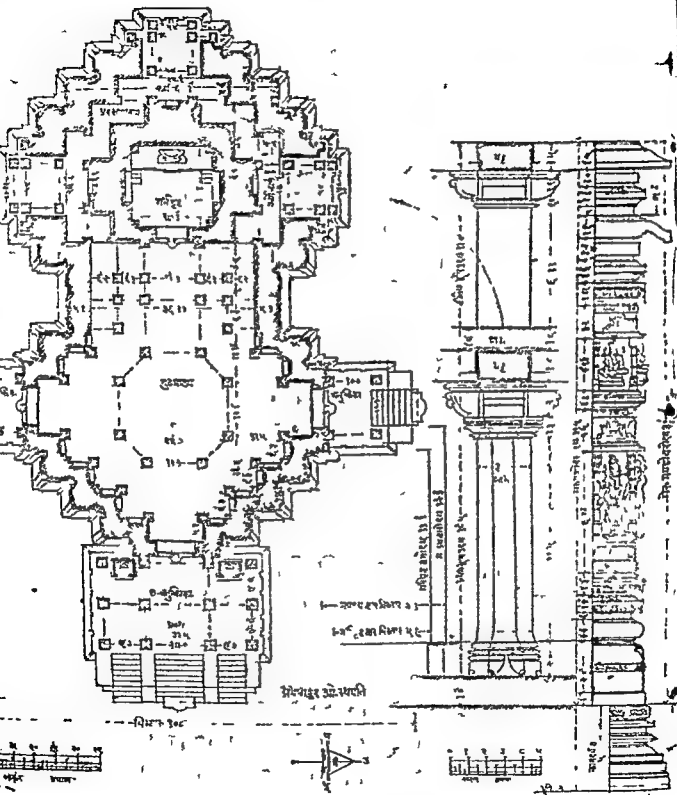
आयुर्हीनि द्वार हीने ञ्कौलि हीने धनक्षयः ॥ २४ ॥

अपद स्थापितैः स्तंभैर्महारोगो विनिर्दिशेत् ।

स्तंभ व्यासोदये हीने क्रान्ता तत्र विनश्यति ॥ २५ ॥

शास्त्रमां कहेला मानथी ओछुं करवाथी अता दोषो हुं कहुं छुं; द्वार मानथी हीन करवाथी आयुष्य घटे, कौली नानी करवाथी लक्ष्मीने

શ્રી તારકા અને મહાદેવ (મહાકાલ)

नाश थाय के प्रनाशुहीनथी पणु ते इरी स्तंभनापद्धती विमुञ्च ने स्तंभ
स्थापन करवाथी भडारोग उत्पन्न थाय. स्तंभनी लडाधथी के उंचाधथी
ओछुं करवाथी खीनो नाश थाय. २४-२५

शास्त्रमें कहे हुए प्रमाणसें हीनक्रम करनेसें होते हुए दोषोंका
वर्णन अब में करता हूँ—द्वार मानसे कम करनेसे आयुष्य घटता है.
कौली हीन या प्रनाल हीनसें लक्ष्मी का नाश होता है. पदके स्थानसें
ओर जगह पर स्तंभ रखने सें महारोग होता है, स्तंभके प्रमाणसे पतला
या ऊंचाई में प्रमाणसे हीन स्तंभ से स्त्रीका नाश होता है । २४-२५

प्रासादे पीठ हीने तु नश्यति राजराजिनः ।

रथोपरथ हीने तु प्रजा पीडा विनिर्दिशेत् ॥ २६ ॥

जंघा हीने भवेत् बन्धोर्नाशः कर्तुंकारेदिको स्तथा ।

शिखरे हीनयाने तु नश्यति पुत्र पौत्रकाः ॥ २७ ॥ अपराजित

प्रासाद पीठ वगरनुं करवाथी डायीघोडाना वाढनोनी समृद्धिनो नाश
थाय, प्रासादना रथ उपरथनां उपांगो आदिमानथी ओछा करवाथी प्रजने
पीडा करावे, मंडोवरनी जंघा ओछी करवाथी लाधओ अने कर्ता
करावनारनो नाश थाय, शिखर प्रमाणथी नानुं करवाथी पुत्रो अने पौत्रोनो
नाश थाय. २६-२७

प्रासाद के पीठ बीना करने से हाथी घोडाका बाहनकी समृद्धिका
नाश होता है. प्रासादके अंगो पाङ्ग रथ उपरथ भवादि मानसें काम करनेसें
प्रजाको पीडा होती है । मंडोवरकी जंघा हीनसे भाईयो कर्ता और कराने
वालोंका नाश होता है। प्रमाणसें छोटा शिखर बनानेसें पुत्र परिवारका
नाश होता है । २६-२७

अति दीर्घे कुलोच्छेदे ह्रस्वे व्याधि समुद्भवः ।

स्थपुटे स्थापने पीडा कर्ता तत्र विनश्यति ॥ २८ ॥

स्कंध हीनो कबंधश्च समसंधि शिरोगुरु ।

अप्रसारिते पादश्च पंचैते धन नाशकाः ॥ २९ ॥ अपराजितसूत्र

शिखर तेना प्रमाणथी लांणुं करवाथी कुणनो नाश थाय, वधु दूंडुं
करवाथी व्याधिरोग थाय-(१) शिखर भांधणु स्कंधे ओछुं करवाथी, (२)

वणी भील आर दोषो कहा छे—(१) दिग्मूढ होय, (२) छंदभंग, (३) व्ययथी ओछो ने अशुभ आय होय अने (४) माथा भारे काम होय ते प्रासाद कर्ममां महाभयंकर आरे दोषो जाणुवा. ३०

और चार दोष कहा है—(१) दिग्मूढ हो (२) छंदभंग हो (३) व्ययसे कम और अशुभ आय हो (४) और सिरसे भारी कार्य हो तो वह प्रासाद कर्ममें महाभयंकर चार दोष है । ३०

मानाधिकं न कर्तव्यं मानहीनं न कारयेत् ।

शास्त्रोक्त विधि मानेन शुभदं सर्वकामसु ॥ ३१ ॥ निर्दोषवास्तु

शास्त्रमां कहेला मानथी अधिक न करवुं, तेम मानथी ओछुं पणु न करवुं, परंतु शास्त्रोमां कहेला मान विधिथी सर्व कार्य करवाथी ते श्रेयने आपनाई जाणुवुं. ३१

शास्त्रमें कहे हुए मानसे हीन या अधिक कार्य न करना किन्तु शास्त्रोंके कहे अनुसार विधिमानसे करनेसे कार्य श्रेयस्कर होता है । ३१

यमचुलीवेधः—

एक द्वित्रिकं मात्राभि गर्भगृहं यदायतम् ।

यमचुली स्तदा नाश कर्तुं भर्तुं विनाशिकः ॥ ३२ ॥ अपराजितसूत्र

प्रासादनो गर्भगृह (मंडप के ओझीना पह) पड़ोनाथी ओक जे त्रण मात्रा जडाधमां वधु होय तो ते आंधनार अने आंधावनारनो विनाश करनारो यमचुली नामनो वेध जाणुवो. ३२

प्रासादका गर्भगृह (मंडप या चौकीकापद) चौडाइसे एक दो या तीन मात्रा से भी गहराइ में जास्ती हो तो वह कराने वाले और शिल्पी का विनाशक यमचुली वेध कहते हैं । ३२

अगत्यां लोपयेद्छाला शालायां मंडपं तथा ।

मंडपे नैव प्रासादो ग्रस्त श्रैद् दोषकारकः ॥ ३३ ॥ प्रासादमंडन

जगतीथी शाला (ओझी), ओझीथी मंडप अने मंडपथी प्रासादनो गर्भगृह ओम उत्तरोत्तर भूमितल जियां जियां करवां, तेम न करवाथी दोष कारक थाय छे. तेथी ते-उपर कहेला तेम उत्तरोत्तर भूमि जियां करतां जावुं. ३३

जगतीसे शाला (चौकी), चौकीसे मंडप और मंडपसे प्रासादका गर्भगृह यही रीतसे उत्तरोत्तर भूमितल उंचा-उंचा करना । भूमितल

नीची करने से दोषकारक है। (इससे उपर कहे अनुसार उत्तरोत्तर भूमि ऊची कराते जाना) ३३

• भित्तेः पृथुल्ये यन्मान तच्छ्रुत क्रम ऊर्ध्वतः ।

गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्म क्षया वहा ॥ ३४ ॥ सूत्रसंतान

प्रासादनी लीतनी लडाईना मान प्रभाषे उपर शिखरना शृंगो कभयी
बढाववा परतु भूणशिखरनी रेखा=पायथो ले गर्भगृहमा गणे तो ते
नाथ करनाथे ओवो महामर्म उपलवनाथे दोष उत्पन्न थाथ, भाटे
जलारामा शिखरनो पायथो गणवा न देवो. ३४

प्रासादकी दीवारोंकी चौड़ाईके मान अनुसार ऊपरके शिखरोंके
शृङ्ग क्रमसे चढाना. परन्तु शिखरकी मुख्य रेखाका पायचा अगर जो
गर्भगृहमें गलता होतो वह नाशकर्ता एसा महामर्म दोष पैदा करता है।
(इस लिये गर्भगृहमें शिखरका पायचा गलना न चाहिये) ३४

८ छन्दमेढा न कर्तव्यो जाति भेदे न वा पुनः ।

उद्भवेच्च महामर्मो जाति भेदे कृते सति ॥ ३५ ॥ सूत्रसंतान

८ छन्देदना सामान्य अर्थ शिल्पीयोमां ओके सरथु नेषु, ओके आलु होय तेवुं
भीछ आलु होयु नेछये ओम मनय छे परतु छन्देद समजवा भाटे वहुं वाचपुं
विचारवानु छे तेवु साहित्य शिल्पमां छे संगीत, काव्य, राग, रागणी, रस, आदिमा
लघुश्रु कथा छे, तेनी रीते शिल्पमां यथु तेना छ प्रकार छदना जनावेत छे (१)
मेरुछन्द (२) खन्दछन्द (३) पताकाछन्द (४) सूचिछन्द (५) उदितछन्द (६) नष्टछन्द कथा छे.

मेरुछन्दमा नागरा, द्राविड, भूमिज आदि लतिनादि, साधार, निगटादि ये छ छद
कथा छे, ओवी न रीते गृहमजपना छ छद-सनाकीय मजपना छद, वितान (धुमट)ना
छद, शालाका छद, पीठका छद, सिंगना छद, वेदिकाका छद, नगरना छद, - जलाशयना
छद, रथयत्रना छद, ओम अनेके छदो कथा छे ते नधु धलु विचारवा समजवा योव्य छे

छन्दमेदका सामान्य अर्थ शिल्पियोमे एक समान, एक ओर हो ऐसा
दूसरी ओर समान हो ऐसा होता है किन्तु छन्दमेद समझनेमे खूब मननीय
विचारणीय साहित्य शिल्पशास्त्रमे है संगीत, काव्य, कला, स्वर, राग,
रागिनी आदिमे लघुगुरु कहा है ऐसा शिल्पमे भी छ प्रकारके भेद बताये
हैं (१) मेरुछन्द (२) खन्दछन्द (३) पताकाछन्द (४) सूचिछन्द (५) उदित
छन्द (६) नष्टछन्द कहा है। मेरुछन्दमे (१) नागरा (२) द्राविड (३) लतिन
(४) भूमिज (५) चिराट (६) साधार छन्द है गृहमृत्य चब्रावलोक, भद्राव-
लोक आदि ऐसे मजपके छन्द हैं वितान (गुब्बज) के छन्द, शालाका छन्द,
पीठके छन्द, लिङ्गके छन्द, वेदिका छन्द, नगर के, जलाशयोंके, रथयत्रके आदि
अनेक छन्द कहें हैं यह सब मननीय हैं।

छ'दलेह के नतिलेहना होयो थवा न देवा; नतिलेहथी महुामभ'नो
दोष उपजे छे. ३५

छन्दमेद और जाति मेदके दोष न होना चाहिये. जातिमेदसे महामम
दोष पैदा होता है । ३५

पद हीनं न कर्तव्यं प्रासाद मठ मंदिरम् ।

एक स्तंभे कृते द्वारे पुत्र पत्नी धन क्षयः ॥ ३६ ॥ सूत्रसंतान

देवप्रासाद, राजप्रासाद, मठ के नज्जाशयमां पद हीन न करवुं. ओक
सूत्रमां न्यां स्तंभो आवे तेमज भूकवा. आउ ओक स्तंभ के ओकी
स्तंभो के घरना वरये ओकज स्तंभ आवे तो ते वेधथी पुत्र, स्त्री अने
लक्ष्मीनो नाश थाय. ३६

देवप्रासाद, राजप्रासाद या मठ या जलाश्रयोमें पद हीने न करना,
एक सूत्रमें जहां स्तंभो पंक्तिमें खडे करना. द्वारके मध्यमें स्तंभ नींद-
नीय है. एकी स्तंभो या घरमें एक स्तंभ होनेसे वेधदोषसे पुत्र, स्त्री
और लक्ष्मीका नाश होता है । ३६

दीर्घं मानाधिकं ह्रस्वे चक्रे चापि सुरालये ।

छन्दमेदे जातिभेदे हीनमाने महद्भयम् ॥ ३७ ॥ सूत्रसंतान

देवालय मानथी लांणुं, दूंडुं के वांडुं के छ'दलेह के नतिलेहथी पर
होय के मानहीन होय ते दोषथी महुालय उपजे छे. द्वार वरये ओक स्तंभ
के भूणो शाभना गाणांमां होय ते दोष महुालय उपजवे. परंतु द्वारना
गाणांमां स्तंभ के ओ भूणो गणता होय तो दोष नथी.
(युग्मेषु भवेद् श्रेष्ठ) ३७

देवालय मानसे लंबा, टूँका, वक्र या छंदभेद या जातिभेदसे पर हो
या मानहीन होता महा भय कर्ता है. दरवाजेके बीच एक स्तंभ या
कोना गलता हो तो दोष है किन्तु दो स्तंभ या कोने गलते होतो
दोष नहीं है । ३७

समतलं च विषमं संवाटो मुखमंडपे ।

भित्यन्तरे यदा स्तंभः पट्टादि नैव दृश्यते ॥ ३८ ॥ सूत्रसंतान

प्रासादना आगण सुभमंडप जेउता जे जे भ'उ ठांथानीया वरये लीतनुं

અંતર હોય તો સ્તંભ કે પાટ આદિ સમવિષમ, આધાપાછા કે ઉંચાનીચા હોય તો તેમા દોષ લાગતો નથી (અંતર ન હોય તો દોષ જાણવો) ૩૮

પ્રાસાદકે સન્મુખ મંદપ જોડનેમેં વિષમેં દીવાગ્ગા અંતર હો તો સ્તંભો યા પટ્ટાદિ સમ વિષમ યા ઉચ નીચા હો તો દોષ નહીં હોતા હૈ । ૩૮

क्षणमध्येषु सर्वेषु स्तंभमेकं न दापयेत् ।

દવાયુગ્માકારમેવ મૂલગર્ભ ન પીઢયેત્ ॥ ૩૯ ॥

એક ખંડ કે પદની વચ્ચે આટો એક સ્તંભ ન મૂકવો, પરંતુ બે બેટા સ્તંભ મૂકવા પણ ગર્ભ પીઢાવા ન દેવો (ગર્ભ દબાવા ન દેવો) ૩૯

एक खंड या पट्टके बीच एकही स्तंभ न रखना. बल्कि दोका योग युग्म स्तंभ रखना. किन्तु मूल गर्भ दबना न चाहिये । ३९

अल्पलेपं बहुलेपं समसंधिः शिरो गुरुः ।

અપ્રતિષ્ઠા પાદદીને તથા વાસ્તુ વિનિશ્ચયિતિ ॥ ૪૦ ॥ સૂત્રસંતાન

અણુતર કામમા સાધામા ઓછો ચૂનો કે બહુ ચૂનો ભરેલ હોય તેમજ અણુતર કામમા નીચે ઉપરના થરને સાધ આળો ન હોય તો અગર કામ માધાસારે (નીચે ઓનાર ઓછો ને ઉપર વધુ હોય) હોય અગર પાયા પીઠ વગરનું હોય તેવું વાસ્તુ પ્રાસાદ, રાજભવન, મઠ કે જગાશય નાશને કરનારે જાણવું ૪૦

કામમેં ચુનાકમ યા જ્યાદા હો. થરકા સાંધ ચાલ્યાં ન હો. મસ્તક મારિ કામ હો યા તો નીમ પીઠ વગેરે કમ હો યહ વાસ્તુ નાગકરને ચાલા જાનના । ૪૦

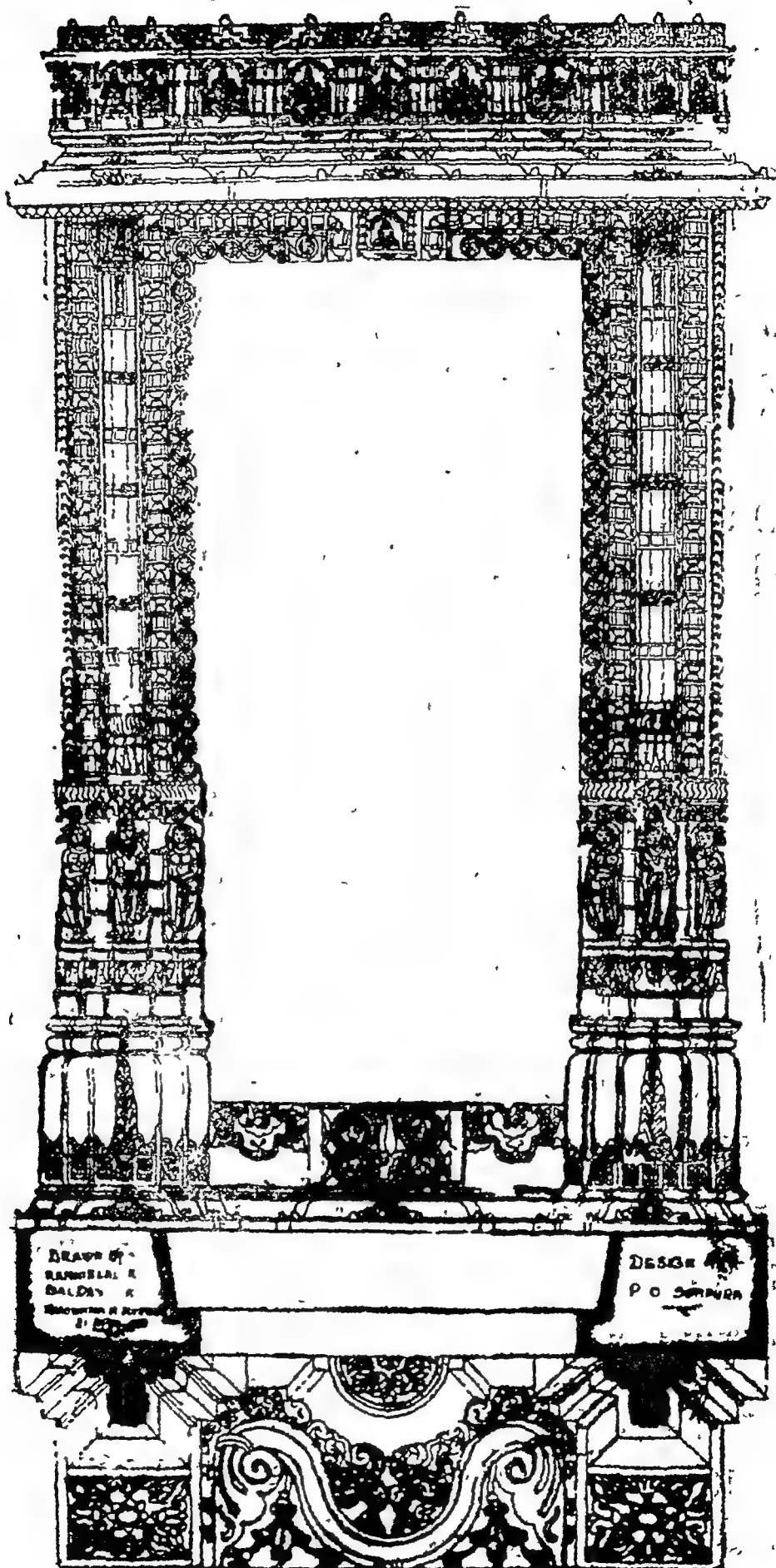
अथमिन्नदोषः—मिन्नदोषकरं यत्स्यात् प्रासाद मठ मंदिरम् ।

મૂષકૈર્જાલકૈર્દ્વારા રાશ્મિમિ શ્ચ પ્રમેદિત્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

ब्रह्मा विष्णु शिवार्काणां मिन्नदोषान्नदृश्यते ।

જિન ગૌરિ ગણેશનાં શુદ્ધે મિર્ન વિવર્જયેત્ ॥ ૪૨ ॥ સૂત્રસંતાન

પ્રાસાદ, મઠ કે મંદિરને ભિન્નદોષ કહ્યો છે, ઉદર કે કરેણીયાના બળા હોય અગર ભીંતો કાટીને સૂર્યના કિરણો ગર્ભગૃહમા પ્રવેશતા હોય તો તે ભિન્નદોષ જાણવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ગિવના દેવમંદિરમા ભિન્નદોષ લાગતો નથી, પરંતુ જિન, પાર્વતી અને ગણેશના મંદિરમા ભિન્નદોષ લાગે છે ૪૧-૪૨

प्राचीन द्वार

प्रासाद गढ़ या मंदिरको भिन्नदोष कहा है चूहे या मकड़ों के जाले हो या दीवार जर्जरीत होनेसे सूर्यका किरण गर्भगृहमें दाखिल होती हो तो भिन्नदोष कहते हैं। ब्रह्मा, विष्णु या महेशके मंदिरोंमें भिन्नदोष नहीं लगता; वरना जिन, पार्वती और गणेशजीकी मंदिरोंमें भिन्नदोष लगता है । ४१-४२

मंडलं जालकं चैव कीलकं सुषिरं तथा ।

छिद्रं संधिविकाराश्च महादोषा इति स्मृता ॥ ४३ ॥ सूत्रसंतान

प्रासाद के घरमा लमरा भंडण करे, करेणीया लणा करे, लुवडां भोतरी आका पाडे लमरा ह्व करे-छिद्र पाडे, (प्लास्तर) थूनामा तडो पडे, पोपडी पडे, लीतोमा थोराडो पडे ते महादोषकारक सिन्नदोष लखुवा. अर्थात् कर्ताये लुब्धोद्धार करानेवा. ४३

प्रासाद या घरमें भौरे, मकड़ी, झुनगे आदि भित्तोंमें जाले छिद्र आदि करे या चूनेमें फटीव करे तो यह महादोष कारक भिन्नदोष समझना अर्थात् कर्ताको प्रासाद भवनका जीर्णोद्धार कराना चाहिये । ४३

भूत मेत पिशादि राक्षसाश्च वसन्तिरैः ।

तस्मात्प्रासाद निप्यन्ते सर्वथा प्रोक्षणं चरेत् ॥ ४४ ॥

मयऋषिये कहु छे के प्रासाद देव वगरने अपूज्य (वाशी) राभवाथी तेंभां भूत, भैत, पिशाच, राक्षसने वास थाय छे माटे प्रासादमा ह भेशा देव पधराववा ४४

मय ऋषिने कहा है कि प्रासाद देवहीन अपूज्य रखनेसे उसमें भूत मेत पिशाच और राक्षसका वास होता है. अतः प्रासादमें हमेशा देव निराजमान करना । ४४

निश्चिन्हं शिखरं द्रष्टुं च्चजाहीनं तथैव च ।

अमुरा वासं भिच्छन्ति च्चजाहीने सुरालये ॥४५॥ प्रासाद मंडन

ध्वलना बिह वगरना देवालय भेधने अमुरा वास करवाने धम्छे छे माटे महिश्मा देव पधरावीने ध्वल अढावणी ध्वल वगरने प्रासाद न राखेवा. ४५

ध्वजा चिन्ह विनाका शिखर देवालयका देखकर असुर वास करना चाहते हैं इस लिये मंदिरमें देव प्रस्थापित करके प्रासादका शिखर ध्वजाहीन नहीं रखना । ४५

९ शुकनासा समा घंटा न्यूना श्रेष्ठा न चाधिका ।

एतन्माने न वारांगनाख्ये मंडपे च बलाणके ॥४६॥ सूत्रसंतान

शिखरना शुकनास गणरागर मंडपना आमलसारे के शामरणनी मूल घंटा समसूत्रमां राखवा, परंतु शुकनासथी घंटा नीची होय तो श्रेष्ठ छे. परंतु शुकनासथी घंटा उंची न राखवी ओज मान प्रमाण नृत्यमंडप के अलाणक (प्रवेशद्वार परना मंडप)ना आमलसारा समसूत्रमां राखवा के शुकनासथी नीचा राखवा. ४६

शिखरके शुकनास बराबर मंडपका आमलसारा था उसके शामरणकी मूल घंटा समसूत्रमें रखना. शुकनाससे नीची घंटा उत्तम. किंतु शुकनाससे ऊंचो घंटा नहीं रखना. इसी मानके समसूत्र नृत्यमंडप या बलाणक (प्रवेश मंडप)का आमलसारा=घंटा रखना । ४६

न कदापि ध्वजादंडो स्थाप्यो वै गृहमंदिरे ।

कलशामलसारौ च शुभदौ परिकिर्तितौ ॥ ४७ ॥ त्रिवेकविलास

गृहस्थना घरमां जे गृहमंदिर होय तो ते पर कदापि ध्वजदंड न चढाववो; परंतु आमलसारे अने कलश चढाववाथी ते शुभने देनाइं जाणवुं. ४७

गृहस्थके घरमें अगर देवमंदिर हो तो उस पर कभी ध्वजदंड नहीं चढाना. किंतु आमलसारा और कलश चढानेसें शुभ देनेवाला समझना । ४७

६ अपराजित सूत्र संतानना सूत्र १८५ ना तेरमा श्लोकमां आ मतनुं समर्थन करे छे ज्यारे तेज ग्रंथ अन्य स्थले शुकनासना गणरागर मंडपना आमलसारे समसूत्रमां राखवातुं उही घंटा नीचा न राखवो तें उहे छे. प्रासादमंडप, वास्तुराज, वास्तुमंजरी, ज्ञानरत्नकोश आदि ग्रंथोमां उही उपरोक्त आपेक्षा मतनुं समर्थन करे छे.

अपराजित-सूत्रसंतान के सूत्र १८५ के तेरमे श्लोकमें इस मतका समर्थन करते हैं हालांकि इसी ग्रंथमें अन्य स्थल पर शुकनास बराबर मंडपकी घंटा समसूत्र रखना. नीची नहीं रखनेका कहा है । प्रासादमण्डन, वास्तुराज, वास्तुमंजरी, ज्ञानरत्नकोश आदि ग्रंथोमें यहां उपरोक्त दिये हुए मतका समर्थन किया गया है ।

—અય દેવ પ્રતિમા ગૃહપૂજા પ્રમાણાદિ દોષાઃ ।

ગૃહપૂજા યોગ્ય પ્રતિમા પ્રમાણઃ—

અંગુષ્ઠ પર્વદારમ્ય ચિત્તિ ર્યાવદેવતુ ।

ગૃહેષુ પ્રતિમા પૂજ્યા નાધિકા શસ્યતે બુધૈઃ ॥ ૪૮ ॥ મત્સ્યપુરાણ

મત્સ્યપુરાણ કારે કહ્યું છે કે અશુકાના પર્વથી વહેંત (નવ આંગુલ) સુધીની દેવ પ્રતિમા ઘરને વિષે પૂજવી તેથી મોટા પ્રતિમા ગૃહપૂજામાં બુદ્ધિમાને ન રાખવી. નવ હાથની મૂર્તિ, સુધી દેવાલયમાં અને તેથી વિશેષ મોટી મૂર્તિ બુદ્ધિમા પૂજવાનું વિશ્વકર્માએ અન્ય ગ્રંથોમાં કહ્યું છે (નિર્દોષ-વાસ્તુમાં બાર આંગળ સુધીની મૂર્તિ બ્રાહ્મણને ઘેર, નવ આંગળ સુધીની મૂર્તિ ક્ષત્રિયને ઘેર, સાત આંગળની વૈશ્યને ઘેર, પાંચ આંગળ સુધીની શૂદ્રના ઘરને વિષે પૂજવા કહ્યું છે ૪૮

મત્સ્યપુરાણ કારને કહ્યું છે કે અંગુલકો પોરસે ચાલિશ (નૌ ઇંચ) ભરકી દેવ પ્રતિમા ઘરમેં પૂજના. ક્યસે વઢી પ્રતિમા ગૃહપૂજામેં બુદ્ધિ માનકો નહીં રખના ચાહિયે. નૌ હાથકી મૂર્તિ દેવાલયમેં પૂજના ઔર ક્યસે વઢી ચુલ્લેમેં પૂજનેકા કહા હૈ) । ૪૮

(નિર્દોષ વાસ્તુ ગ્રંથમે ચારહ આંગુલ તફકી મૂર્તિ બ્રાહ્મણોંકે ઘર, નૌ આંગુલકી ક્ષત્રિયોંકે, સાત આંગુલકી વૈશ્યોંકે, ઔર પાંચ ઇંચકી મૂર્તિ શૂદ્રોંકે ઘરમેં પૂજનેકા કહા હૈ ।)

ગૃહે લિજ્ઞા દ્વયં નાર્ચ્યં ગણેશંત્રયમેવ ચ ।

શક્તિ ત્રયં તથા શંખ મત્સ્યાદિ દશકાંકિમ્ ॥ ૪૯ ॥

દ્વે ચક્રે દ્વારિકાયાસ્તુ શાલિગ્રામ દ્વયં તથા

દ્વૌ શંખો નાર્ચયેત્ તત્ર સૂર્યં યુગ્મં તથૈવ ચ ।

તેષાં ચ પૂજને નૈવ હદ્વેગં પ્રાપ્તુયાંદ્રઢી ॥ ૫૦ ॥ રુપમણ્ડન

ગૃહસ્થના ઘરને વિષે એક પૂજામાં બે લિંગ, ત્રણ ગણપતિ, ત્રણ દેવીમૂર્તિ ત્રણ શંખ, મત્સ્યાદિ દશ અવતારો, દારકાના બે સુખવાળા બે શાલિગ્રામ દારકાના બે શંખ, અને બે સૂર્યની મૂર્તિઓ તે સર્વ એક પૂજામાં પૂજવા નહીં તેથી હદ્વેગની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૯-૫૦

गृहस्थके घरमें पूजामें दो लिङ्ग, तीन गणपति, तीन देवीमूर्तियाँ, तीन शंख, मत्स्यादि दश अवतार, द्वारिकाके दो मुखवाले दो शालिग्राम, द्वारिकाके दो शंख और सूर्यकी दो मूर्तियाँ—इन सब एक पूजामें रखना नहीं चाहिये, क्योंकि उससे उद्वेगकी प्राप्ति होती है ।

नैक हस्तादि तोऽन्यूने प्रासादे स्थिरतां नयेत् ।

स्थिरं न स्थापयेद्देहे गृहीणां दुःख कृचयत् ॥ ५१ ॥ सूत्रसंतात

ओक गज्जथी नानी हेरीमां स्थिर लिङ्ग के प्रतिमानुं स्थापन न करवुं गृहस्थे पोताना घरमां मूर्ति के लिङ्गनी स्थिर स्थापन कही न करवी. स्थिर करवाथी ते दुःखदायक थाय छे. (रौद्र प्रतिमा चंडी, बैरवादिनी गृहस्थने घेर स्थापना न करवी. पूजां प्रतिमा यण राखवी.) ५१

एक गजसे छोटी देवकुलिकामें स्थिर लिङ्ग या प्रतिमाकी स्थापना करना नहीं । गृहस्थको अपने घरमें मूर्ति या लिङ्गकी स्थापना नही करना । स्थिर करनेसे गृहस्थको दुःख कारक होता है । रौद्र प्रतिमा चंडी—भैरवादिकी स्थापना गृहस्थके घर कभी नही करना. पूजाके लिये चल प्रतिमा ही रखना । ५१

प्रतिमा काष्ठ लेपाश्म दंत चित्रायसां गृहे ।

मानाधिका परिवार रहिता नैव पूजयेत् ॥ ५२ ॥ मत्स्यपुराण

प्रतिमा (१) काष्ठनी, (२) लेपनी, (३) पाषाणनी, (४) दांतनी, (५) चित्रनी, (६) लोह-पंचधातुनी, जे मानथी न्यून के अधिक होय के परिवार रहित होय तो ते गृहस्थना घरे पूजवी नहि. अर्थात् धातुनी प्रतिमानुं गृहे पूजन करवुं. (नोटः—चित्र, लेप के दांतनी प्रतिमाना दोष अन्य ग्रंथोमां कहा नथी.) ५२

प्रतिमा (१) काष्ठकी (२) लेपकी (३) पाषाणकी (४) दांतकी (५) चित्रकी—ओर पंचधातु लोहकी मानसे अधिक या कम हो या परिवार रहित हो तो गृहस्थके घर पूजना नहीं अर्थात् धातुकी प्रतिमाका गृह पूजन करना । (नोटः चित्र, लेप या दांतकी प्रतिमाका दोष अन्य ग्रंथोमें कहा नही है) ५२

नेमिनाथो वीर मल्लीनाथौ वैराग्यकारकाः ।

त्रयो वै मंदिरे स्थाप्या न गृहे शुभदायका ॥ ५३ ॥ आचार दीनकर

जैन तिर्थं केशभा (१) नेमनाथल, (२) महावीरस्वामी અને (३) મલ્લીનાથલ એ ત્રણે વૈરાગ્યકારક છે તેથી એ ત્રણ પ્રતિમાઓ પ્રાસાદને વિષે સ્થાપન કરી પૂજવી શુભદાયક છે, પરંતુ ઘર મંદિરમાં તે ત્રણે પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવી શુભકારક નથી ૫૩

જૈન તિર્થંકરોમે નેમિનાથજી, મહાવીરસ્વામિ ઓર મલ્લીનાથજી ચે તીનોં વૈરાગ્યકારક હૈ । જિસસેં 'इन तीनोंकी प्रतिमाओं प्रासादमे स्थापन करना शुभदायक है, लेकिन घरमंदिरमें यह तीनोंकी प्रतिमाओंकी स्थापना शुभदायक नहीं है । ५३

અથ પ્રતિમા દોષા—

કિલિકા છિદ્ર સુપિર—ગ્રસ જાલક સંઘયઃ ।

મંડલાનિ ચ ગારશ્ચ મહાદૂપણ હેતવે ॥ ૫૪ ॥ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્

પ્રતિમાના દ્રવ્ય—પાપાણુ કે કાષ્ટમાં ખીલા, છિદ્ર, પોલાણુ, છુવના બળા, સાંધા, મંડલાકાર રેખા કે ગાર ગાંઠ હોય તેવા દૂપણવાળા દ્રવ્ય દોષ કારક બાબુ ૫૪

પ્રતિમાકે દ્રવ્ય—પાપાણ યા કાષ્ટમેં કીલ, સુપિર, પોલ, જીવજંતુકે જાલે, સાંધા, મંડલાકાર રેખા, ગાર યા ગાંઠ હો તો યહ દૂપણવાળા દ્રવ્ય દોષકારક હૈ । ૫૪

रक्षितव्ये परिवारे दौषदा वर्णसंकराः ।

न समांगुल संख्येष्टा प्रतिमा मानकर्णिके ॥ ५५ ॥ रूपमंडन दे.मू प्र.

પ્રતિમાના પરિવારમાં કે પરિકરમાં પથ્થરની વર્ણસંકરતા (જે રંગ અગર રેખાવાળા) હોય તો તે દોષકારક છે પ્રતિમાની ઊચાર્ધનું ' પ્રમાણુ એકી આંગુલનું રાખવું ઇષ્ટ છે ૫૫

પ્રતિમાકે પરિવારમેં યા પરિકરમેં પથ્થરકી વર્ણસંકરતા (દો રંગવાળા યા રેખાવાળા) હો તો વહ દોષમય હૈ । પ્રતિમાકી કંચાઈકા ' પ્રમાણ સમ અંક ન રચના ઈષ્ટ હૈ, દો અંગુલ (દોહરા) નહીં રચના । ૫૫

पाणिपाद विहिनांजातु धनक्षय विनाशिनी ।

चिरंपर्युषिता यातु नादत्तव्या यतस्ततः ॥ ५६ ॥ मत्स्यपुराण

दूँडा हाथ पगवाणी के अंग वगरनी प्रतिमा धनનો नाश करे छे.
अवावइ प्रतिमाओ जयां त्यांथी अछु न करवी. ५६

छोटे हाथ पांववाली या अंगहीन प्रतिमा धरका नाश करती है ।
इधर ऊधरसे जैसी तैसी पड़ी हुई बिनउपयोगी प्रतिमा ग्रहण नहीं
करना । ५६

१० नासाहीना श्रियं हन्ति दुःख दैन्ये कपोलयोः ।

ऊग्रदक् प्रतिमा शीघ्रं निहनिष्यति नायकम् । ५७ ॥ मयमतम्

भयङ्गवि ठड़े छे के नासिकाहीन प्रतिमा लक्ष्मीनो नाश करे छे, जेठेला
गालवाणी प्रतिमा दुःख आपनारी जलुवी, लयंकर देखावनी प्रतिमा
करावनारनो शिघ्र नाश करे छे. ५७

भयङ्गवि कहते है कि नासिकाहीन प्रतिमा लक्ष्मीका नाश करती
है । बेटे हुए गालवाली प्रतिमा दुःखदाता समझनी, भयंकर दिखाती
हुई प्रतिमा करानेवालेका जल्दी नाश करती है । ५७

१० पूजनिक मुख्य प्रतिमा लयंकर स्वरूपवाणी पश्चिम अने उत्तर भारतमा महु
ओछी जेवामा आवे छे. जे के मुख्य प्राधान्य स्थापित न होय तेवा स्वरूपवाणी
भूतिओ लयंकर होय तेवी शिवना स्वर्पोमा अधोरेश्वरादि विष्णुमा नृसिंहावतार स्वरूप,
चंडी काकीदेवी स्वरूप, चंडीना स्वरूपमा शरीरना पांसणा हाडका देखाती स्तन लथउता
पेट उपर वीरुछी देखाती -सर्पना आलूषणवाणी भूतिओ जूनी जेवामा आवे छे, तेवी
भूतिओ पूजनिक अहु ओछी छे, विशेषे करीने प्रासादनी जंधा कुंभना विभागमा डोतरेखी
होय छे. जे के पूर्व भारतमा बंगालमा “ काली ” नी भूति अल काकेखी लयंकर
रूपवाणी शत्रुनुं मर्दन करती प्रमुख रीते पुजय छे.

भयंकर पुज्य मुख्य प्रतिमा पश्चिम और उत्तर भारतमे कम देखनेमे
आती है । शलांकि प्रधान रूपसे स्थापित न हो एसे स्वरूपवाली भयंकर
मूर्ति हो-जैसे कि शिवकी अधोरेश्वर विष्णुका नृसिंहावतार चंडी और
कालीकास्वरूप, चंडीका शरीरकी हड्डीया देखाइ देते है । लटकते स्तनवाली
पेट पर बिच्छुवाली एसा रुद्रस्वरूपवाली पुरानो मूर्तियां हम देखते है ।
किंतु मुख्य प्राधान्य स्थान पर पूज्य होने के बजाय प्रासादकी जंधा कुंभा
के थरके विभागमे बनायी हुयी है । पूर्व भारतमे बंगालमे कालिकीकी
मूर्ति मुंहसे जीहवा नीकलती हुई शत्रुके मर्दन फरती पूजाती है । प्रबिड
मैसुर प्रांतमे महिषासुरमर्दिनीकी मूर्तियां भी पूजाती है ।

उर्ध्वद्रष्टिश्च रौद्री च राष्ट्र राज्ञोः सयंकरी ।

अधोद्रष्टिश्च रौद्री च अर्चके निहनिष्यति ॥ ५८ ॥

यदि नासाग्रद्रष्टि स्यात् शिल्पाचार्यो विनश्यति ।

पार्श्वदृक् चंधुनाशाय समद्रष्टि तु कारयेत् ॥ ५९ ॥ देवतामूर्ति प्रकरणम्

प्रतिमानी छात्री के विकराण दृष्टि होय तो राजा अने राज्याने। नाश करे, नीची के होधायमान दृष्टिवाणी पूजनारने। नाश करे, नासिका तरङ्ग दृष्टिवाणी प्रतिमा शिल्पी अने आचार्यने। नाश करे, पडणे दृष्टिवाणी आर्ध्याने। नाश करे, भाटे समदृष्टिवाणी प्रतिमा करावनी ५८-५९

प्रतिमाकी दृष्टि उर्ध्व या रौद्र हो तो राष्ट्र और राजाका नाश करती है । नीची और क्रोधित दृष्टिवाली प्रतिमा पूजकका नाश करती है । नाककी और दृष्टिवाली शिल्पी और आचार्यका नाश करती है । चगलमे दृष्टिवाली प्रतिमा भाईभोंका नाश करती है । अतः समद्रष्टिवाली प्रतिमा कगनी चाहिये । ५८-५९

जंघा हीना भवेत् भक्षा कटि हीना च घातिनी ।

अथो हीनानि दुःखाय शिल्पिनो भोग वर्जिता ॥ ६० ॥

भाले नखे मुखे चैव क्षीणोऽधिके कुलक्षयः ।

कृशा द्रव्या विनाशाय दुर्भिक्षाय कृशोदरी ॥ ६१ ॥ अपराजित

पातणी लघवाणी प्रतिमा लक्ष्य करे, केउथी पातणी कर्ताने। घात करावे, नीचेथी पातणी प्रतिमा दुःख आये अने शिल्पीनी समृद्धिने। नाश करे कपाण, नख, मुख वगेरे पातणा होय तेवी प्रतिमाथी दुःकाण पडे ६०-६१

पतली जांघवाली प्रतिमा भक्षण करती है, कमरसे पतली कर्तिका घात कराती है नीचेसे पतली दुःखदायक और शिल्पिकी समृद्धिका नाशकरनेवाली है कपाल, नख, मुख आदि पतले हैं ऐसा प्रतिमासे अकाल होता है । ६०-६१

सदंती च हसन्ती चाधिकोद्ग च शिल्पिना ।

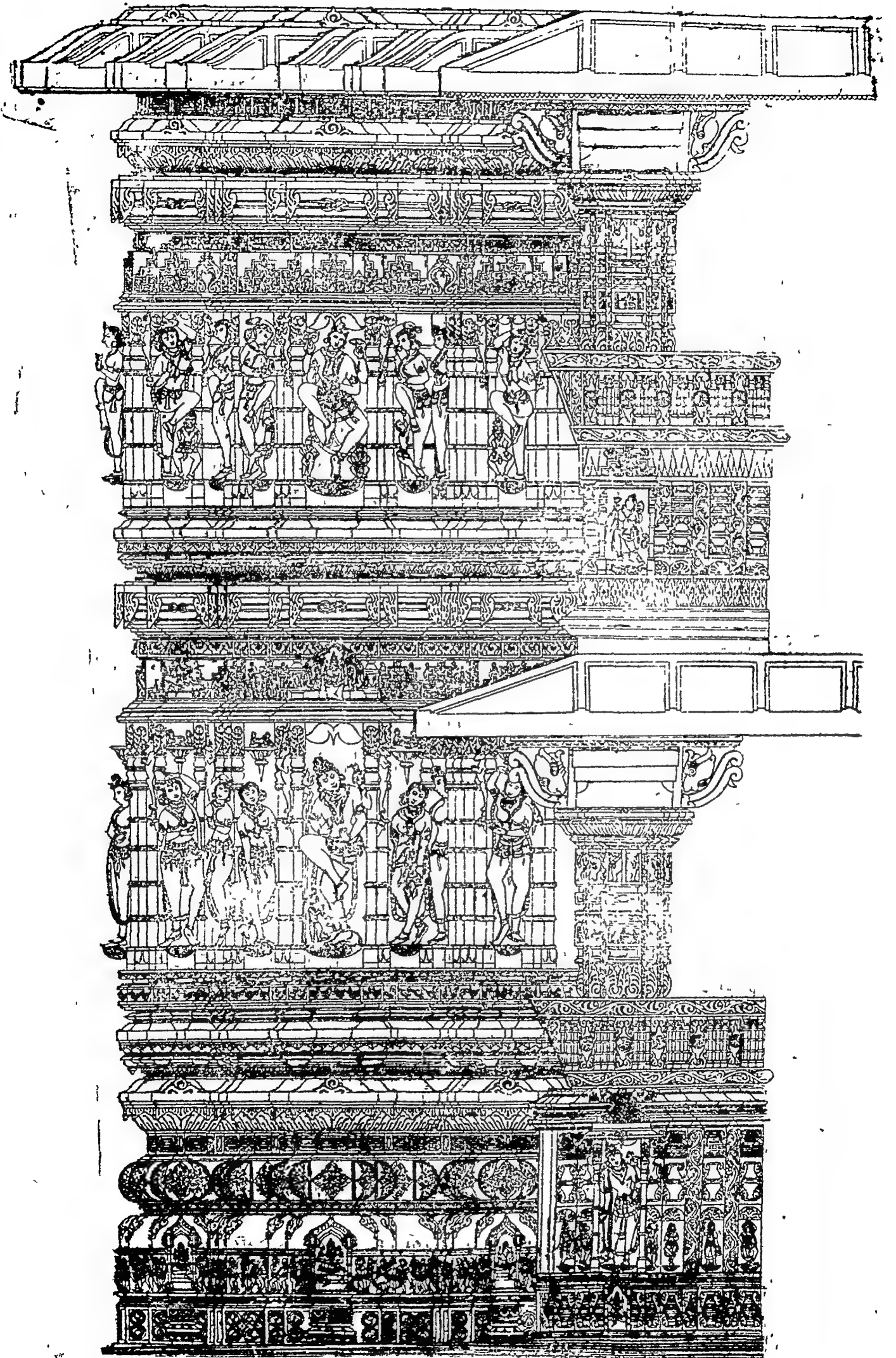
अति दीर्घा च द्रष्टा चेद गौ ब्राह्मण विनाशिनी ॥ ६२ ॥

११ मंदिकाह्ना पाटान्तर मदसे मरे हुय अङ्गवाली

विष्णुसहिता-पतन चलन स्वेदेन हसन चैव रोदनम् ।

उत्पादेन हतिश्रेरे दाह प्रध्वंसने बलात् ॥ ८ ॥

सांधार-महाप्रासादकां द्वयजंघायुक्त मंडोवर

રૂદન કરતી, હસતી કે અધિક અંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પીએ કરી હોય કે પ્રમાણથી ઘણી લાળી દેખાતી હોય તો તેવી પ્રતિમા ગાય અને પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે ૬૨

રૂદન કરતી હસતી યા અધિક અંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પિને બનાઈ હો યા પ્રમાણસે અધિક લંબી દિખાતી હૈ એસી પ્રતિમા ગાય ઓર વ્રાહ્મણોંકા વિનાશ કરતી હૈ ।

અન્યાય દ્રવ્ય નિષ્પન્ના પર વાસ્તુદલોદ્ભવા ।

હીનાધિકાઙ્ગી પ્રતિમા સ્વ પરોન્નતિ નાશિની ॥૬૩॥ વિવેક વિલાસ

અન્યાયથી પેદા કરેલા ધનથી પ્રતિમા કરાવી હોય અથવા બીજા કામ સારૂ લાવેલા પાયાણી પ્રતિમા કરાવી હોય કે હીન અંગવાળી કે અધિક અંગવાળી પ્રતિમા પોતાનો કે પારકાનો નાશ કરે છે ૬૩

અન્યાયસે ઉપાર્જિત ધનસે પ્રતિમા વનવાઈ હો યા કિસી અન્ય કામકે લિયે, લાયે હુપ પત્થરસે વનવાઈ હો અથવા હીન અઙ્ગવાળી યા અધિક અઙ્ગવાળી પ્રતિમા હો તો વહ અપના યા ઓરોંકા નાશ કરતી હૈ । ૬૩

નર્તનં રોદનં હાસ્યમુન્મીલન નિમીલને ।

દેવા યત્ન પ્રકુર્વન્તિ તત્ર વિદ્યાન્મહદ્મયમ્ ॥ ૬૪ ॥ રૂપમંદન

જે સ્થાને દેવ પ્રતિમા શબ્દ કરે, રૂદન કરે, હાસ્ય કરે અથવા નીચી ઊંચી કે તીરછી દ્રષ્ટિ કરે કે સ્વયં ચલાયમાન થાય તો સ્થળે મહા ભય ઉપજે ૬૪

જિસ સ્થાન પર દેવપ્રતિમા શબ્દ કરે, હાસ્ય કરે અથવા નીચી, ઝંચી યા ટેઢી દ્રષ્ટિ કરે અથવા સ્વયં ચલાયમાન હો ઉસ સ્થાન પર મહાભય પેદા હોતા હૈ । ૬૪

સંસ્કૃતે તુલિતે ચૈવ દુષ્ટ સ્પર્શ પરીક્ષતે ।

ચાણ્ડાલ પતિતયા દ્રુષ્ટયા સુતિકાદિ નિરીક્ષિતા ॥ ૬૫ ॥

હૃતે વિંચે ચ લિંગે ચ પ્રતિષ્ઠા પુનરેવ ત્વ ॥ સુત્રસંતાન-અપરાજિત

અપરાજિતકાર કહે છે કે કારણવશાત્ તોલ કરેલી, દુષ્ટ મનુષ્યનો સ્પર્શ થયેલી, ચોરાયેલી અગર પરીક્ષા કરવી પડેલ મૂર્તિ, પતિત કે

आंउल्लनो स्पर्श थये। डोय के रजस्वला के सुवावडी स्त्रीनी दृष्टि पडेली डोय तेवी प्रतिमा के दिगंजी इरीथी पूर्ववत् प्रतिष्ठा करवी। ६५

अपराजितकार कहते है कि किसी कारणसे तुली हुई, दुष्ट-मनुष्यसे छई हुई, चुराई हुई या तो जांचकी हुई, पतित और चाण्डालसे स्पर्शित, रजस्वला या जच्चासे देखी हुई ऐसी प्रतिमा या लिङ्गकी फिरसे पूर्ववत् प्रतिष्ठा करनी चाहिये । ६५

अति तावद् शतास्यान्मूर्तिः स्थापिता या महत्तमै ।

खंडिता स्फुटिताप्यर्चाऽन्यथा दुःख दायिका ॥६६॥ देवतामूर्तिप्रकरणम्

जे मूर्ति सो वर्षाथी पूजती डोय के महात्मा पुरुषे ओ स्थापन करेदी डोय तेवी मूर्ति कदाच अडित के काटेदी डोय तोपणु ते पूजवी; परंतु भील ओवी अडित मूर्ति पूजवाथी दोष लागे छे. (शिवलिङ्ग के अहु मोटा तीर्थने भाटे आ सूत्र योग्य छे. त्यां सामान्य रीते आ सूत्रनो उपयोग करवे। नहि.) ६६

जिस मूर्तिको पूजनेमें सो वर्षसे अधिक समय व्यतीत हुए हो या किसी बड़े महात्माने जिस मूर्तिकी स्थापनाकि हो, ऐसी मूर्ति खंडित या फटी हुई हो ते हुए भी उसे पूजना, किन्तु और कोई ऐसी मूर्ति पूजनेमें दोष होता है । (शिवलिङ्ग या बहुत बड़े तीर्थके लिये यह सूत्र योग्य है । वहां सामान्यतः इस सूत्रका उपयोग नहीं करना चाहिये ।) ६६

तत्तत् स्थानेषु ये देवा स्थापिताश्च महत्तरैः ।

तत्सान्निध्यं सर्वकाले व्यञ्जिता न पि न त्यजेत् ॥ ६७ ॥ वैखानसागम्

वैखानसागम अर्चा पद्धति अने ईश्वर संहिताकार कहे छे के उत्तम स्थानमां महापुरुषोओ स्थापन करेद के तेमनी सान्निध्यमां स्थापन थयेद डोय तेवी मूर्ति के लिङ्ग, व्यंग डोय तो पणु कोई काणे ते मूर्ति तजवी नही. (शिवलिङ्ग अने महातीर्थ भाटे) ६७

वैखानसागम अर्चा पद्धति और ईश्वरसंहिताकार कहते है कि उत्तम स्थानमें महापुरुषोंने स्थापनकी हो या उनके सान्निध्यमें स्थापित

हुई हो ऐसी मूर्ति या लिङ्ग व्यङ्ग होते हुए भी कभी उनका त्याग नहीं करना चाहिये (शिवलिङ्ग और महातीर्थके लिये) ६७

खंडितं स्फुटितं भग्नं चलितं चालितं तथा ।

पतितं पातितं जीर्णमपिलिङ्गो समुद्धरेत् ॥ ६८ ॥ प्रासादमण्डन

अडित थयेलु के झटेडु के लागेलु : के चलित थयेल के चलायेल
लिङ्ग डोय, ते पापीओथी अपवित्र थयु डोय, अग्निथी भगेलु डोय, तो
पछु तेवी शिवलिङ्ग (न तन्वी) ने देपाहिथी समुद्धार के वे ६८

खंडित, फटाहुआ, टूटाहुआ, चलितहुआ या हटायाहुआ, पापी-
ओंसे अपवित्र हुआ हो, आगसे जलाहुआ हो फिर भी ऐसे शिवलिङ्ग
(का त्याग न करते) का लेपादिसे समोद्धार करना । ६८

नवीनापि जीर्णोत्थर्नाया चातिव शोभना ।

परिष्कृता ऽ परिष्कृता वा तत्र दोषो न विद्यते ॥ ६९ ॥ १२

नवीन के शुष् आशीन प्रतिभा डोय पछु ते भूर्ति रम्य अने अति
मनोहर आकर्षक डोय तो ते गमे तेवी अवस्थाभा परिष्कार के अपरिष्कार
(अडित के टुटित) डोय तो पछु तेवी भूर्ति दोषित गणाती नथी. (आ
सूत्र अपवाद रूप छे) ६९

नयी या जीर्ण प्रतिमा ही पर अगर यह मूर्ति रम्य अति मनोहर
आकर्षक हो तो चाहे कोभीभी अवस्थामें परिष्कृत या अपरिष्कृत
(खंडित या टूटी हुआ) हो तो भी वह दोषित नहीं है । (यह
सूत्र अपवाद रूप है) ६९

नख केशा भूषणादि भस्म वस्त्रार्चलंकृतिः ।

विपमा व्यंगिता नैव दूषयेन्मूर्तिं रंगकम् ॥ ७० ॥ अपराजितसूत्र

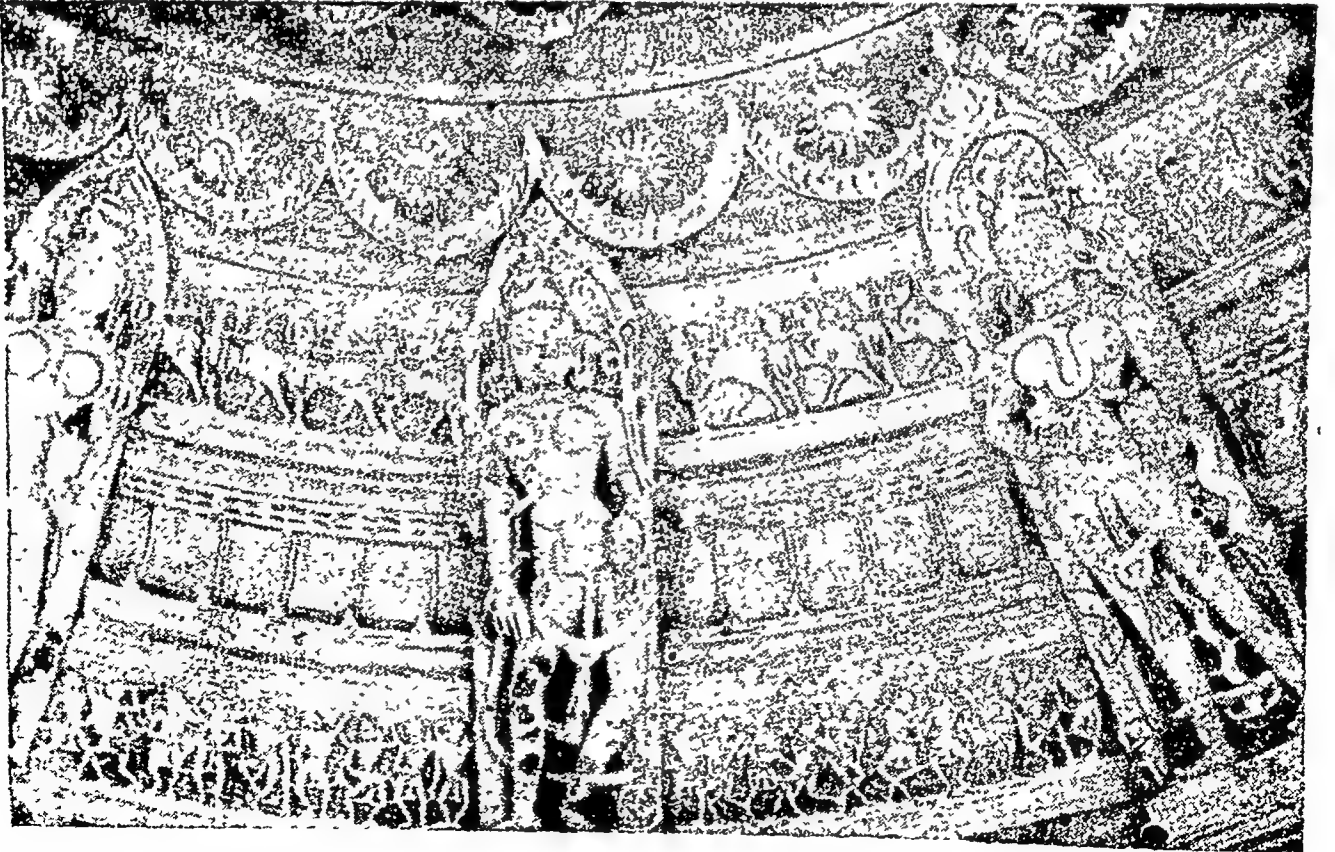
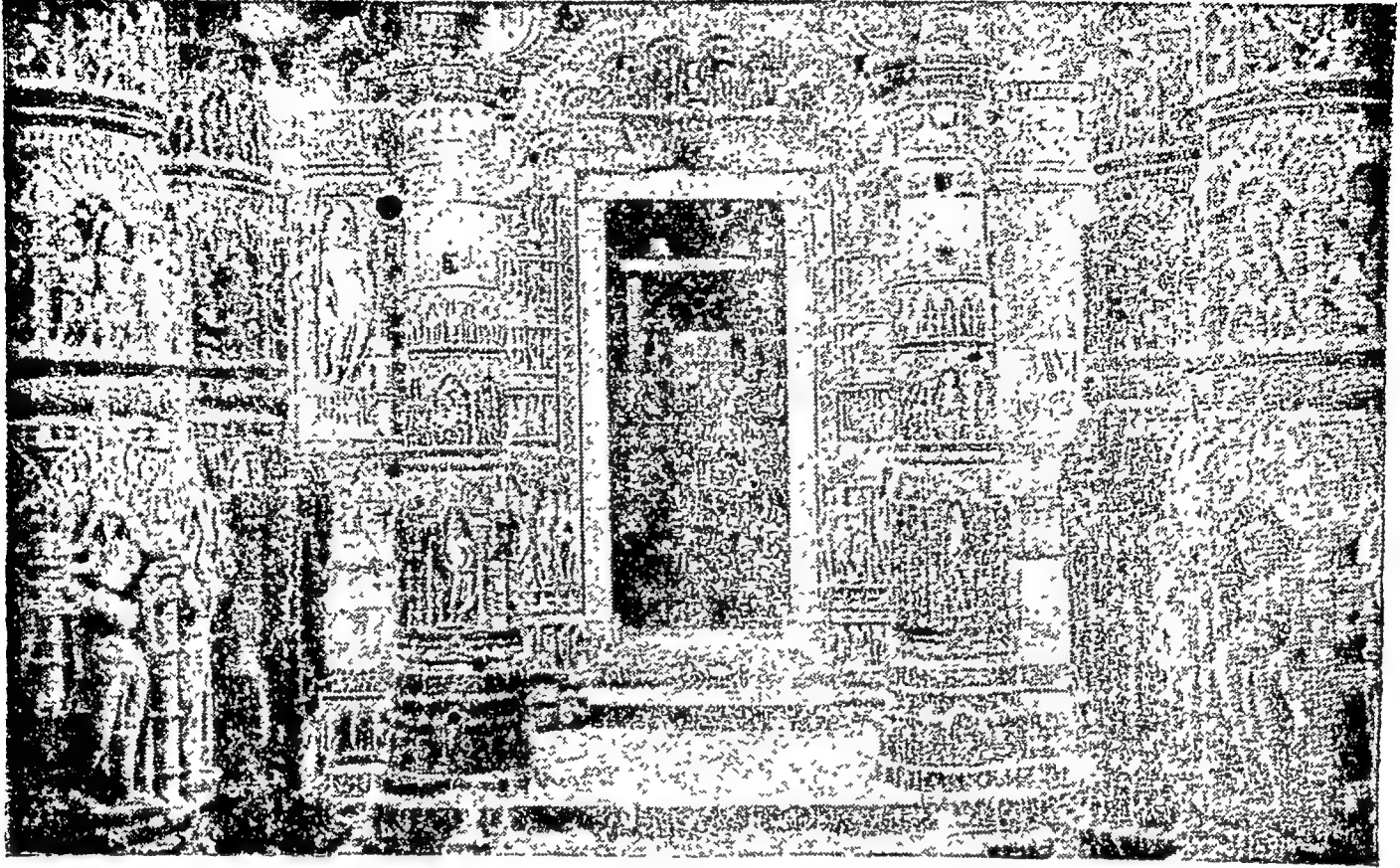
१० शुकाचार्य पछु ओछे छे— शास्त्रमान विहित यद्वरम्य न तद्विपाश्रिताम् ।

एषेणामेवेतद्रम्य लग्न यत्र च यस्य हत ॥ १०२-अ.४

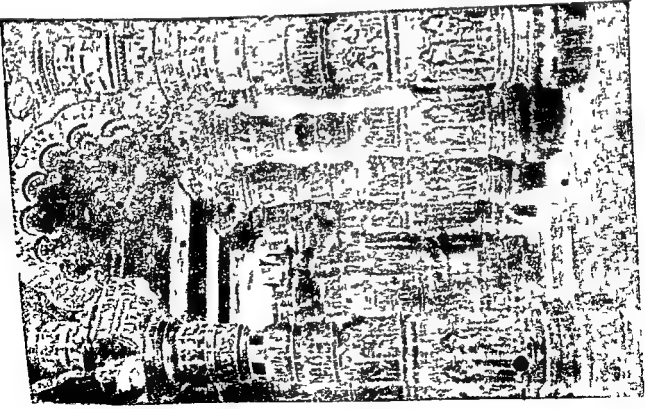
जे भूर्ति शास्त्रप्रमाण विहित होय ते विद्वानेने रम्य लागती नथी पछु केवल-
ओकनो ओवे गत छे के ओछु अन नया आगण लाग्यु डोय तेने ते प्रिय लागे छे

शुकाचार्य भी कहते हैं जो मूर्ति शास्त्रप्रमाण विहित हो चर तज्जनों
को रम्य नहीं किन्तु कितना । पसु मत है जिसका मन जहाँ लग्न हो,
सुखे वह प्रिय और अच्छी लगे है । (जाकी जासो प्रीत ताही ताको सुहात)

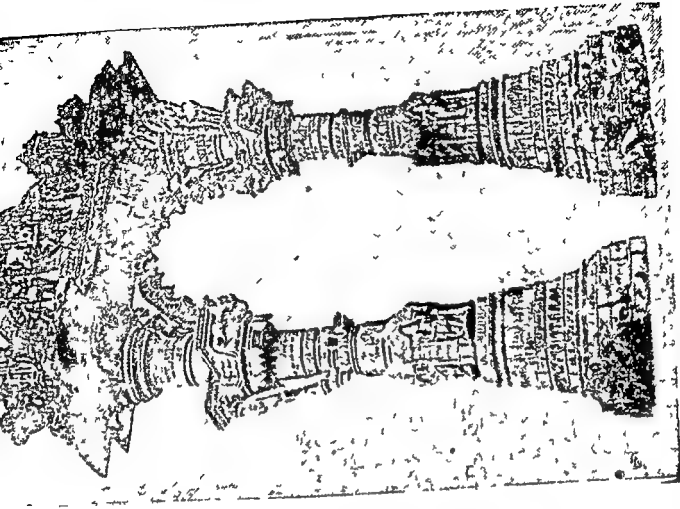
सूर्यमंदिर, मोहेरा (गुजरात)

वितान (गुम्बज)

तोरण (कमल) स्तम्भपंक्ति नृत्यमंडप मोढेरा (गुजरात)

प्रतोल्या तोरण. वडनगर (गुजरात)

जे मूर्तिना नभ, केश, आभूषण, अस्त्र, शस्त्र के आभूषणो विषम-
अयोग्य, वांका के अंडित थया डोय तो पण ते मूर्तिना अंगने दूषित
करता नथी, तेथी तेवी मूर्ति व्यंग के अंडित गंधुाती नथी. ७०

जिस मूर्तिके नख, केश, आभूषण, अस्त्र, शस्त्र या वस्त्रोंके आभूषण
विषम अयोग्य और टेढ़े, खंडित हो गये हों तो भी वे मूर्तिके अङ्गोको
दूषित करते नहीं जिससें एसी मूर्तिको व्यंगित-खंडित नहीं मानना । ७०

शान्ति पुष्टादि कृत्यैश्च पुनः सा च समीकृता ।

पुनरथोत्सवं कृत्वा प्रतिमाञ्चर्यते सदा ॥ ७१ ॥ वैखानसागम

उपर कही तेवी अंडित थयेली मूर्तिनां आभूषण, अस्त्रशस्त्र वजेरेने
इरीथी योग्य अनावीने शान्ति पुष्टादि कार्यो वडे तेमज इरीथी रथोत्सव
-वरघोडो काढीने ते मंगल प्रतिमानुं स्थापन करी अर्चन-पूजन करवुं. ७१

उपरोक्त कहीहुई एसी मूर्तिके आभूषण, अस्त्र, शस्त्रादि फिरसें योग्य
बनाकर शान्ति पुष्टादि कार्योसें ओर रथोत्सव करके उस मंगल प्रतिमाकी
स्थापना करना, और पूजन-अर्चन करना । ७१

स्थापिता चैव या मूर्ति वर्धज्जिता चेद्विसंजयेत् ।

तन्मूर्तिः प्रकर्तव्या नान्यमूर्तिः प्रवेशयेत् ॥ ७२ ॥

नख केशा घंगकैश्चहारैः कंठ विभूषणैः ।

कंकणै कटिसूत्रैश्च कीरीट कुंडलादिभिः ॥ ७३ ॥

वनमाला तुरगा वा नूपूरैः पाद कंकणैः ।

शस्त्राद्यायुध भेदैश्च व्यङ्गितामपि न तां त्यजेत् ॥ ७४ ॥

स्थापित मूर्ति व्यंग अंडित थछ डोय तो विसर्जन करी अन्य
मूर्तिना प्रवेश करावी स्थापित करवी. परंतु जे ते प्रतिमाना नभ, केश,
अंगडार, कंडालरण, कंकण, कटिसूत्र, कीरीट, कुंडल, वनमाला, बाहुन घोडा,
नूपुर, आंअर के शस्त्रादि आयुधो अंडित थयां डोय तो तेने सुधरावीने
पुनः किया विधिवत् स्थापन करवी. पण तेना त्याग न करे. ७२-७३-७४

સ્થાપિત મૂર્તિ વ્યંગ સંહિત હુઈ હો તો વિસર્જન કરકે અન્ય મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠ કરકે સ્થાપિત કરના. કિન્તુ અગર મૂર્તિકે નલ્લ, કેશ, અંગહાર, કંઠા ભૂષણ, કંકણ, કટિચૂર, કિરિટ, કુંડલ, વનમાલા, વાહન અશ્વ, નૃપ્તર, જ્ઞાંઘર, શસ્ત્રાદ આયુધ સંહિત હુઈ હો તો उनको समुद्रार करके विधिवत् स्थापन करना. किन्तु त्याग नहीं करना । ७२-७३-७४

धातु रत्न विलेपोत्था व्यङ्ग संस्कारयोग्यक ।

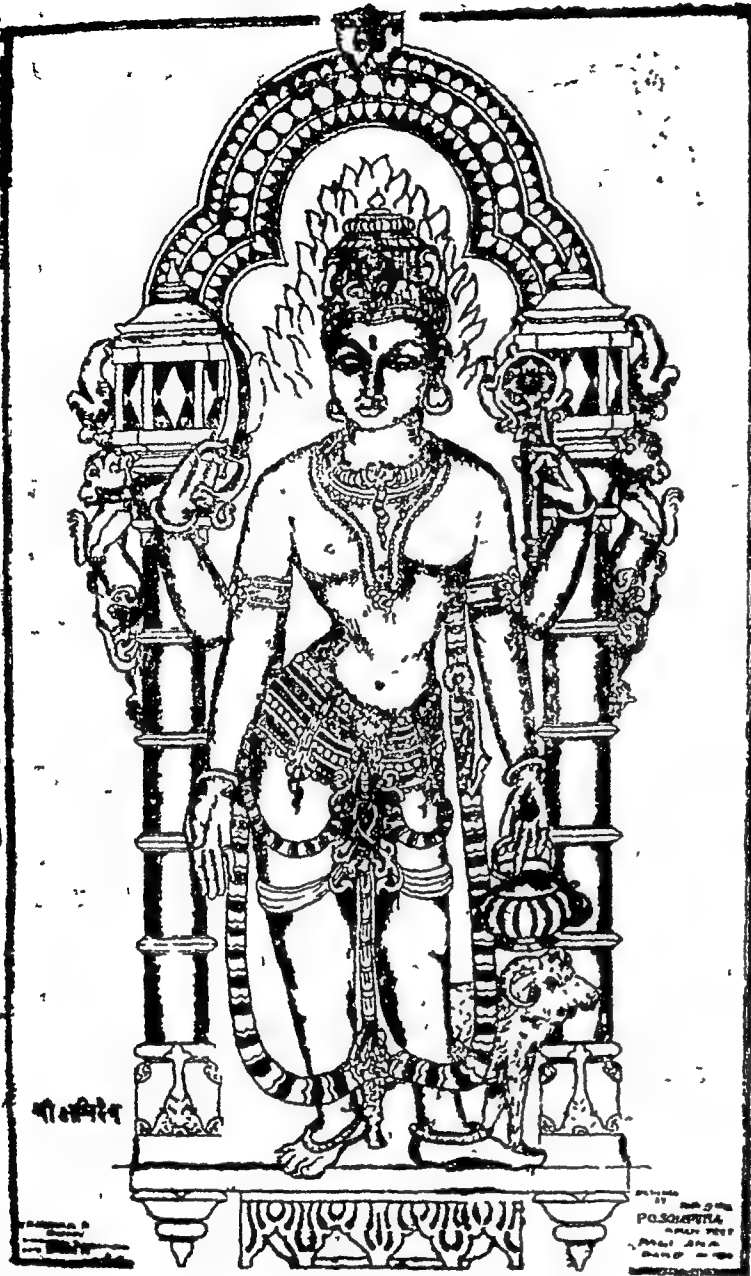
કાષ્ટ પાપાળ જા ભગ્ના સંસ્કાર હીનદેવતા ॥ ૭૫ ॥ રૂપમંડન

ધાતુ કે રત્નની મૂર્તિ ખંડિત કે વાકીચૂકી થઈ ગઈ હોયતો તે પણ સંસ્કાર યોગ્ય પૂજનિક બાણવી પરતુ પાપાણ કે કાષ્ટની પ્રતિમા ખંડિત થઈ હોય તો તે સંસ્કારને યોગ્ય ન બાણવી (અન્ય અથમા ધાતુ, લેપ, ચુનાની પ્રતિમા વિકલાંગ ખંડિત થઈ હોય તેને ફેર સુધારી પૂજવાનું કહ્યું છે પણ તે કયા કેવા સ્થાને તે વિચારીને કરવું) ૭૫

જંધાના તાપસરૂપ અને યુગ્મ સ્વરૂપો

अग्नीदेवनुं स्वरूप

धातु या रत्नकी प्रतिमा खंडित या टेढ़ी मेढ़ी हो गई हो तो भी संस्कार योग्य पूजनीक जानना. परन्तु पत्थर या लकड़ीकी मूर्ति खंडित हो गई हो तो वह फिर संस्कारके योग्य नहीं है । (अन्य ग्रन्थोमें धातु, लेप, चूनेकी प्रतिमा विकलांग हुइ हो तो फिर सुधार करहु पूजनेका कहा है । पर कहां और किस स्थान पर यह सब सोचके कार्य करना ।) ७५

दोषो लघुत्तरे विवे नैव त्याज्यं कदाचन ।

बाहुच्छेदे करच्छेदे पावच्छेदे तथैव च ॥ ७६ ॥

तथैव स्फुटिते भिन्ने यस्मिन्नवयवे गते ।

वैरूप्यं जायते यस्य तत् त्याज्यं प्रायशो भवेत् ॥ ७७ ॥ शिल्परत्नम्

श्री कुमार शिल्परत्न ग्रंथमां कहे छे के-जे भूर्ति अहु दोष के विशेष अंडित न होय तेवी भूर्तिनो त्याग न करवो. परंतु जेमां हाथ, कांडु, भुजा, तूटैलां होय के काटेलां होय, अवयव अंडित थया होय तेवी कदरपी भूर्ति होय तो तेनो त्याग करवो. ७६-७७

शिल्प रत्न ग्रन्थमे' कहते हैं कि जो मूर्ति बहु दोषी या विशेष खंडित न हो उसे त्यागना नहीं। पर जिस मूर्तिके हाथ, कर, पांव टूटे या फटे हो, अवयव खंडित हो एसी विरूप मूर्तिका त्याग करना चाहिये । ७६-७७

अङ्गोपाङ्गैश्च प्रत्याङ्गौ कथंचिद् व्यंगदूषिताम् ।

विसर्जयेत् तां प्रतिमामन्य मूर्तिं प्रवेशयेत् ॥ ७८ ॥

या खंडिताश्च दग्धाश्च विशीर्णाः स्फुटितास्तथा ।

न ता सां मत्र संस्कारो गताश्च तत्र देवताः ॥ ७९ ॥ अपराजित सूत्र

प्रतिमाना अंग, उपांग, प्रत्यांग अंडित तथा डोय तो तेनु' विसर्जन करी थील प्रतिमानो विधिथी प्रवेश करावयो— अंडित, अण्णेली, क्षाण्णेली, के तडकेली प्रतिमाना मत्र संस्कार रहेता नथी तेमळ तेमा देवपणु' पणु रहेतु नथी (तेथी तेनु विसर्जन करवु) ७८-७९

अपराजितकार रहेते हैं कि प्रतिमाके अङ्ग, उपाङ्ग, प्रत्याङ्ग, खंडित हुए हो तो उसका विसर्जन करके और प्रतिमाका विधि पुरः सर प्रवेश कराना । खंडित, जलीझुई, फटीझुई प्रतिमामें मंत्रसंस्कार रहते नहीं और उसमें दैवत्व भी नहीं रहता । (अतः उसका विसर्जन करना) ७८-७९

बाहुपाद शिरोहीनां कर्णनासास्य हीनकम् ।

तादृशं परिवाराणां प्रतिमा परिवर्जयेत् ॥ ८० ॥ प्रतिष्ठा मयुख

जेना हाथ, पाग, माथु, डान, नाक अने मुख अंडित तथा डोय तेथी प्रतिमा तेमळ तेमा परिवार (परिकर)नो पणु त्याग करवो ८०

प्रतिष्ठा मयुखकारने कहा है कि जिन मूर्तिके हाथ, पांव, शिर, कान, नाक और मुख खंडित हुए हो ऐसी प्रतिमा और उसके परिवार (मुख प्रतिमाके इंद्रिगिर्द परिकर)का भी त्याग करना । ८०

क्वचित्तु बाल सदृशं सदैव तरुणां वपुः ।

मूर्तिनां कल्पयेच्छिल्पी न वृद्ध सदृशं क्वचित् ॥ ८१ ॥ शुक्राचार्य

शिल्पीजे मूर्तिनु स्वल्प लुभेसां तरुण-युवान अनाववु कदाच कोध जेना आणक जेवु अनाववु पडे परतु कोधपणु जेना वृद्ध स्वल्प (पूनीय) मूर्तिनु अनाववु नडि ८१

शिल्पिने मूर्तिका स्वरूप हमेशा तरुण-युवान बनाना, कभी बाल-स्वरूप (बालकुष्ण गजानन जैसे) बनाना किन्तु जड़-वृद्ध स्वरूप कभी नहीं बनाना । ८१

देवो भ्रष्टास्तथा भग्नो विषमे च तटे स्थितः ।

यथा प्रतिष्ठितश्चार्थैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ ८२ ॥ अपराजित सूत्र

देव मूर्तिने असुरोच्चे भ्रष्ट करी होय, अंडित करी होय, तबुं विषम जंगलनुं स्थान के नदीना तट पर विषम स्थितिमां होय तो तेने आर्थ (पूज्य) दोड़ोच्चे जेवी रीते प्रतिष्ठा करी होय तेवो जीर्णोद्धार करी करी प्रतिष्ठा करवी तेमां दोष नहीं. (अपवाद रूप सूत्रनो विकट परिस्थितिमां प्रयोग करी शक्य.) ८२

असुरोने देवमूर्तिको खंडितकी हो, भ्रष्टकी हो ऐसा जंगल स्थान हो या नदी तट पर विषम स्थितिमे हो तो आर्थ लोगोंने जिसकी प्रतिष्ठा की हो उसका जीर्णोद्धार करके फिरसे प्रतिष्ठा करनेमे कोई दोष नहीं । (अपवाद रूप सूत्रका विकट परिस्थितिमे उपयोग करना चाहिये) ८२

भित्ति संलग्न विंब च पुरुषः सर्वथाऽशुभः ।

चित्र मयाश्च नागाद्य भित्तौ चैव शुभावहाः ॥ ८३ ॥ आचारदीनकर

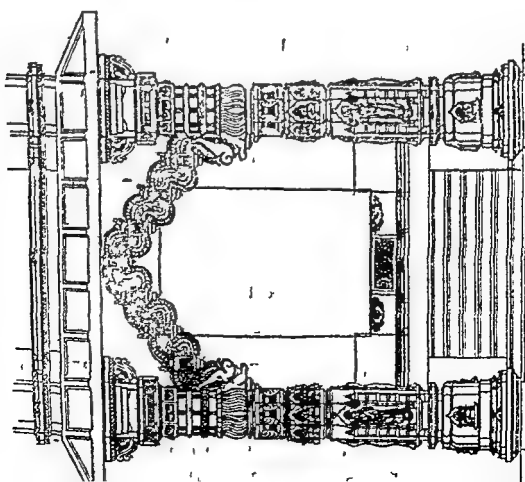
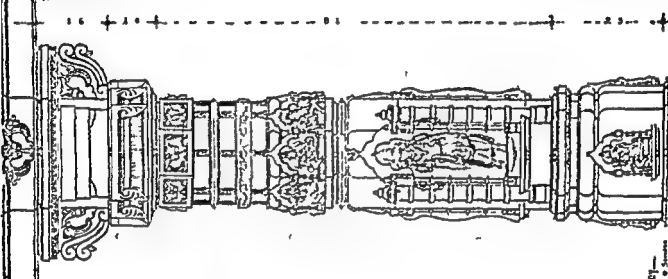
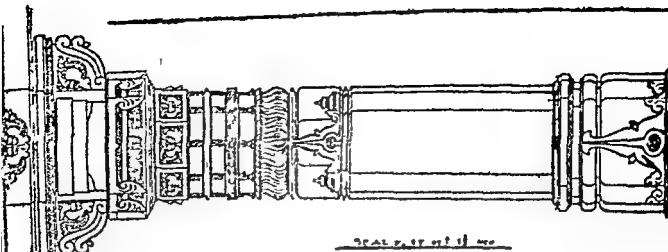
गर्भगृहमां पाछणी लीतने अडीने प्रमुख देव प्रतिमा के श्रेष्ठ पुरुषनी मूर्ति बिसारवाथी हमेशां अशुभ रूप दे छे, परंतु चित्रमय देव देवी के नाग आदि लीतने अडीने होय तो ते शुभ जगुं. ८३

गर्भगृहमे पीछली दीवारको छुकर मुख्य देव या श्रेष्ठ पुरुषकी मूर्ति बिठानेसे हमेशा अशुभ होता है । किन्तु चित्रमयदेव देवियां नाग आदि दीवारसे संलग्न होवे तो शुभ है । ८३

आयुध जिन देवानां केशांतदधिकं न हि ।

कृते कारयित्वा स्वामी गृहकर्ता विनश्यति ॥ ८४ ॥ आचारदीनकर

जिनशासनमां कडेला आर नियका (१) लूचनपति (२) व्यंतर (३) ज्योतिषी (४) वैमानिक आ आरे योनीना देवोनी मूर्तिजोनां शस्त्र केशान्त (माथा सुधी)थी अधिक जंआ करवां नहि. जे अधिक करे तो कशवनार

Prabhavali of Siva Sankaraj Temple, S. 44

Prabhavali of Siva Sankaraj Temple, S. 44

शुभ मुहूर्तमां जीर्णोद्धारनो प्रारंभ करवो. वास्तुनुं देवतुं पूजन अने शिल्पीने संतुष्ट करीने सोना के चांदीना छाथीना इंतुशण के नंदीना सींगडाथी पड़ेलुं पाडवानो प्रारंभ करवो. ६१

शुभमुहूर्तमे जीर्णोद्धारका प्रारंभ करना वास्तुदेवका पूजन और शिल्पीको संतुष्ट करके सुवर्ण या चांदीके हस्तीदंत या नंदीके सींगसे गिरे हुएको गिराकर जीर्णोद्धारका प्रारंभ करना । ९१

१३ तद्रूपं तत्प्रमाणं च पूर्वसूत्रं न चालयेत् ।

हीने तु जायते हानिरधिके स्वजन क्षयः ॥ ९२ ॥

जीर्णोद्धार करतां जूनुं जे मापनुं होय तेदका ज मापनुं करवुं तेनुं पूर्वनुं सूत्र आणववुं नहि. जे पड़ेवाना जूनोथी ओछुं करे तो हानि-नुकसान थाय अने वधु करे तो पोताना कुटुंभनो नाश थाय. ६२

जीर्णोद्धार करनेसे जिस प्रमाण=मापका हो ईतने ही प्रमाणका करना. पहलेका सूत्र चलायमान नहीं करना. यदि कम हो जाय तो हानिकर्ता है और जास्ती हो जायतो स्वपरिवारका नाश होता है । ९२

वास्तु द्रव्याधिकं कुर्यात् मृत्काष्ठे शैलजं हि वा ।

शैलजे धातुजे चैव धातुजे रत्नजं तथा ॥ ९३ ॥

आसादादि वास्तु कायनो जीर्णोद्धार करतां जे द्रव्य होय तेनाथी अधिक द्रव्यनुं करवुं ओटवे माटीनुं होय तो छंट लाकड़ानुं करवुं, लाकड़ानुं होय तो पाषाणनुं करवुं. पाषाणनुं होय तो धातुनुं करवुं अने धातुनुं होय तो

१३ जीर्णोद्धारमां दिग्मुढनो दोष नथी. तेमज जीर्णमां आप नक्षत्रादि गणित पञ्च भेगववानी जइर नथी. ते रीते तेमां दोष अणुथ तेम अणुथनो आसा करे जे. जीर्ण तेथी नानुं के मोटुं न करवुं. जे वस्तुनुं होय तेम जीर्ण वस्तुनुं न करवुं तेमज अन्य स्थगनी भीज स्थगनी लापीने नयामां न वापरवी.

संकोचे मरणं प्रोक्तं विस्तारे तु भवक्षयः ।

न द्रव्यं श्रेष्ठ द्रव्यं वा तत्कार्यं तत्प्रमाणकम् ॥ गरुडपुराण

जीर्णोद्धारमे दिग्मुढ का दोष नहि, और आप नक्षत्रादि गणित मिलानेकी आवश्यकता न है एसी शास्त्राज्ञा है । पुरानासे छोटा न करना. पुराना वस्तु से हीन वस्तु उपयोगमे न लेना दुसरे पुराने मकानका पाषाण या काष्ठादि नये मकानमे उपयोग न करना ।

- (३) मुख्य घर या गर्भगृहसे वरामदा या मंडप चौकी ऊंचा हों
 (४) जमीन पूर्वमें ऊंची हो और पच्छिममें नीची हो (प्लवदोष)
 (५) मकानके आसपासकी भूमि ऊंची हो-घर खड़ेमें हो-वे सब तलवेय समजना ।

२ तालवेध-ये प्रकारे कथा छे (१) जे घर के भदिरना लणीया, गोभला, द्वार, छ्वाट जे मर्वना उपरमा तण जेक सूत्रमा न डोय ते (२) जेकज्ज भउमा पाटडा, पीढीया, जेकज्ज सूत्रमा न डोय ते अगर नाना भोटा के उाया नीया डोय ते तालवेध लखुवो.

२ तालवेध-दो प्रकारके (१) जिस घर या मंदिरको खीडकियां द्वार, अलमारी आदि के उपरके तल एक सूत्रमें न हों (२) एक ही कमरेमें पाट=बीम-घरन-पीठ एक सूत्रमें न हो या तो छोटे मोटे हो या ऊंचा नीचा हो इन सबको तालवेध कहते हैं ।

३ दृष्टिवेध-दृष्टिवेध ७ प्रकारना कथा छे (१) घरधणीनी दृष्टि आगजना सागे नती न डोय (२) भूज घरनी सांभेना बांगतु द्वार वधु नीथु डोय (३) प्रासादमा देवताजोनी दृष्टि द्वारना शास्त्रमा कडेला नियत स्थाने न डोय (४) जे घर देवताज्ज अज्यिकर के बाय कर बांगतु डोय (५) जेक मुख्य घरना द्वारनी सांभे जीलना मुख्य घरतु द्वार आवतु डोय (६) घरना द्वार सांभे जीलु द्वार भभलु डोय (७) जेक घरनी अन्य घरवाला जेष्टा जेष्ठ शकता डोय ते दृष्टिवेध लखुवो.

३ द्रष्टिवेध-सात प्रकारके (१) मकान मालिकको द्रष्टि आगेके भागमें पडती न हो (२) मुख्यघरके सामनेके भागका द्वार बहुत नीचा हो (३) प्रासादमें द्वारके विभागमें शास्त्रमें कहेहुए नियत स्थान पर देवको द्रष्टि न हो (४) जिस घर देखने ही घृणा या भय पैदा होता हो (५) मुख्य घरके द्वारके सामने औरके मुख्य घरका द्वार आता हो (६) धाके दरवानेके सामने अन्य द्वार दो गुला हो (७) एक घर वालोंकी चेष्टा अन्य घरवालो देख सकते हो-इन सब द्रष्टिवेध कहा है ।

४ तुलावेध—त्रय प्रकारना कहा छै : (१) ओक पाट उपर भीजे पाट आओ आवे अने त्यां स्तंभ न भूकेल होय ते (२) नीचे उपरना भाणना पाट ओछावत्तां के प्रमाणहीन होय ते (३) पीढीयां (अडोह) के पाटडा (भीम) ओछानीया होय ते सर्व तुलावेध जाणवो.

४ तुलावेध—तीन प्रकारके (१) एक पाट (धरन) के उपर दूसरा पाट (धरन) आता हो और जहां स्तंभ न रखा हो (२) नीचे उपर भूमिका पाट कमी जास्ती हो या प्रमाणसे हीन अधिक हो (३) पाट (धरन) बडोद ऊंचे नीचे हो—ये सब तुलावेध कहलाते हैं ।

५
.....

६ स्तंभवेध—पांच प्रकारना कहा छै : (१) ओकज पंक्तिना स्तंभो लडाधमां असमानता (ओछावत्ता) होय (२) पंक्तिमां न होय ते (३) द्वार के आरीजणी सामे स्तंभ होय (४) योग्य स्थाने पदमां न होय ते (५) घरमा वर्येना लागमा होय ते—इहय शक्य स्तंभ वेध जाणवो.

६ पांच प्रकारके स्तंभवेध—(१) एक ही पंक्तिमे आयैहुए स्तंभोकी मोटाई कमी जास्ती हो (२) पंक्तिमे न हो (३) द्वार खीडकी या जालीके सामने स्तंभ हो (४) योग्य स्थान पर पदमे न हो (५) घरके मध्य भागमे हो—जिसे हृदय शक्य कहते हैं—ये स्तंभवेध हैं ।

७ भर्मवेध—आसाह के लवननी जमीन पर ओछो सूतेलो वास्तु पुरुष कटपेला छै. तेनां भर्म स्थान पर लीत, थांललो के पाट आवे ते भर्मवेध जाणवो.

७ भर्मवेध—भवनकी जमीनमे ओँधा सोया हुआ वास्तुपुरुष कल्पीत है. उसके भर्मस्थान पर दीवार, खंभा, पाट (बीम) आजावे उसे भर्म जानना ।

१६ भ्रमवेध—घरके मुख्य द्वारके सामने अरु, बाणी या रहेट हो तो यह भ्रमवेध समझना ।

१७ दीपालयवेध—घरनी बगली जालु घरना द्वारनी अर्गला (लोगल) समसूत्रे दीवालुं याहु न होय तो दीपालयवेध जलुवे।

१७ दीपालयवेध—घरका दाहिनी और घरकी द्वारकी अर्गलाके समसूत्रमें दीपस्थान न रखा हो तो वह दीपालयवेध जानना ।

१८ कूपवेध—घरना सामे कूपो होय अगर तेभा कूवाभा छाया पडे तेवुं घर होय ते कूपवेध जलुवे।

१८ कूपवेध—भवनके सामने कुआं हो या कुओमे छाया पड़ती हो वहा कूपवेध ।

१९ देवस्थानवेध—जे प्रकारना कहा छे (१) घरना सामे डोहपणु देवतु स्थानक होय (२) देव देवीना देवमदिरथी कडेली दिशाथी उलटी रीते जे घर होय ते देवस्थानवेध जलुवे।

१९ देवस्थानवेध—दो प्रकारके (१) भवनके सामने किसी देवका स्थानक हो (२) देवदेवीके मंदिरसे कहीहुइ दिशासे उलटी दीशामें भवन हो वह देवस्थानवेध ।

येवा येवा अनेक प्रकारना वेध प्रयत्नथी तज्वा.

एसे एसे अनेक प्रकारके वेध प्रयत्नसे छोडना ।

गृहपृष्टि पूर्व भूमिषु स्वाग्निं द्रष्टुं यदामनेत् ।

तदागृहपते मृत्यु विश्वकर्मा प्रभाषितम् ॥ १८ ॥

घरनी पडेली भूमिना आगला लागथी जे घरधरणीनी दृष्टि पाछला भाग तरङ्ग पडे तो ते घरधरणीतु मृत्यु याय तेम श्री विश्वकर्माये कह्युं छे.
(अष्टदे पडेली भूमिभा पछी ते द्वार न सूकवुं) ६८

भवनकी पहली भूमिके अगले भागसे मकान मालिककी द्रष्टि पीछले भागकी ओर पड़े तो गृहपतिकी मृत्यु होती है ऐसा श्री विश्वकर्माने कहा है । इससे पहली भूमिमें पृष्ठमें द्वार न रखना । १८

શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રકાશોક્ત વેધ-

અતઃ પરં પ્રવશ્યામિ ગૃહાણાં વેધે નિર્ણયમ્ ।

^૧ અન્વેકં ^૨ રુધિરં ^૩ ચૈવ ^૪ કુબ્જં ^૫ કાણં ^૬ બધિરકમ્ ॥ ૯૯ ॥

^૬ દિગ્વક્રં ^૭ ચિપિટ્ટં ^૮ ચૈવ ^૯ વ્યંજ્જનં ^{૧૦} મુરજં તથા ।

^{૧૦} કુટિલં ^{૧૧} કુટ્ટકં ^{૧૨} ચૈવ ^{૧૩} સુપ્તં ^{૧૪} ચ ^{૧૫} શંખપાલકમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

^{૧૬} વિઘટં ^{૧૭} ચ ^{૧૮} તથા ^{૧૯} કંકં ^{૨૦} કેકરં ^{૨૧} ષોડશં સ્મૃતમ્ ।

હવે ઘરના વેધ નિર્ણય હું કરું છું : (૧) અંધક (૨) રુધિર (૩) કુબ્જ (૪) કાણ (૫) બધિર (૬) દિગ્વક્ર (૭) ચિપિટ્ટ (૮) વ્યંજ (૯) મુરજ (૧૦) કુટિલ (૧૧) કુટ્ટક (૧૨) સુપ્ત (૧૩) શંખપાલ (૧૪) વિઘટ (૧૫) કંક (૧૬) કેકર-એમ સોળ પ્રકારના (ઘરના અંતર સ્થિત) વેધ બાબતે ૯૯-૧૦૦

અવ મકાનકે વેધકા નિર્ણય કહતા હું : (૧) અંધક (૨) રુધિર (૩) કુબ્જ (૪) કાણ (૫) બધિર (૬) દિગ્વક્ર (૭) ચિપિટ્ટ (૮) વ્યંજ (૯) મુરજ (૧૦) કુટિલ (૧૧) કુટ્ટક (૧૨) સુપ્ત (૧૩) શંખપાલ (૧૪) વિઘટ (૧૫) કંક (૧૬) કેકર. इस तरह सोल प्रकारके (घरके अंतरस्थित) वेध है । ९९-१००

અન્વેક ચ્છિદ્રહીનં ચ વિચ્છિદ્રં દિશિકાણકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

હિનાગ્રં કુબ્જકં ચૈવ પૃથ્વી દ્વારં બધિરકમ્ ।

રંધ્રં વિકીર્ણાન્દિગ્વક્રં રુધિરં ચ વિપદગતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

જે ઘર બાળી, બારી કે ખાજ વગરનું હોય તે અંધક ગણાયું, દિશાઓમાં વિચ્છિદ્ર હોય તે કાણવેધવાળું, અંધકની સરખી બાજુ ન હોય તે કુબ્જક (કુબ્જ) વેધવાળું, જેનું દ્વાર જમીનમાં દબાયેલું હોય તે બધિરવેધવાળું, જ્યાં જ્યાં છિદ્ર-બંધુ બારી બારણાં હોય અને વિકીર્ણ દિશામાં (કાટખૂણે ન હોય) ન હોય તે દિગ્વક્ર વેધવાળું, બરાબર પદમાં મૂકાયેલ ન હોય રુધિરવેધવાળું. ૧૦૧-૨

जो घर जाली, खिड़की या मोरी बगरका हो वह अंधक, दिशाओमें मिछिट हो वह क्राणवेध, अंगहीन असमान बाजूवाला हो वह कुञ्जक (कुरुप), जिसका द्वार जमीनमें गड़ा हुआ गहरा हो वह चन्निर, जहां जहां बहुत चारियों हो और विस्तीर्ण दिशामें (समकोन न हो) न हो वह दिग्वक्र, चरावर पदमें रखा न हो वह रुधिर वेधवाला जानना ॥ १०१-२

तुङ्गहीन च चिपिट व्यङ्ग चानर्थ दर्शनम् ।

पार्श्वोन्नतं च मुरज कुटिल तालहीनम् ॥ १०३ ॥ -

प्रमाणथी ओछी अथार्धवाण, थपटा जेवु डोय ते चिपटवेधवाण लणवु, जे नेता-अर्थ बगरना जेवु देभाय तेवु बाहु डोय ते मुरज वेधवाण, तालमानथी हीन डोय ते कुटिलवेधवाण १०३

प्रमाणसे ऊँचाई कम हो चिपट जैसा हो वह चिपट वेधवाला, देखनेसे ही जो अर्थहीन दिखता हो ऐसा टेढ़ा हो वह व्यङ्गवेध, जिन घर बगलमें ऊँचा हो वह मुरजवेध, और तालमानसे हीन हो उसे कुटिलवेध समझना । १०३

शंखपालं जंघाहीनं दिग्वक्रं विकटं स्मृतम् ।

पार्श्वहीन तथा कंकं कैकरं च हलोन्नतम् ॥ १०४ ॥

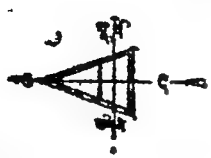
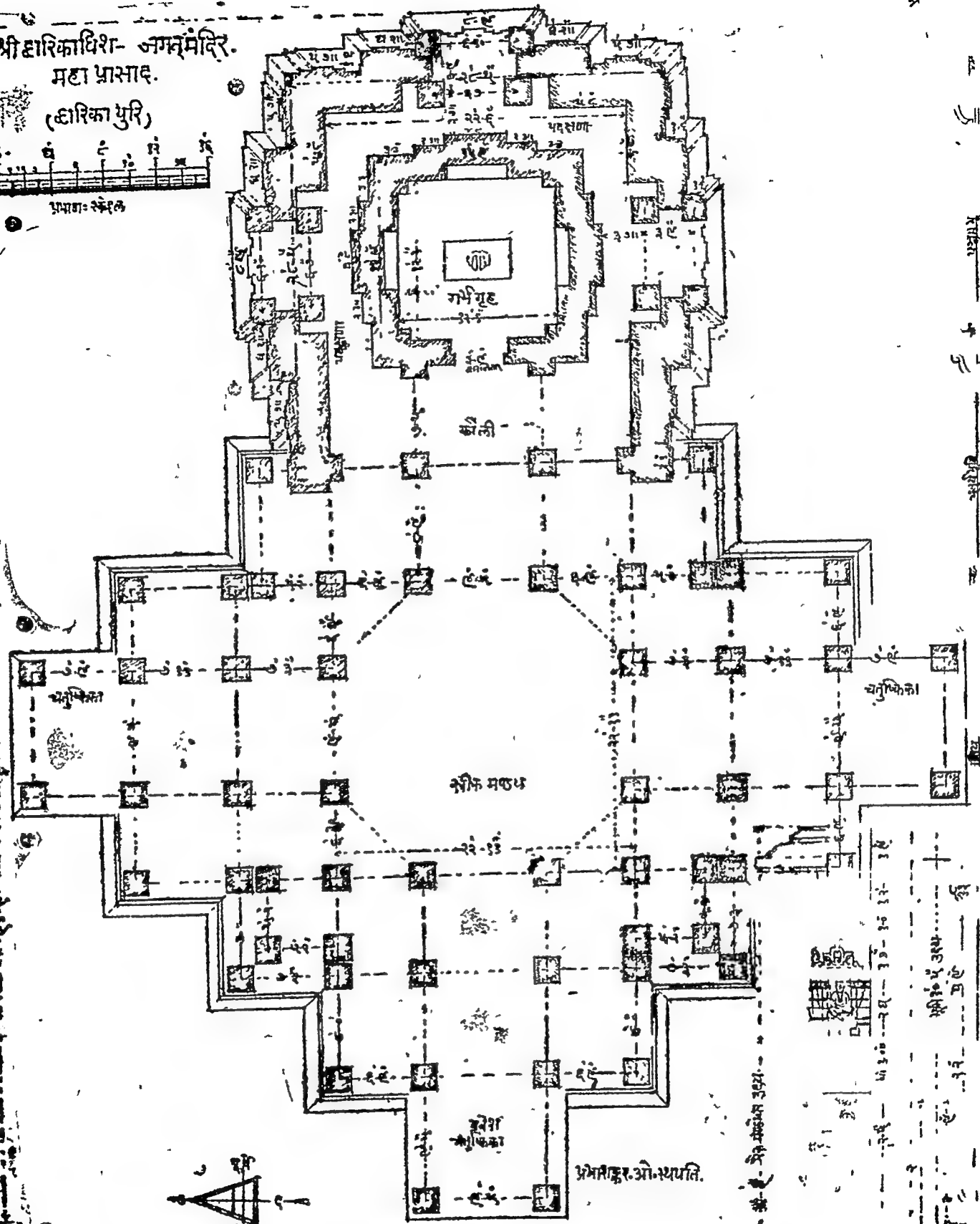
इत्येते अधमाः प्रोक्ता वर्जनीयाः प्रयत्नतः

जे घर न घा-खीय बगरतु के भहु ओछा परधारवाण डोय ते शंखपाल वेधवाण लणवु, दिशाभा बाहु थुहु डोय ते विकटवेधवाण, पडभा जे घरना हीन जेवा डोय ते कंकवेधवाण, जे घर उगानी जेवु उन्नत लणु डोय ते कैकरवेधवाण बवन लणवु ते रीते सोल प्रकारना अधमवेध कहा ते वेधो प्रयत्न करी तज्जवां १०४ •

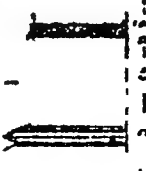
जंघा यानी प्लीथ हीन हो वह शंखपालवेध, दिशामां टेढ़ामेढ़ा हो वह विकटवेध, जिस घरकी बगले पार्श्व नीची हो वह कंकवेध, जो घर हलके समान उन्नत यातो ऊँचा हो वह कैकरवेध जानना इस प्रकार सोलह अधमवेध कहे हैं, उनका प्रयत्नपूर्वक त्याग करना । १०४

સિતાર

શ્રીદ્વારિકાધિશ- જગન્મંદિર.
મહા પ્રાસાદ.
(દ્વારિકા પુરિ)

સિતાર ૭૨:૦

શ્રી ૭૨:૦ ૭૩:૦ ૭૪:૦ ૭૫:૦ ૭૬:૦ ૭૭:૦ ૭૮:૦ ૭૯:૦ ૮૦:૦ ૮૧:૦ ૮૨:૦ ૮૩:૦ ૮૪:૦ ૮૫:૦ ૮૬:૦ ૮૭:૦ ૮૮:૦ ૮૯:૦ ૯૦:૦ ૯૧:૦ ૯૨:૦ ૯૩:૦ ૯૪:૦ ૯૫:૦ ૯૬:૦ ૯૭:૦ ૯૮:૦ ૯૯:૦ ૧૦૦:૦

अथ दश प्रकारके बहिःस्थित वेध कहते हैं :—

अयान्यान्दशवेधाश्च कथयामि बहिःस्थिताम् ॥ १०५ ॥

कोणदृक्छिद्र दृक् छाया ऋजु वंशाग्र भूमिकाः

संघातः दंतयोश्चैव भेदाश्च दशधा स्मृताः ॥ १०६ ॥

छेवे लवनना भील अहिस्थित दश वेधा कहु छु (१) कौलु (२) दृक्, (३) छिद्र, (४) छाया, (५) ऋजु, (६) वंश, (७) अग्र, (८) भूमि, (९) संघात अने (१०) दंत ये अहारना दश वेधा कहु छे १०५-१०६

अथ दश प्रकारके बहिःस्थित वेध कहते हैं (१) कोण (२) दृक् (३) छिद्र (४) छाया (५) ऋजु (६) वंश (७) अग्र (८) भूमि (९) संघात और (१०) दंत ये दशवेध बाहरके कहे हैं । १०५-६

छेवे तेनां लक्षण कहे छे.—

अथ ऊनके लक्षण कहते हैं :—

कोणाग्रे चान्यगेहे च कोणात्कोणान्तरं पुरः ।

तथा गृहार्धं संलग्नं कोणं न शुभदं स्मृतम् ॥ १०७ ॥

कोणवेधे भवेद्द्व्याधिर्धनं नाशोरि विग्रहः ।

एक प्राधान द्वार स्यामि मुखेन्यत्प्राधानकम् ॥ १०८ ॥

द्वारं गृहाच्च द्विगुणं तादृग्वेधं प्रचक्षते ।

द्वष्टि वेधे भवेन्नाशो धनस्य मरणं घृवम् ॥ १०९ ॥

१. ओके घरना कौलुनी अग्रभागाभा भीलु घर डोय अथवा ने घरनी सन्मुख भील घरना भूला डोय अने तेवा अर्धलागे मणेला भील घरना कौलु डोय तो ते अगुल लखुव तेवा कौलुवेधथी घरभा व्याधि थाय, धननाश थाय अने शत्रु साथे अघडा विग्रह थाय

२. ओके मुख्य घरना मुख्य द्वारनी, सामे भील घरनु मुख्य द्वार भमलु - लुखु डोय ते दृक्वेध लखुवो तेवा दृष्टिवेधथी धननाश नाश थाय अने निश्चयथी मृत्यु थाय १०७-१०८-१०९—

१. एक घरके कोणके अग्रभागमें दूसरा घर हो या जिस घरके सामने दूसरे घरका कोण है । और जैसे ही अर्धभागमें और घरका कोण हो, तो वह घर अशुभ है । ऐसे कोणवेधसे घरमें रोग होता है, धनका नाश होता है और दुश्मनोंके साथ झगड़े होते हैं ।

२ ककु मुख्य घरके मुख्य दरवाजेके सामने किसी और घरका मुख्य द्वार दुगुणा ऊँचा हो तो वह दूकू वेध होता है । इस वेधसे धनका नाश और निश्चय मृत्यु होती है । १०७-८-९

समक्षुद्रं क्षुद्रवेधे पशु हानिकरं परम् ।

द्वितीये तृतीये यामे छाया यत्र पतेद्गृहे ॥ ११० ॥

छायावेधं तु तद्गेहं रोगदं पशु हानिदम् ।

समान सरणा जे घरोमां ओक नातुं-नीयुं डोय ते क्षुद्रवेध जाणवो। तेनाथी पशु हानि थाय भील के त्रील प्रहरनी छाया (देवगृहनी ध्वज) पडे तो ते छाया वेध जाणवो, ते रोग अने अने पशुधनने हानि करनाइ अशुभ क्षण देनाइ जाणवुं, ११०

दो समान घरोमेंसे एक छोटा निचा हे तो क्षुद्रवेध उत्पन्न होता है । उससे पशुधनका नाश होता है । दूसरे या तीसरे प्रहरकी देवगृह या ध्वजाकी छाया पडे तो यह छायावेध है । यह रोग और पशुधनकी अशुभ फलदाता है । ११०

आदौ पूर्वोत्तरा पंक्तिः पश्चाद् दक्षिण पश्चिमे ॥ १११ ॥

वास्त्वन्तरे भित्ति समं शुभदं तत्प्रकीर्तितम् ।

विषमे दोष बहुल ऋजुवेध प्रजायते ॥ ११२ ॥

जे घरोनी पड़ेलां घरोनी पंक्ति पूर्व उत्तरनी डोय अने पछीनी पंक्ति दक्षिण पश्चिमनी डोय तेवा वास्तुना मध्यमां समान लीत डोय ते शुभदायी घर जाणवुं। पशु जे विषम रीते अर्थात् जे ओक तरफ लांभी अने भील तरफ टूँडी डोय तेमां अनेक दोषो देनाइ ओवो ऋजुवेध जाणवो। तेनाथी महात्रास थाय तेमां शंका न जाणवी। १११-११२

जिन घरोंके पहले घरोंकी पंक्ति पूर्व-उत्तर हो और बादकी दक्षिण-पश्चिमकी हो और एसे वास्तुके मध्यमें समान दीवार हो वह घर शुभदायी है । किन्तु विषम रीतसे यानी एक और लंबा और दूसरी और कम हो तो इसमें अनेक दोषदाता ऋजुवेध जानना । इससे महा त्रास उत्पन्न होता है इसमें शक नहीं । १११-१२

વંગાગ્રે ચાન્ય વંશઃ સ્યાદગ્રે વા મિત્તિ વાહ્યગ્રાઃ ।

તદ્વંશ વેધયેદ્ગેહં વંશ હાનિઃ પ્રજાયતે ॥ ૧૧૩ ॥

જે ઘરમા વશની આગળ વશ હોય અગર આગળ બહારની ભીંત હોય તે વશવેધ બાણવો તે વશની હાનિ કરાવે ૧૧૩

જિસ ઘરમે વંશકે વાગે વંશ હો યા આગે વહાર દિવાર હો વહ વંશ વેધ હોતા હૈ । ઇસસે વંશકી હાની હોતી હૈ ॥ ૧૧૩

ઉક્ષયોર્યત્ર સંયોગો યૂપાગ્રેષુ પ્રજાયતે ।

ઉક્ષવેય વિના જીયાદ્વિનાશઃ ફલહો ભવેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ઘરની ભૂતમા સંયોગ યૂપ-સ્થાના અથ ભાગમા થાય અર્થાત્ સ્થાનની સન્મુખ હોય તે ઉક્ષવેધ બાણવો તેનાથી વિનાશ અને કલેશ થાય ૧૧૪

ઘરકી ભૂજામે સંયોગ યૂપ=સ્તંભકે અગ્ર ભાગમે હો યા સ્તંભકે સન્મુખ હો વહ ઉક્ષવેધ હૈ । ઇસસે વિનાશ ઓર કલેશ હોતા હૈ । ૧૧૪

પૂર્વોત્તર વાસ્તુ ભૂમૌ વિપરિતે ઘનિમ્નકા ।

ઉચ્ચેધો ભવેન્નૃનં તદ્વેધે ન શુભપ્રદમ્ । ૧૧૫ ॥

જે વાસ્તુની પૂર્વોત્તર ભૂમિ વિપરીત હોય એટલે દક્ષિણ પશ્ચિમ ભૂમિ નીચી હોય તે ઉચ્ચવેધ બાણવો તે અશુભને દેનારો છે ૧૧૫

જિસ વાસ્તુકા પૂર્વોત્તર ભૂમિ વિપરિત હો યાની દક્ષિણ પશ્ચિમ ભૂમિ નીચી હો વહ ઉચ્ચવેધ સમજના. વહ અશુભ દેનેવાલા હૈ । ૧૧૫

દ્વયોર્ગેહાન્તર ગત ગૃહં તચ્છુભદાયકમ્ ।

ગૃહોચ્ચાદર્દ સંલગ્ને તથા પારાગ્રમંસ્થિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

સંધાય મેલનં યત્ર ગેહયોર્મિત્તિરેકતઃ ।

વિપિ વશ્ય શીઘ્રમેત્ર મર્ગં સ્વામિનોર્દ્વયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

જે જોડે ઘરની વચ્ચે જે અંતર ભીંતો (કરા) હોય તે શુભદાયક બાણવું, પણ જે તે એક ઘરની બિચાઈથી બીજું ઘર અર્ધે ભાગે હોય તેથી સીંતે પારાગ્ર છેડાના આગળના ભાગમા સ્થિત હોય અને તે જોડીયા ઘરની વચ્ચે એકજ ભીંત (કરો) હોય તો તે સંધાતવેધ બાણવો તે વિધિવશે કરીને બંને ઘરના સ્વામીનું શીઘ્ર મૃત્યુ થાય ૧૧૬-૧૧૭

देा स्थानवाले गृहोंके बीचकी देा अंतर दीवार हो वह शुभदायक जानना । परन्तु यदि एक घरकी उंचाइसे दूसरा घर अर्ध भागमें हो अिसी तरह पाराग्र अंतके आगेके भागमें स्थित हो और साथवाले घरोंके बीच एकही दीवार (करा) हो तो यह संघातवेध है । इससे दोनो घरोंके स्वामियोंकी शीघ्र मृत्यु होती है । ११६-१७

पर्वतान्निःसृतं चाश्मं दंतवद्भित्ति सन्मुखम् ।

तदंतवेध मित्याहुः शोकरोगं करोति तत् ॥ ११८ ॥

पर्वतथी अडार पथथरना हांतानी जेम नीकणेला पथथरो जे घरनी भींतोनी अडार सन्मुख होय तेने दंतवेध कहे छे. ते शोक अने रोग करनारो वेध जणवो. ११८

जिस घरोंमें पर्वतसे बहार निकाले हुए दंत जैसे पथथरे हो जो घरकी भींतोके बाहर नीकला हो वह दंतवेध कहलाता है और वह शोक और रोग करनेवाला वेध है । ११८

अब २१ प्रकारके दूषित गृहो कहते है ।

उवे २१ प्रकारना दूषित गृहो कहे छे :—

अधित्यका सुयद्गेहं यद्गेहं पर्वतादधः ।

यद्गेहं चाश्म संलग्नं घोरं पाषाण संयुतम् ॥ ११९ ॥

धाराग्रं संस्थितं वापि संलग्नान्तर पर्वते ।

नदीतीरे स्थितं वापि शृङ्गान्तरगतं तथा ॥ १२० ॥

(१) जे घर पर्वत उपर होय के तलाटीमां होय. (२) जे घर पर्वतोना पाषाणथी मणेलुं होय. (३) जे घर पाषाणयुक्त शुक्राने मणलुं होय. (४) जे घर पाषाणीना मोटा प्रवाह घोध आगण होय. (५) जे घर पर्वतना मध्यभागमां आवेलुं होय. (६) जे घर नदीना तीरे कांठे नलुक होय. (७) जे घर जे नलुक पहाडो वरये होय. ११९-१२०

(१) जो घर पर्वतकी तलहट्टीमें हो (२) जो घर पर्वतोंके पाषाणोंसे मिला हो (३) जो घर पाषाण युक्त गुफा जैसा हो (४) जो घर जल प्रपातके पास हो (५) जो घर पर्वतके मध्यमें हो (६) जो घर नदीके किनारे समीप हो (७) जो घर दो समीप पहाडोंके बीच हो । ११९-२०.

भित्ति भिन्नं तु यद्गृहं सदा जले समीपगम् ।

रुदनं द्वार शब्दार्थं काकोल्लकं निवासितम् ॥ १२१ ॥

कपाट छिद्रहीनं च रात्रौ च शशनादितम् ।

स्थूल सर्प निवासं च यच्च वज्राहि दूषितम् ॥ १२२ ॥

(८) જે ઘર પહાડની તરફ એક ભીંતથી લિપ્ત છૂટું પડેલું હોય
(૯) જે ઘર આગળ સદૈવ જળનો પ્રવાહ ચાલુ હોય. (૧૦) જે ઘરનાં
કમાડ રૂદન કરતા હોય તેવો અવાજ થતો હોય (૧૧) જે ઘરના કેઈપણ
ભાગમાં કાગડા કે ઘુવડ વસતા હોય (૧૨) કમાડ, ખારી, ખારણા કે
ખાળ વગરના છિદ્રહીન હોય (૧૩) જે ઘરમાં રાત્રે સસલા શબ્દ કરતા
હોય (૧૪) જે ઘરમાં અજગર કે સર્પ રહેતા હોય (૧૫) જે ઘર પર
વિજળી પડી હોય કે અગ્નિથી બળેલું દૂષિત હોય ૧૨૧-૨૨

(૮) जो घर पहाडकी ओर एक दीवारसे भिन्न हो (९) जिस घरके पास हमेशा जलका प्रवाह चालु हो (१०) जिस घरके किवाड रुदन जैसे शब्द करने हो (११) जिस घरके किसी भागमें कौओं और उल्लुओंका (१२) जो घर किवाड, जाली, खिड़की, मोरी हीन हो यानी छिद्र हीन हो (१३) जिस घरमें रातको खरगोश शब्द करते हो (१४) जिसमें अजगर साँप बसते हो (१५) जिस घर पर विजली गिरि हो या अग्निसे जो दूषित हुआ हो । १२१-२२

स्मशान दूषितं यच्च यत्र चैत्यं નિકાસિતમ્ ।

વાસહીનં તથા મ્લેચ્છ ચાંદાલૈશ્વાધિવાસિતમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

વિપશંતર્ગતં વાપિ યચ્ચ ગોધાધિ વાસિતમ્ ।

તત્પૃથ્થે ન વસેત્કર્તા વસન્નાપિ ન જીવતિ ॥

તસ્માત્તસર્વે પ્રયત્નેન વર્જયેન્મતિમાન્નરઃ ॥ ૧૨૪ ॥ વિશ્વકર્મા નેકાર

(૧૬) જે ઘર સ્મશાનથી દૂષિત થયેલું હોય (૧૭) બ્યા, મંદિર, સમાધિ કે અપૂતરો હોય (૧૮) જે ઘર અવાવડ-ઘણા વખતનું પડતર હોય (૧૯) મ્લેચ્છ, ચાંદાલો જેમાં વસેલા હોય (૨૦) બ્યા ભોયમાં મોટાં ખાંદેરાં હોય. (૨૧) બ્યા થો રહેતી હોય એવા એવા ઉપર કદા દૂષિત ઘરમાં વસવું નહિ અને જે વસે તેો અવિત ન રહે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પ્રયત્ન કરીને એવા દૂષિત ઘરનો ત્યાગ કરવો ૧૨૩-૧૨૪

(१६) जो घर स्मशानसे दूषित हुवा हो (१७) जहाँ मंदिर समाधि या चबुतरा हो (१८) जो घर लम्बे अरसे से बसा हुआ न हो (१९) ग्लेच्छ चांडाल जहाँ बसे हो (२०) जो घरकी भूमिमें बड़े बड़े बिल हो (२१) जहाँ गोह रहती हो. ऐसे मकानोंमें वास न करना. अगर मानवी बसेगा तो जीवीत नहीं रहता है. इसलिये बुद्धिमान पुरुषोंको कोषिश करके ऐसा दुषित मकानोंको छोड़देना । १२३-२४

द्रष्टव्या रौद्र करालं च भिषणं रौद्रतां नयेत् ।

वर्जयेत्तत्पृष्ठं चैव श्रियंस्तत्र न विद्यते ॥ १२५ ॥

ये घर जेतां न लयंकर, कराल, भीषण लागे तेवुं पीडामणुं घर तल देवुं. तेमां लक्ष्मी रहेती नथी. १२५

जो घर देखनेही भयंकर, कराल भीषण, भयावह लगता हो ऐसे घर छोड़देना. इधर लक्ष्मी नहीं रहती । १२५

गीधे फाक कपोताश्वा प्रति संग्राम भिषणाः ।

पिशाचा राक्षसाः क्रूरा गृहेषु परिवर्जयेत् ॥ १२६ ॥

इतिहास पुराणोक्त वृत्तांतं प्रतिरूपकम् ।

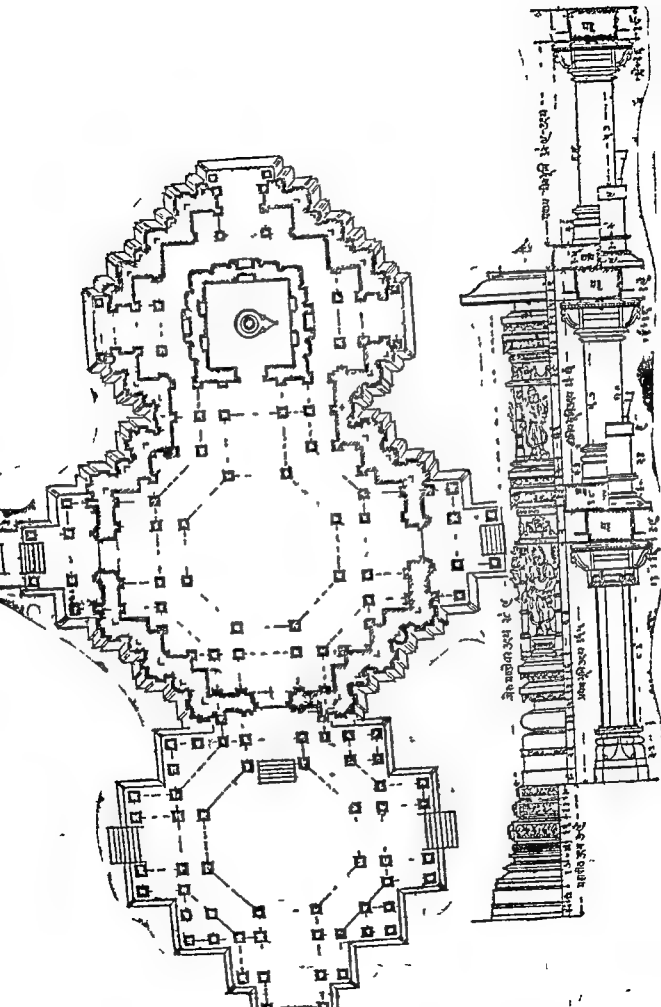
निन्दितं च गृहे नेष्ट सप्तदेवादि चर्यत् ॥

नग्न तपस्य लिलां च मायादिनि न योजयेत् ॥ १२७ ॥

घरने विषे गीध, कागडा, डेहतां चित्रों के विकराण सामसामा करे तेवां के पिशाच, राक्षस के जेवा क्रूर इपनां आलेखन (चित्रों) न करवां. तेवां इतिहास अने पुराणुमां कहेला वृत्तांतोना इंपक सप्तदेवनां चित्रो घरनी लीतो पर नीतरवा नहि. वणी नग्न, अश्लील स्वइपो. वैराग्यवान तपस्वी, लोकलीला के मायादिनां चित्रो के शिल्प घरने विषे योजवा नहि. १२६-२७

घरमें गीध, कौओ, पंडुकके चित्र या विकराल रूपवाले आमने सामने युद्ध कराते हो ऐसे चित्र या पिशाच, राक्षस जैसे, क्रूररूपके आलेखन कभी न करना । इतिहास और पुराणोंमें कहेहुए वृत्तांतके रूपक सप्तदेवके चित्रो घरकी दिवारपर कभी नहीं करना. नग्न, अश्लील स्वरूप, वैराग्यवान तपस्वी, लोकलीला या मायाके चित्र या शिल्प घरमें नहि योजना चाहिये । १२६-२७

સોમનાથજીનો મહામેઠુ પ્રામાદ

सात प्रकारके वेध ठकुर फेरने वास्तुसारमें कहाहुआ वेधदोषः—

ठकुर ईशमें वास्तुसारमां उखेला सात वेधः—

तलवेह—कोणवेहं तालुवेहं कपालवेहं च ।

तथंभ तुलावेहं दुवारवेहं च सत्तामय ॥ १२८ ॥

(१) तलवेध (२) कोणवेध (३) तालुवेध (४) कपालवेध (५) स्तंभवेध
(६) तुलावेध (७) द्वारवेध. १२८

वास्तुसारमें कहे सात वेध (१) तलवेध (२) कोणवेध (३) तालुवेध
(४) कपालवेध (५) स्तंभवेध (६) तुलावेध (७) द्वारवेध । १२८

ये वेधका लक्षण अब कहते हैं :— उवे नीचे से लक्षणो उडे छेः—

समविसम भूमि कुंभि अजलपूरं परगिहस्स तलवेहो ।

कूणसमं जइकूणं न हवइता कूणवेहो अ ॥ १२९ ॥

इक खणे नीचुच्चं पीढं तं मुपोह तालुवेहे ।

बारस्सु वरिमपट्टे गव्ये पीढं च सिरवेहे ॥ १३० ॥

जे घरनी भूमि ठांया नीची होय, द्वारनी सामने कुंभी (घाणी, अरट) होय के भीजना घरनी पाणीनी परनाण के रस्तो होय ते तलवेध जाणवो. जे घरना भूणा अरापर न होय ते कोणवेध जाणवो. जे घरना ओकज अंडमां पाटडा के पीढीयां ठांयानीया होय ते तालुवेध जाणवो. जे घरना उत्तरंगमां मध्ये पाटडा आवे ते कपालवेध के सिरवेध जाणवो. १२९-३०

जिस घरकी भूमि समविषम हो और द्वारके सामने कुंभी (घाणी, अरट) हो या किसी और मकानके पानीका परनाला हो या कुंसरोका रास्ता हो वह तलवेध जानना. घरके कोने बराबर न हो तो कोणवेध होता है. घरके एकही कमरेमें धरन या पोढ उंचा नीचे हो वह तालुवेध. घरके दरवाजेके उपर धरन (बीम) आ जाय तो वह कपालवेध या सिरवेध जानना । १२९-३०

गेहस्स मज्झि भाए थंभेणं तं मुपोह उरसल्लं ।

अह अनलो विनलाई हविज्ज जा थंभवेहो सो ॥ १३१ ॥

हिद्धिम उवरि खणायांणिगाहिय पीढं तं तुलवेहं ।

पीढा समसंखाओ हवन्ति जइतथ नहुदोषो ॥ १३२ ॥

दूमकूच यंभकोण य किलविधे दुवारवेहो ।

गेहुच्च विउण भूमि ते न विरुद्ध वुहा विति ॥ १३३ ॥

जे घरना मध्य लागमा थालवो आवतो होय अथवा अग्नि के जणतु स्थान होय तो ते हृदयशल्य जलपुत्र तेने स्तलवेध कहेवो जे घरना नीचेना लाग करतां उपरना भाणमा पीढीया न्यून के अधिक होय ते तुलावेध जलपुत्रो परतु जे पाटडानी सभ्या भराभर होय तो दोष नहीं जे घरना दरवाजा सामे वृक्ष, द्वे, स्तल, पृष्ठो, झील-भीटी, झुटा होय तो ते द्वारवेध जलपुत्रो परतु घरनी जियाधथी भमणी भूमि छोडीने उपरोक्त कोष्ठपण वेध होय तो दोष लागतो नथी अभ बुद्धिमान पुरुषो जे १३१-३२-३३

जिस मकानके मध्ये स्तंभको अथवा अग्नि या जलका स्थान हो उसे घरका हृदयशल्य समझना और उसे स्तंभवेध कहते हैं । जिस घरके नीचेकी भूमि ऊपरकी भूमिका पीढीया कम या जास्ती हो वह तुलावेध जानना किन्तु घरके धरन (बीम) की संख्या बराबर हो तो वह दोष नहीं है । जिस घरके दरवाजेके कोई पेड़, कुआँ, स्तंभ, कोण, किल, खूँटे हों तो वह द्वारवेध कहलाता है । परन्तु घरकी उंचाईसे दोगुना भूमि छोड़कर उपरोक्त कोई वेध हो तो वह दोषकारक नहीं ऐसा बुद्धिमान मनुष्योने कहा है । १३१-३२-३३

सगडमुहा वरगेहा कायव्वा तह य हट्ट वग्धमूहा ।

वाराडु गिहकमुच्चा हट्टुच्चा पुरड मज्झ समा ॥ १३४ ॥

जेम गाडानो आगणनो लाग साकडो अने पाछण पडोणो होय छे तेवा गृहप्रवेश द्वार आगण साकडु अने पाछण पडोणु होय तो दोष नहीं अने दुकान-हाट सिंढना भुज जेम आगणनो पडोणो लाग राखवो. दरवाजा नी पाछण भूण घर जियु करवुं अने दुकान आगणना लागमा जियी अने मध्यमा समान होवी जेधजे १३४

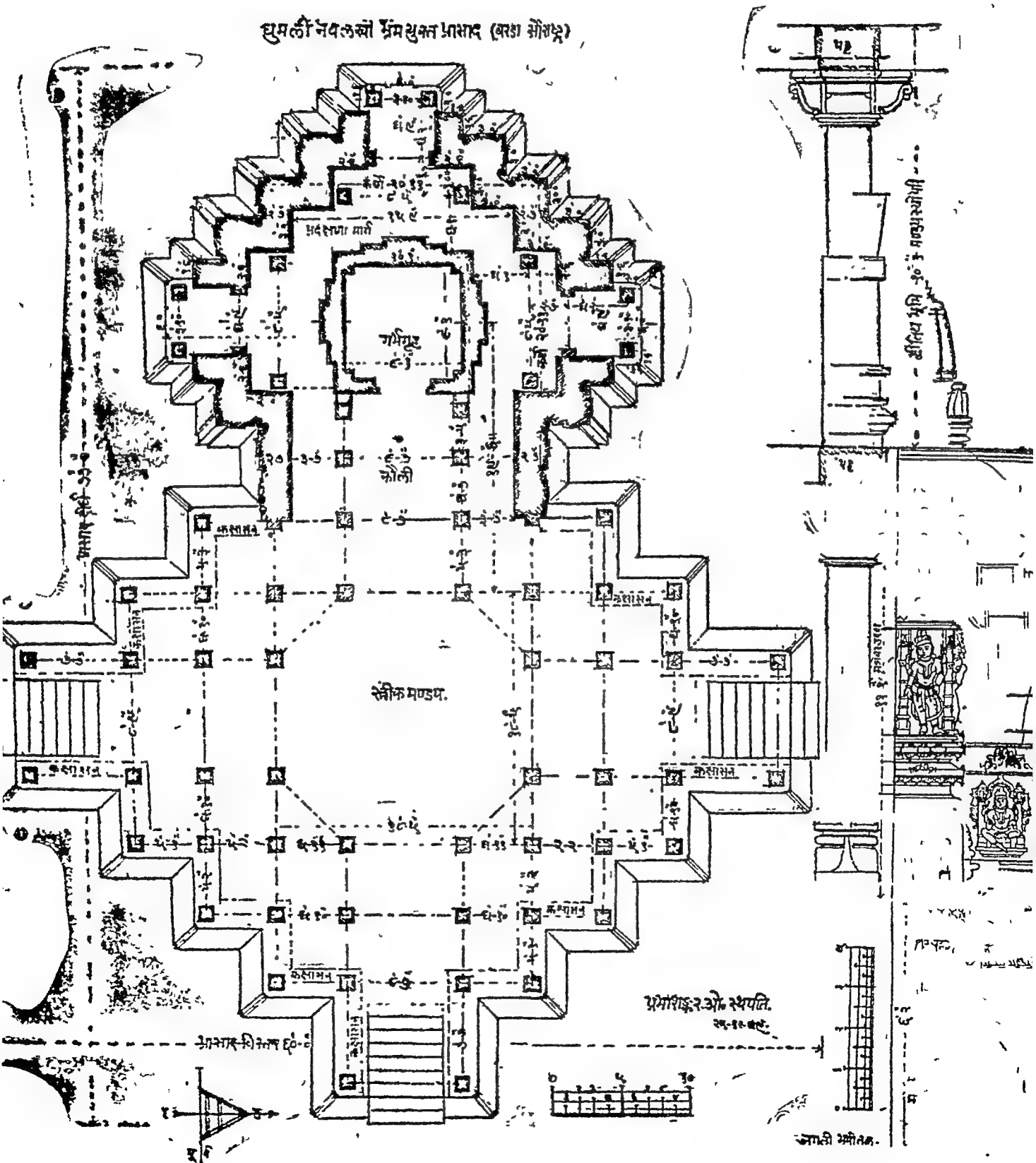
(भुज्य घर जियु राखवु, डेली नीचे राखवी, वर्येनी भूमि नीचे होय तो हरेकत नहि आ भूत भूमितण भाटे अने भजला के छापराता मधाणा भाटे भमजवुं)

जिम तरह बैलगाड़ीका आगला भाग संकड़ा और पीछेका भाग चौड़ा होता है उस तरह गृहप्रवेशद्वार आगेसे संकड़ा और वादमे

चौड़ा हो वह दोष नहीं । दुकाने और हाट व्याघ्रमुख जैसा आगेसे चौड़ा रखना. दरवाजेके पीछे मुख्य घर उंचा बनाना और दुकाने आगले भागमें उंची और मध्यमें समान होना चाहिये । १३४

आलय सिरम्भि कीला थंभो बारुवरि बारु थंभुवरे ।
बार द्विवार समखणां बिसमा थंभा महोअसुहा ॥ १३५ ॥

धुमली नवलखो प्रमथुन प्राभाद (कहा भोवधू)

गोभलानी उपरना घोडा भूटा, उपरना भाणे द्वार उपर थांसदो के थालला उपर द्वार के ओक द्वार उपर जे द्वार के ओडी भंड अमे ओडी स्तंभ ओ सर्व अशुभकारक छे १३५

गोखलेके उपर खुंटा, उपरके भूमि पर द्वार पर स्तंभ या स्तंभके उपर द्वार या एक द्वारके उपर दो द्वार या दुओ कमरों पर एकही स्तंभ—यह सब अशुभकारक है । १३५

वलयारुक्मं कूणैहि संकुलं अहव एग दूति कूप ।

दाहिया वामइ दीहं न वासियणेरिसं गेहं ॥ १३६ ॥

गोभ भूछावाणा ओक, जे के तछु भूछावाणा अने नभल्ली के क्षणी तरक लाभा ओवा घरमा क्यारेय पछु वास न करवो, १३६

गोल वलय आकार कोनेवाले एक या दो या तीन कोनेवाले घर हो और दाहिनी और बायी ओर लम्बे ऐसे घरमें कभी न रहना । १३६

फलि य तरु कुसुमवल्ली सरस्सइ नवनिहाणंजु अलच्छी ।

कलश वद्धावणय सुमिणा वलियाइ मुहचित्तं ॥ १३७ ॥ वन्धुसाय

क्षोवाणा वृक्ष, पुष्पोनी लताओ, सरस्वती, नवविधानयुक्त लक्ष्मीदेवी, कलश, वृद्धि आपनारा भागवतिक चिहो अने सुंदर स्वप्नानी भाण ओवां चित्रो घरमा चीतराववा ओ शुभ छे १३७

फलदार पेड़, पुष्पलताएं, स्वस्वती, नवविधान युक्त लक्ष्मीदेवी, कलश, वृद्धि करनेवाले चिन्ह और सुंदर स्वप्नकी आला ऐसे चित्र घरमें बनाना शुभ है । १३७

दिशिलो पद लोपं च गर्भलोपं तयैव च ।

उभयोनरके यान्ति स्वामि सर्व धनक्षयः ॥ १३८ ॥ निर्दोषवास्तु

द्विगुण के पढ़ने लोप के गर्भने लोप करवाथी करावनार अने करनार जन्ने नके लय छे अने स्वाभीनी लक्ष्मीनो नाश थाय छे १३८

१५ गर्भलोप सभ छे आग पर्जन्या आगतमा अधिक सजोगेमा सुखकारो अने अपवाद पढ़ेन छे तेनो विवेक बुद्धि का उपयोग करवो

गर्भलोप बारेमे पक्ष गमके विषयमे शास्त्रकारोंने सजोगानुसार अपवाद कहे हैं । इसमें विवेक बुद्धि का उपयोग करना ।

दिग्मुख या पदलोप या गर्भलोप करनेसे' स्वामी और शिल्पि दोनोंका नर्कावास होता है' और स्वामिकी लक्ष्मीका नाश होता है । १३८

थरभंगो यदायस्य कोपिता स्तत्र देवताः ।

शिल्पिनो च क्षयं यान्ति तद्भवेत् स्वामि मृत्युदम् ॥१३९॥ निर्दोषवास्तु

देवालयमां पाषाणु के छंटना काममां थरना लंग थाय तो तेमां रहेनारा देवता कोपित थाय छे अने शिल्पीनो नाश थर्ध स्वामिनु' मृत्यु थाय छे. १३९

देवालयमें पाषाण या ईंटोके थरका भंग हो तो रहनेवाले देवता कोपित होता है. शिल्पिका नाश होता है और स्वामिकी मृत्यु होती है । १३९

विषम पदस्तुलस्तंभं पादभित्ति नष्टकम् ।

क्रम पद चलिते यच्च न शुभं कर्तुंकारकम् ॥ १४० ॥ अपराजितसूत्र

काटझूले पद-न डोय तेवा पद के पाटडा के ओझी स्तंभ डोय के नीचे लीतो पाया वगरनी डोय.....तो ते ते कर्ता=कशवनारनु अशुल थाय छे. १४०

चोरसाईमें विषम पद हो ऐसे पद या धरन (बीम=पाट) हो, एकी स्तंभ हो या नीचे दीवारकी नीम न हो.....तो स्वामीका अशुभ होता है । (वापि मंडप या मकाननेसें गीनने तीन स्तंभ एकी स्तंभ) नही रखना भिति स्तंभ और सीडी यमोक्ष न करना । १४०

त्रिविभक्तं तुल्यराशि द्विशेषं नैव कारयेत् ।

विशेष एकशेषं च तदावृद्धि मवाप्नुयात् ॥१४१॥ परिमाणमज्जरी ॥

पीढीयां (पगथीया) जेटली संख्या डोय तेने त्रैलु लागतां जे शेष जे रहे तो ते शुल न जाणवुं. परंतु शून्य रहे अथवा ओक शेष वधे तो ते सर्व सुखनी वृद्धिदायक जाणवुं. १४१

तुला राशि (पीढीयां पगथी) के तीनसे बांटनेसें द्वि शेष रहे तो शुभ नहीं है । किन्तु शून्य या एक शेष रहे तो सर्व सुखोंकी वृद्धि करनेवाला समझना । (इससें पीढीया पगथी कम या ज्यादा करग) १४१

अथ संवर्धन—

प्रासादं च चतुर्दिक्षु वृद्धिं कुर्याद्विचक्षणः ।

नैवदोषो भवेत्तं च भापितं विश्वकर्मणा ॥ १४२ ॥ जयपृच्छा

प्रासादने जे संवर्धन (वधारणु होय तो) करवु पडे तो ते बुद्धिमान शिल्पीज्ये आरे तरङ्ग करी शक्य तो तेनो दोष नथी जेम , श्रीविश्वकर्माज्ये कहु छे १४२

प्रासादका अगर संवर्धन वृद्धि करनी पडे तो बुद्धिमान शिल्पिको चारो ओरसे हो सके तो वृद्धिसंवर्धन करना चाहिये । उसमें दोष नहीं है ऐसा विश्वकर्माने कहा है । १४२

१६

एक द्वित्रियोगेना वृद्धिति वास्तु बोधन ।

पुरां तु पूर्वतो वृद्धे अपरानैव वर्धयेत् ॥ १४३ ॥ जयपृच्छा

बवन वास्तुने जेक, जे के त्रयु अगे वृद्धि करवी सन्मुख पूर्वभा वधारणु परतु पश्चिम तरङ्ग जेठले पाछण वधारणु नहि डाणीज्मणी तरङ्ग वधारवाथी सर्व कामनाने आपनार जणवु १४३

भवन वास्तुको एक दो तीन अङ्गोसे वृद्धि करना । सन्मुखके भागमें बढ़ाना. किन्तु पीछेनो भागमें बढ़ाना नहीं । दाहिनी बाईं ओरसे बढ़ानेसें सर्वकामना में फलिभूत होती है । १४३

उदये शत, हस्तांते मूल द्वादशभूमिका ।

मध्य उच्चं गृहं श्रेष्ठमग्नोच्चमधुभावहम् ॥ १४४ ॥ इति गर्ग वास्तुराज

श्री गार्गाचार्यज्ये कहु छे के सो हाथ सुधी ज्ये के आर भाण सुधीना ज्ये बवन करवानु वराहमिहिर अने क्रिष्णाक्ष तत्रभा सो हाथज्ये ज्यु बवन न करवानु कहु छे बवननी स्थनाभा बवन इरता अंडाभा मध्यनो अउ ज्यो करवो परतु शुद्धस्थना घरने विषे आगण उदी गलाणुक कही ज्यु न करवु करे तो ते ते अशुभ जणवु १४४

१५ आञ्जलि शङ्करेभा जाने धरणी अगवड होय छे, तथी बविष्यमां जमीन भणी अके तेम धारीने पाछणथी जमीन भणी अकती होय तो बविष्यनी अपेक्षाज्ये ते खेवानी विवेक शुद्धि नापरे छे.

आजकाल शङ्करेमि जमीनकी बहुत असुविधा होती है । इससे बविष्यमे अर्जुन मील शके यो मानकर बादमें जमीन प्राप्त हो सकती होती भविष्यकी अपेक्षा लेनेकी विवेक बुद्धिका उपयोग करना ।

गर्गाचार्यने कहा है कि भवन एकसौ हाथों तककी उंचाईका करना. या बारह स्रगि (दरजे) तकका उंचा करना । वहार भिहिर और किरणाक्ष तंत्रमें कहा है कि भवन एकसौ हाथोंसे उंचा बनाना नहीं । भवनकी रचनामें मध्यखंड (कमरा) उंचा करना किन्तु गृहस्थके मकानमें आगेका भाग डेहली बलापाक कभी उंचा न करना अगर करे तो वह अशुभ होता है । १४४

न्यूनाधिक्येन पट्टानां तुलावेध उपर्यधः ।

एकक्षयो नीचोच्चत्वे पट्टानां तालुवेधताः ॥ १४५ ॥

पाट उपरना पीढीयां नाना-भोटा होय तो ते तुलावेध जाणवो. तेमज्ज ओकज्ज अंडमां पाटडा उंचा नीचा होय तो ते तालुवेध जाणवो. १४५

विवेक विलासमें कहा है कि धरन (बीम=पाट) के ऊपरके बडोह (पीढीयां) छोटे बडे हों तो यह तुलावेध जानना । एक ही कमरेमें धरन (बीम=पाट) उंचा नीचे हों तो तालुवेध जानना । १४५

भूमैषभ्यातले वेधो द्वारवेधश्च घोटके ।

एकस्मिन्सन्मुखे द्वाभ्यां पुनर्नैव कदाचन ॥ १४६ ॥

धरनी जमीन उंची नीची होय तो ते तलवेध, द्वार उपरना मध्ये ओकज्ज घोडा (घोटक) होय तो ते द्वारवेध. परंतु जे ओकने अहले जे वेध होय तो तेना दोष नहीं. १४६

घरकी भूमि ऊंची नीची हो तो वह तलवेध जानना. द्वारके ऊपरके भागमें एक ही घोडा (घोटक) हो तो वह द्वारवेध समझना. परंतु दो घोडे हो तो दोष नहीं है । १४६

वास्तोर्वक्षसि शीर्षे च नामौच स्तनयोद्वयोः ।

गृहस्यैतानि मर्माणि नैषु स्तंभादि स्मरयेत् ॥ १४७ ॥

वास्तुभूमिमां वास्तु पुरुषनी छाती, भस्तक, नालि, जे स्तन जे पांज्ज अंग धरनां मर्म स्थान जाणवां. भाटे जे पांजे स्थानको जे स्तंभ, पाट के लीत न राखवां. १४७

वास्तुभूमिमें वास्तुपुरुषका वक्ष, मस्तक, नाभि और दो स्तन ये पांचां अङ्ग घरके मर्म स्थान जानना। इसलिये उन पांच स्थानों पर स्तंभ, प्राद, धरन या दीवार न रखना । १४७

देव ध्वज कूपवृक्ष न दोष उत्तरायतम् ।

द्विदशी सर्वदोषानां छाया क्षुष्टि दोषयेत् ॥ १४८ ॥ गृहप्रकरणम्

घरपर देवना शिखरनी ध्वजनी छाया के घरनी छाया हवाभा के वृक्षनी छाया घरपर आलुभा ओटले उत्तर दक्षिणभा पडे तो ते दोषकर्ता नही परंतु जे ते घरनी सामे के पाछण (पूर्व पश्चिम) ओम जे दिशाभाथी पडे तो ते दोषकाण्ड लक्ष्यु। १४८

घर पर देवकी ध्वजाकी छाया या घरकी कुर्छेमे या वृक्षकी छाया घरकी पक्ष भागमे (उत्तर दक्षिण) पडनेसे दोषकर्ता नही है। किन्तु घरकी आगे पीछे (पूर्व पश्चिम) मे छाया घरके उपर पडे तो दोषकारक है। १४८

प्रथमांत्य यामवर्ज्य द्वित्रिप्रहर संभवा ।

छायावृक्ष ध्वजाकूप सदादुःख प्रदायिनी ॥ १४९ ॥ सूत्रसंतान

दिवसना पडेला अने राधा प्रहरनी छाया छोडीने नील के नील प्रहरनी छाया देवध्वज के वृक्षनी पडे अगर घरनी छाया ते समयभा हवाभा पडे तो ते सदैव दुःख अने देनाइ लक्ष्यु। १४९

दिनके प्रथम या चौथे प्रहरकी छाया छोडकर दूसरे या तीसरे प्रहरकी छाया देवध्वजकी या वृक्षकी घरकी छाया इस समय कूर्छेमे पडे तो हमेशा दुःखकारक समझना । १४९

॥ समलाम भवेत्यत्र अन्योन्य प्रतिष्ठिते ।

खाजिकं च त्यजेद्वैश्व यदिच्छेदीय जीवितम् ॥ १५० ॥ संमराङ्गण सूत्रवार

ओक पछीते जे घर डोय अथवा वस्त्रे ओकर पछीतनी लीत डोय तो तेने "आलुक" नामने वेध छडे छे लाभा आयुष्यनी धरणावाजाओ तेषु घर तल देवु १५०

एक पछीतकी एक दिवारसे दो घर हो और बीचमे पंजितकी एक ही दीवार हा तो उसे खाजिकवे जानना लंबी आयुष्य चाहने वालोंको एसे उरका त्याग करना चाहिये । १५०

सरले न च मार्गेण प्रवेशो यत्र वेदमणि ।

मार्गवेधं विजानीयान्नानाशोक फलप्रदम् ॥१५१॥ विश्वकर्मा प्रकाश

मार्गश्चेको यदाणच्छेदुमयोर्गृह पार्श्वयोः ।

मार्गवेधस्तदा सस्याच्छोक संतापकारकः ॥१५२॥ चमराङ्गण सूत्रधार

ये घरमां थधने राहदारीने। सरण मार्ग होय ते मार्गवेध अनेक प्रकारना शोकनां दुःखनां दाता जाणवो। तेवीज शीते होवहेव सचरांगण सूत्रधारमां कडे छे: ओक पडथे छे घर होय अने ओकज मार्ग होय तो ते “मार्गवेध” शोक अने दुःखने हेनार जाणवो। १५१-५२

जिस घरमें राहदारीका सरल रास्ता ही वह मार्गवेध अनेक प्रकारके शोकफलके दाता है । इसी प्रकार एक बगलमें दो घर हो और एक ही रास्ता हो वह मार्गवेध शोक और दुःख देनेवाला जानना । १५१-५२

जलघट दीपमार रसोई दक्षिणांकरम् ।

इ शाने कोषदेवे वामदिशिष्ट दीपंकरे ॥ १५३ ॥

नापसव्येन कुर्वितं मृहमारोहणं तथा ।

कुड्यांभित्या नकुंत द्वारं तहै सुखैस्तुभिः ॥१५४॥ निर्दोषवास्तु

‘पाणीयाइ, घंटी, दीवानुं’ ओड़ुं, जाणीयो अने रसोड़ुं छे सर्व घरनीं नभाणी तरश् राखवा; ईशान कोणमां द्रव्य भूकवानी तिबेरी, देवालयमां देवनी उरुषी तरश् दीवानुं स्थानक राखवुं. घरने हाकर नभाणी तरश्-तेनां चढवानां पगथीयां अपसव्य न राखवां. सुणना अखिलाणी मनुष्ये लीं तमां छेद पाडीने कदपी द्वार न भूकवुं. १५३-५४

पनीहारा, चकी, दीपककास्थान, फूडस्थान और रसोईघर ये सर्व घरकी दाहिनी ओर रखना । इशान कोणमें द्रव्यकोष रखना. देवालयमें देवकी बायीं ओर दीपस्थान रखना. घरका प्रवेश दाहिनी ओर रखना । चढनेकी सीढियां अपसव्य न रखना । १५३-५४

वास्तुद्रव्यका गुणदोष—

काष्ठमुदिष्टं चैव पाषाणैश्चातु रत्नजं ।

उत्तरोत्तरद्वंद्वं द्रव्यं लोहकर्म विवर्जयेत् ॥ १५५ ॥ मन्त्राविक्रमास्तु

उत्तमोत्तम धात्वादि पाषाणेष्वधिक काष्ठकम् ।

श्रेष्ठ मध्याऽधम द्रव्यं लोहं चैवाऽधमाऽधमम् ॥ १५६ ॥

वास्तु कर्मभा लाकड़ु, छंट, पथर, धातु अने रत्न ओ द्रव्यो ओकेकथी मजबूत छे परतु बोलेनु काम करवानु कहु नथी उत्तमभा उत्तम धातु अने रत्न छे. वास्तु कर्मभा पापाणु श्रेष्ठ छे, छंट मध्यम छे अने काष्ठ कनिष्ठ छे. परतु बोखउ (विशेष करीने मंदिरना कामभा तो) अधमभा अधम छीन द्रव्य कहु छे तेथी बोखउ देवालयना उपयोगमा वर्जित छे १५५-५६

वास्तुकर्ममें लकड़ी, ईंट, पथर, धातु और रत्न उत्तरोत्तर एकएकसे मजबूत है । किन्तु लोहेका काम न करना । सर्वोत्तम द्रव्य धातु और रत्न है. वास्तुकर्ममें पाषाण श्रेष्ठ है. ईंट मध्यम और काष्ठ कनिष्ठ है । किन्तु लोहा (विशेषकरके मंदिरके काममें) तो अधमोऽधम हीन द्रव्य है. इससे देवालयेके काममें वर्ज्य है । १५५-५६

कारयेत्सर्वगेहेषु तदर्था नैव कारयेत् ।

एकदारु मयागेहाः सर्वशील्य निवारकाः ।

द्विजात्या मध्यमा प्रोक्ता त्रिजात्याऽधमास्मृता ॥१५७॥ विश्वकर्माप्रकाश

मकानना कामभा ओकेक जातनु लाकड़ु वापरनु ते उत्तम शिल्पनिवारक जाणुनु ओ जातिना काष्ठ वापरै तो ते मध्यम अने त्रयु जातिना काष्ठ वापरै तो ते कनिष्ठ जाणुनु तेथी विशेष जातिना काष्ठ घरमा कही न वापरवा. १५७

(नोट - शय्या=पलंगभा आर जातना वृक्ष काष्ठभाथी इकत ओकेक जातनु लाकड़ु वापरवानु विश्वकर्माओ कहु छे त्रयु जातिना वृक्षना काष्ठ उपरनी भूमि मजबूतभा न वापरवा वि ३)

मकानके काममे एक ही प्रकारकी लकड़ीका इस्तेमाल करना वह उत्तम शिल्पनिवारक जानना । दो प्रकारकी लकड़ीका इस्तेमाल करना मध्यम है । और तीन प्रकारकी लकड़ीका उपयोग मकानमें करना यह कनिष्ठ है ॥ १५७

(नोट : शैया=पलंगमें चार जातके पेड़ोंमेंसे फक्त एक जातकी लकड़ीका उपयोग करना)

शयनकी दिशाका शुभाशुभ फल :—

सौम्य प्रत्यङ्गि छोरो मृत्यु वेशाधारक सुजाजिदा ।

प्राकि छेराः शयने विद्या दक्षिणे सुखसंपदः ।

पश्चिमे प्रबलां चिन्ता हानि मृत्यु तथोत्तरे ॥१५८॥ विश्वकर्माप्रकाश

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફ મસ્તક રાખીને શયન મૃત્યુને દેનાર; રોગ અને પુત્રને દુઃખ દેનાર જાણવું પૂર્વ કે દક્ષિણ તરફ મસ્તક રાખીને શયન કરવાથી સુખ અને સંપદ સદૈવ પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચિમે મસ્તક રાખીને શયન કરે તો તેથી પ્રબળ ચિંતા કરાવે. ઉત્તરમાં મસ્તક રાખીને શયન કરે તો મૃત્યુ અને હાનિ કરાવે છે. ૧૫૮.

ઉત્તર और पश्चिमकी और मस्तक रखके सोनेको मृत्यु, रोग और पुत्रको दुःखदाता है । पूर्व या दक्षिणकी और सर रखके शयन करनेसे सुखसंपदा मिलती है. पश्चिममें माथा रखे तो प्रबल चिंता करता है । और उत्तरमें मस्तक हो तो मृत्यु और हानि होती है । १५८

अथ द्वारवेध—

अन्यगृहा द्वारविद्ध गृहाद्वारं न चिंतयेत् ।

वृक्षकोण स्तंभ मार्ग भ्रम कूपैश्च वेधितम् ॥ १५९ ॥

ઘરના દ્વારની સામે બીજાના ઘરનું દ્વાર હોય તો તે દ્વારવેધ પરંતુ પોતાના જ ઘરનું દ્વાર હોય તો ચિંતા નહિ. ઘરના મુખ્ય દ્વારની સામે વૃક્ષ, ખૂણો, થાંભલો કે અન્યનો માર્ગ હોય, ભ્રમ (અરટ-ઘાણી) કે કૂવો હોય તો તે વેધ જાણવો. ૧૫૯

घरके द्वारके सामने दूसरोंके घरका द्वार होतो यह द्वारवेध है । किन्तु खुदके घरका द्वार हो तो चिन्ता नहीं, दोष नहीं, घरके मुख्य द्वारके सामने पेड़, कोण, स्तंभ या अन्य जनेका जानेका मार्ग हो, भ्रम (अरट, घानी, रहट) या कुआं हो तो वह वेध है । १५९

उत्तानमर्थ नाशाय अधोमुखं व्याधि साधकम् ।

मीलीतं व्याधि पीडायै विकर्णं च न हितं च तत् ॥ १६० ॥ निर्दोषवास्तु

ઘરનું દ્વાર ઓળંગે ન હોય અને અગાડું હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય, પછાડું મૂકે તો વ્યાધિ કરાવે, મિલિત ટેડું દ્વાર હોય તો વ્યાધિ પીડાકારક જાણવું, દ્વાર જો કાટખૂણે ન હોય તો સ્વામિના હિતમાં ન જાણવું. ૧૬૦

घरका द्वार अवलंबमें ओंवा रखानेसे द्रव्यका नाश होता है । पिछड़ा रखे तो व्याधि कराता है । मिलित=टेढा द्वार होनेसे पीडाकारक है । काटखुण=समकोण न होनेसे स्वामिका हित नहीं होता । १६०

पृष्ठि द्वारं न कर्तव्यं एक भूमि गृहेषु च ।

द्वितीय भूमि द्वार च न दोषं अद्रिष्यके ॥ १६१ ॥ निर्देपिवास्तु

सामान्य रीते घरना जमीन मज्जानी भूमिमा पछीते द्वार न भूकडु
भी७ भूमिमा द्वार भूकडुमा दोष न लघुवे। १६१

सामान्यतः एक भूमि घरमे पछितमे पीछे द्वार न रखना।
दूसरे दरजेमे द्वार रखनेमे दोष नहीं । १६१

कक्षौ द्वार न कर्तव्य पृष्ठि द्वार विचर्जयेत् ।

पृष्ठे चैव भवेत्तोगि कुक्षौ व्याधि विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥ निर्देपिवास्तु

घरना कक्षमा द्वार न भूकडु अने पछीते पछु द्वार न भूकडु भूके तो
व्याधि अने रोग कक्षमे १६२

घरकी कुक्ष और पछीत्तमे द्वार न रखना। कुक्षमे द्वार मूकनेसे
व्याधी रहती है । और पृष्ठ-पछितमे द्वार रखनेसे रोग होता है । १६२

उत्तरंगा देव्यस्तं ललाटे न समायदि ।

तुला ललाटिका सापि कुलक्षयं करी भवेत् ॥ १६३ ॥

घरना द्वारना उत्तरगना पैटाभा पाट सामेल होय के सामान्य रीते
ललाटधी नीचे उत्तरग ले होय तो अगर ले पाटनी सधि थाय त्या ले
अक भीलना पैटाभा सालवी नीचे स्तल न भूके तो ते तुलावेध लघुवे।
अगर पाटओके उत्तरग ललाट अराअर नीचे होय तो तेवा तुलावेध
घरधणीना दुणवे नाश थाय १६३

घरके द्वारके उत्तरंगमे धरन (पाट=बीम) सामेल हुआ हो या
ललाटसे नीचा उत्तरंग हो। या दो धरन (पाट) जहां संघी होता हो
वहां एक दूसरेके बीचमे सालफर नीचे स्तंभ न स्था हो यह तुलावेध है।
धरन (बीम=पाट) या उत्तरंग ललाटके करीबर हो तो एसे तुलावेधसे
स्वामिके कुलका नाश होता है । १६३

दारे सर्वगृहाणांस्तु तल्लघासं न लोपयेत् ।

अग्रत पृष्ठतश्चैव समसूत्रं च कारयेत् ॥ १६४ ॥ निर्देपिवास्तु

भंडान आगण पाछना अघा द्वारे (गारी, लणीया, कपाट, गोणला)
ना उत्तरगना अण न लोपवा ते अघा अक सूत्रमा राअवा १६४

मकानके समी द्वारो (खीडकी, जाली, कवाट, गोखलोंका) का उत्तरंग समसूत्रमे' होना चाहिये. उंचा निचा रखनेमे' दोष है । १६४

मुरजं वर्तुलं द्वारं मानहीनं च वर्जयेत् ।

प्रथमा भूमियत् द्वारं तेनस्या दुपरिभूमिषु ॥ १६५ ॥ समराङ्गणसूत्रधार

घरना द्वारना उपर गोण मुरज (त्रिकोण जैसा) न करवुं तेमज प्रमाणथी हीन=नानुं न करवुं. पडेदी भूमिनुं द्वार पडेणुं डोय जेटवुं पडेणुं डोय तेवडुं उपरना माणे द्वार भूकवुं. मोडुं न भूकवुं. १६५

घरके द्वारके उपर गोल मुरज (त्रिकोण जैसा) न करना. और मान प्रमाणसे हीन=कम भी न करना । भूमितलके द्वार के गर्भ पर उपकी भूमिका द्वार मुकना. आगे पीछे द्वार न खडे करना । १६५

द्वार मध्ये कोण स्तंभमेकदोषं च कारयेत् ।

युग्मेषु भवेत् श्रेष्ठमेकैकं परिवर्जयेत् ॥ १६६ ॥ निर्दोषवास्तु

घरना द्वार सामे मध्यमां जे भूणो के थांलतो ओक शाख गणे तो ते दोषकारक छे. परंतु जे ते द्वारमां जे भूणीयो के स्तंभो के जे शाख गणती डोय तो साइं तेमां दोष नथी परंतु द्वारमां ओक न गणवुं जेधजे. १६६

घरके द्वारके सामने यदि एक काण, स्तंभ या शाख गलती हो तो दोषकारक है । किन्तु जो द्वारमे' दो कोण, दो स्तंभ या दो शाख गलती हो तो दोष नहीं है. यह अच्छा है. परंतु एक हो तो दोष है । १६६

स्तंभ द्वारं च भित्तिश्च विपरीतं न कारयेत् ।

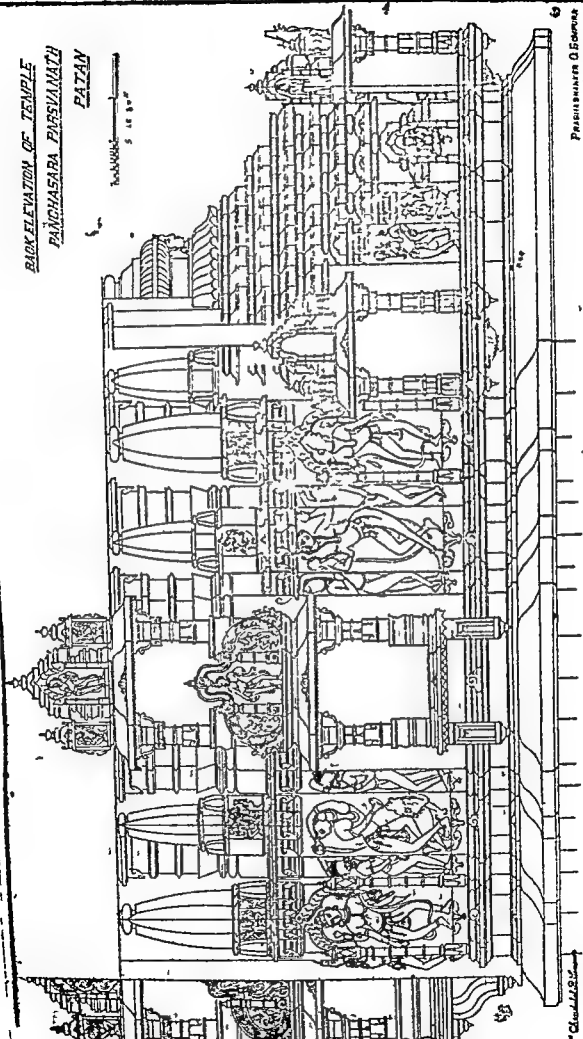
उपरि यै परीत्येन दोषाः स्युर्वहवो नृणाम् ॥ १६७ ॥ परिमाण मंजरी

घरनी नीचेनी भूमिमां द्वार, स्तंभ अने लींत् आवेल डोय त्यां ते रीते उपरनी भूमिमां द्वार, स्तंभ के लींत् राखवां. परंतु जे भीजे माणे आडा अवणां करे तो ते दोष देनाइं जाणवुं. (अर्थात् द्वार पर द्वार, स्तंभ पर स्तंभ अने लींत् उपर लींत् ओम राखवुं.) १६७,

नीचेनी भूमि समान उपर द्वार, स्तंभ, भित्ति, पाट, रखनासे दोष उत्पन्न होता है । १६७

BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANCHASARA PARSHWANATH
PATAN

SCALE
 5 FT 3 IN

PRADESHINER DESHVAR
 ARCHITECT

Chandrasekhar
 1911

દ્વારવેધ તુ યત્ને ન સર્વથા હિ પરિત્યજેત્ ।

ગૃહોત્સેધં તૃતીયાંશ હીનો વા માન મુચ્યતે ॥૧૬૮॥ પરિમાણમંજરી

સામાન્ય ઘરની ઉભણી હોય તેનો ત્રીજો ભાગ તણને જે રહે તેટલી દ્વારની ઊંચાઈ રાખવી. ૧૬૮

સામાન્ય ગૃહોંકી ઊંચાઈસે ત્રીસરે ભાગ છોડકે દો ભાગકી દ્વારકી ઊંચાઈ રાખવી । ૧૬૮

દ્વારવેધં યત્નેન સર્વથા હી પરિત્યજેત્ ।

ગૃહોચ્છાય દ્વિગુણિતાં નયક્તા ભૂમિ વહિઃ સ્થિકમ્ ॥૧૬૯॥ પરિમાણમંજરી

ઘરના દ્વાર સામે આવતા સર્વ વેધો યત્ને કરીને હમેશાં તજવા. પરંતુ જો ઘરની ઊંચાઈથી ખમણી જમીન છોડીને તેટલે દૂર હોય તો તે વેધ દોષકર્તા નથી. ૧૬૯

ઘરકે દ્વારકે સામને આગેહુણ સર્વવેધોંકા યત્નસે ત્યાગ કરના ચાહિયે. પરંતુ ઘરકી ઊંચાઈસે દોગુની ભૂમિ છોડકે દૂર વેધ હો તો દોષકર્તા નહીં હૈ । ૧૬૯

જલસ્રવસ્તથા દ્વારે મૂલૈચાનર્થકો ભવેત્ ।

દ્વારાગ્રે દેવ સદનં વાલાનામાપત્તિ દાયકમ્ ॥૧૭૦॥ નિર્દોષ વાસ્તુ
પ્રકીર્ણક વાસ્તુ

ઘરના દ્વારની સામે પાણીની મોટી મોરી-ખાળ હોય તો તે અનર્થકારી જાણવું. તેથી પાયામાં પાણીનું વહન થતું હોય. દેવનું સ્થાનક દ્વાર સામે હોય તો તે ખાળકેને માટે આપત્તિદાયક જાણવું. ૧૭૦

ઘરકે દ્વારકે સામને પાનીકી વહી મોરી હો તો વહ અનર્થકારી હૈ । ઊસસે નીંવમેં પાની વહતા રહતા હો । દ્વારકે સામને દેવસ્થાન હો તો બાલકોંકે લિયે આપત્તિ કારક હૈ । ૧૭૦

શ્રેણીભક્ષાસ્ય લોપેન વ્રહ્મદોષો મહાભયઃ ।

શિલ્પિનો નિષ્કુલં યાતિ સ્વામિ સર્વધનક્ષયઃ ॥૧૭૧॥ નિર્દોષવાસ્તુ

શ્રેણીભંગનો લોપ કરવાથી મહા ભય ઉપજવનારો ગર્ભલોપનો બ્રહ્મ-દોષ લાગે છે. તેથી શિલ્પીના કુળનો નાશ થાય છે અને ઘરધણીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૧૭૧

श्रेणीभङ्गका लोप होनेसे महाभयंकर दोष और गर्भलोपसे ब्रह्मदोष लगता है । इससे शिल्पिका कुलनष्ट होता है । और स्वामिकी लक्ष्मीका भी नाश होता है । १७१

चेणीयं सर्वदिक्षु च वलाणकं न कारयेत् ।

वलाणकं हस्वोदय त्रिदश जलधारयेत् ॥ १७२ ॥ गृहप्रकरणम्

लवनभा मध्ये थोडा राखीने आरे तरङ्ग आरडाओनुं यष्टुतर करवुं पशु आगण पलायुक्=डेली भूण घर परापर न करवुं पशु ते डेली भूण घर थी नीयु करवुं अने ते लवनना अहरना थोडना नेवानी धारा त्रष्टुआनु पाडवी (आरे आनु नेवा थोडभा न पाडवा) १७२

भवनके मध्यचौक रखकर चारों ओर कमरे बनाना, और आगे प्रवेशमे वलाणक (डहली भाग) मूल घरके समान उदयका न करना । किन्तु वह वलाणक मूल गृहसे नीचा होना चाहिये और भवनका मध्यचौकमे तीन ओरसे पानीका छपरेका नेवा गिरे यह शुभ है । (किन्तु चारो दिशाओके छपरेके नेवा चौकमे नहीं गिराना) १७२

अशास्त्रं मंदिरं कृत्वा प्रजारज्यंगृहाणि च ।

तद्गृहाण्य शुभान्नाह श्रियस्तत्र न विद्यते ॥ १७३ ॥ निर्दोष वास्तु

शास्त्रविधाथी रहित मंदिर के भजना घर के राजलवन करवाथी ते लवनो अशुभ लघुवा त्या लक्ष्मी कही वास करती नथी १७३

शास्त्रविधि रहित मंदिर घर या राजभवन बनाना यह भवन अशुभ जानना । यहां लक्ष्मीका वास कभी होता नहीं । १७३

अथ गृहायद्भूतम्—(वास्तुराज)

स्वयं मृद्वघटिने नादे पतिते मरणं भवेत् ।

कम्पनेन च महारोगो विघटना कुलक्षयम् ॥ १७४ ॥

घरना द्वार पोतानी मेले छिंडी लय, अवाज थाय, अकस्मात् डोड पडे तो तेथी स्वाभिनु मृत्यु थाय, कम्पयमान थाय तो भडा रोग थाय, आवी घटनाना दोषथी कुणनो क्षय थाय १७४

घरके द्वार स्वयं खुल जाये, आवाज करे, अकस्मात् कोई गिर जाय तो इससे स्वामिकी मृत्यु होती है । इस घटनाके दोषसे कुलका क्षय होता है । १७४

राजवेश्मानि चैत्येषु प्रासाद तोरणे ध्वजे ।

अन्यानि यानि द्रश्यन्ते तत्र भयं भवेत् ॥ १७५ ॥

द्वार प्राकार वेश्मानि निर्मितं तु पतनं यदाभवेत् ।

द्रवस्थूणा कयाटादि वंशभङ्गः पति क्षये ॥ १७६ ॥

राजभवन, चैत्य के प्रासाद, देवालयना तोरण के ध्वजनुं अकस्मात् पतन थाय के जेवा दृश्यथी मडो लय उपजे. गारणां, गढ, किल्ला के घर अकस्मात् अकारण पडे अगर कमाडो दढ होय छतां ते पडे तो वंशना नाश थाय अने स्वामिनुं मृत्यु थाय. १७५-१७६

राजभवन, चैत्य या प्रासादके तोरण या ध्वजका अकारण पतन हो तो महाभय पैदा होता है । द्वार, गढ, किल्ला या मकान अकारण गिरे या किवाड मजबूत होते हुए भी गिरजाय तो वंश नाश होता है और स्वामिकी मृत्यु होती है । १७५-७६

अकस्मात् गृहभूमिश्च स्फुटिते कुक्ष्यके तथा ।

यस्य गेहे शृगालादि प्रविष्ट्वाथ श्रूयते ॥ १७७ ॥

रक्तधारा गृहे द्रष्ट्वा द्वारेण सर्पः प्रवेशीनः ।

गृहं तस्य विनश्येन पत्नि वा म्रियते पतिः ॥ १७८ ॥ इति गृहाद्यद्भूतम् ।

अकस्मात् घरनी भूमि फटे के शियाण आदि पशु प्रवेश करे, घर के कुलीमां लोही जेवी धारा देजाय के द्वारमां सर्प प्रवेश करतां ज्ञेयाय तो ते घरना विनाश थाय अने घरधणी के तेनी पत्नीनुं मृत्यु थाय. १७७-७८

घरकी भूमि अकस्मात् फट जाय या मकानमे शृगालादि पशुका प्रवेश हो जाय, घर या प्रांगणमे रक्तधारा द्रश्यमान होती हो या द्वारमे साँप प्रवेश करता हो तो यह घरका नाश होता है । पति या पत्निकी मृत्यु होती है । १७७-७८

अथ वृक्षाद्भूतानि—(वास्तुराज)

वृक्षाणां रोदने व्याधि ईसने देशविग्रहम् ।

शाखा प्रपतनोदस्मात् संग्रामे हि त्रिघातस्तु ।

वालानां मरणं कर्तुम् वालानां फल पुष्पतः ॥ १७९ ॥

वृक्षभायी इह न सलगाय तो व्याधि थाय, छसवानो अवाज आवे तो देशमा विग्रह के लग थाय, शाखा-डाण अकस्मात् पडे तो संग्राममा योद्धाओनो वात-सहार थाय भाणवृक्ष-थोडा मभयमा आवेला वृक्षने परिपक्व समय पडेला इण के फल आवे तो भाणडोना भरषु थाय १७९

पेहमे से रोनेकी आवाज सुनी जाय तो व्याधि होती है । ईसनेकी आवाज निकले तो देशभङ्ग होता है । शाखा या डाली अकस्मात् टूट पडे तो संग्राममे योद्धाका संहार होता है । बाल वृक्षमे अकाल फलफूल प्राप्त हो (परिपक्व होने पहले फल आवे) तो बालकोंकी मृत्यु होती है । १७९

शुष्केषु संप्रशेहेतु दुर्मिस्र च बल क्षयः ।

अनृतौ चेतुफलं पत्रं द्रश्यते यदि वा द्रूमे ॥ १८० ॥

ज्वलनादपि च वृक्षाणां रौद्रस्याद्वि धनक्षयः ।

पतनात्पूजित वृक्षाणां सर्वराज्य विपर्यते ॥ १८१ ॥ इति वृक्षाद्भूतानि

सूडेला वृक्ष ने करी डोणे, पान पत्ता आवे, तो ते दुष्काण अने भण हीलुताना लक्ष्यु लषुवा ऋतु वगरना इण पत्र आवे तो ... । उमेले वृक्ष अकारण भणी लय तो लय करना के लक्ष्मीना नाश थाय पूलता वृक्ष (पीपणो, वडेलो) ने अकारण पडे के भणे तो सर्व रान्त्यु परिवर्तन थाय (नोट-दुष्क वृक्ष ओटले ने क्षापता, रक्त नेपु, नीकणे, भूतवृक्ष=भूतना वासो रडे तेवा वृक्ष पीपणो, आणवी वगेरे) १८०-८१

शुष्क पेह फिरसे पल्लवित हो तो अकाल और बलहीनता आती है । ऋतुकाल बिना फलफूल आ जाय तो लक्ष्मीका नाश हो अकारणही वृक्षका पतन हो जाय तो भयंकरता और धनक्षय होता है । पूजते वृक्ष यदि गिरे तो राज्यका परिवर्तन होता है । (दुष्टवृक्ष=जिसको काटते ही रक्त

जेसा निकलता है । भूतप्रेतका वासवाला वृक्ष पीपला—ईमली) इति
वृक्षाद्भूतानि । १८०—८१

अथ गृहदोषा—

सुचि मुखं भवेच्छिद्र प्रासादे पृष्ठे च यदा ।

प्रासादे न भवेत्पूजा गृहे क्रिडन्ति राक्षसाः ॥ १८२ ॥ निर्दोषवास्तु

प्रासाद के घरने नीचेनी भूमिमां जे सोयना भूण जेटलुं पणु छिद्र
पछीते (पाछण) न राखवुं. जे छिद्र राखे तो प्रासादमां पूजा करना न
रहे अने तेवा घरमां राक्षसो डीडा करे अटले के उल्लङ्घन थाय. (उपरनी
भूमि के चतुर्मुख प्रासाद के घर भाटे ते दोष नथी.) १८२

प्रासाद वा घरके नीचेकी भूमिमें पीछली दीवारमें सुईके मुंह
जितना छिद्र नहीं रखना. यदि छिद्र रखे तो प्रासादमें पूजा करनेवाला
नहीं रहता, अर्थात् मृत्यु होती है । अगर मकानसे ऐसा हो तो उस
घरमें राक्षस रहते हैं—उजाड़ होता है । (उपरकी भूमि या चतुर्मुख
प्रासाद या घरके लिये यह प्रमाण नहीं समझना) १८२

इष्टिकर्मेषु सर्वेषु धरमानं न लोपयेत् ।

इष्टिकादि धरे किञ्चित् वेधदोषो न कारयेत् ॥ १८३ ॥ निर्दोषवास्तु

घर के मंदिर काममां छिट के पथ्थर वजरेना अणुतरमां धरमान न
लोपवो. ओक सूत्रमां धरे राखवा. छिट के पाषाणना धरनुं अणुतर ओक
सूत्रमां धवाथी तेमां वेध दोष उपजतो नथी. १८३

मकान या प्रासादके ईंट या पाषाणका चुनमें समथर एक सूत्रमें
लेना चाहिये. धरमानका लोप नहीं होना चाहिये. ईंट, पथ्थरके धर एक
सूत्रमें होनेसे वेधदोष नहीं होते । १८३

अधःभित्तौ कृतं पूर्वं तस्मिन्नैव तथोपरि ।

द्वारं द्वारस्य कथितं उपर्युपरिभूमिषु ॥ १८४ ॥

पट्टोऽपरि च न स्तम्भमिति विपरितं न कारयेत् ।

उपर्युपरिभूमिषु द्वादशांश- विवर्जयेत् ।

समवेध भवेत्तत्र समस्त कुलजः क्षयः ॥ १८५ ॥ समराङ्गण सूत्रधार

लवननी नीचेनी भूमिमा न्या लीतो, द्वार, स्तंभ, पाट आवता
होय त्याज्य उपरना भाणे भूकवा. लीत पर लीत, द्वार पर गर्भद्वार तेमज
पाटडा उपर पाट आवे परतु पाट उपर थांललो हे-लीतो उपरना भाणे
न भूकवा तेवु विपरित काम न करवु वणी नीचेना भज्जानी उल्लाणी
उदयथी उपरना भज्जानी उल्लाणी आरमो अश जोछो राखवी परंतु तेम
न करता नीचे प्रभाणे जेटही न उल्लाणी उपरना भाणनी राणे तो आभा
हुट्टुभनो नाश करनार जेवो समवेध उत्पन्न थाय १८४-८५

भवनकी नीचेकी भूमिमें जहां दीवार द्वार, स्तंभ, पाट रखे हो
इस तरह उपरकी भूमिमें वहां भी रखना दीवार पर दीवार,
द्वार पर गर्भद्वार, पाट पर पाट (बीम) स्तंभके पर स्तंभ रखना. किन्तु
बीम=धरन=पाटके उपर खंभा या दीवार नहीं रखना । ऐसा विपरीत
कार्य न करना । नीचेकी भूमिकी चंचाइ (-उदय) से वारहवां अंश-
यत्नाकर उपरकी भूमिका उदयमान रखना. ऐसा न करनेसे=उपर नीचेका
उदय सरखा रखनेसे सारे परिवारका नाश करनेवाले समवेध उत्पन्न
होती है । १८४-८५

सुर्पाकारं गृह कार्यं विकर्णं नैव कारयेत् ।

अग्रतश्च भवेच्छेष्ठं पृष्ठितं परिवर्जयेत् ॥ १८६ ॥ निर्दोषवास्तु

१७

सुपडानी जेम आगणनो भाग पडोणो अने पाछणनो भाग सांकडो
होय तेवी के वाडी न होय तेवी जमीन के घर न करवु परतु आगणनो
भाग सांकडो होय के पाछण पडोणो होय तेवी जमीन के घर साइं
जखवु पाछु पाछो भाग सांकडो होय तेवु तल्लु देवु. १८६

१७ सुपडानी आकारनु घर के जमीन माटे वारतुआरमा ठक्करेइअ दुकान के हाट माटे
साइं कल्लु छे परतु ध ने माटे आगण सांकडु अने पाछण पडोणु राखवानु ते
अर्थद्वार कहे छे

सुपडे के आकार के घर या जमीन के बारेमें वास्तुसार यथमे ठक्कर
पेचने दुकान या हाट के लीये अच्छा कहा है । मगर घर के लीये
आगे सफडा ओर पीछे चौडा रखनेका यथकारने कहा है ।

सुग जेसी आगेसें चौड़ी और पीछे संकड़ी हो या समकोण (गुनीये) में न हो ऐसी जमीन या घर नहीं करना. किन्तु आगेका भाग सांकड़ा हो ऐसे घर श्रेष्ठ जानना. पीछेका भाग संकड़ा हो ऐसा घर बर्जना । १८६

द्वार मध्येस्तुला स्तंभो नागदंतश्च भित्तिका ।

द्वार मध्ये समाश्रेष्ठा न चैते विषमा स्थिता ॥१८७॥ प्रकीर्णकवास्तु

घर के प्रासादना द्वार सामे पाटडो, थांलडो के नागदंत (घोडां) के लींत आवे तो ते नेष्ठ नालुवुं. जे ओझी डोय तो दोष छे, परंतु ते जे ओझी (जे) डोय तो श्रेष्ठ नालुवुं. १८७

घर या प्रासादके द्वारके सामने बीम=पाट, स्तंभ, नागदंत (घोडा) या आड़ी भीत्त=दीवार हो तो वह नेष्ट है । विषममें दोष है. किन्तु सम (द्वय) में दोष नहीं है । १८७

पार्श्वार्धिकं पृष्ठहीनं समुलो वेधदायकम् ।

कुंडीं भित्वा नकुर्वीत द्वारं तत्र सुखमीप्सुधीः ॥१८८॥ समराङ्गण सूत्रधार

जे घरने। करे अधिक लांघो डोय अने पछीत ओछी डोय तो नलांग घरने। समुलो नामने वेध कड़ेवो. सुखना अलिदाषी मनुष्ये लीतो ओहीने द्वार न भूकवुं. १८८

जिस घरका पार्श्व (करा) अधिक लंबा हो और पछीत कम हो तो वह नलांग घरको समुलवेध कहता है । सुखके अभिलाषी मनुष्यको दीवार खोद कर द्वार मुकना उचित नहीं है । १८८

अथ प्रवेश—

उत्संगो हीनं बाहुश्च पूर्णबाहुस्तथा परः ।

प्रत्यकायश्चतुर्थश्च निवेशः परिकीर्तितः ॥ १८९ ॥ समराङ्गण सूत्रधार

घर के नगर के प्रासादना द्वार प्रकारना प्रवेश कहे छे (१) उत्संग (२) हीनबाहु (३) पूर्णबाहु अने (४) प्रत्यक्षाय. १८९

प्रस्तादे, घर या नगरके चार प्रकारके प्रवेश कहे हैं (१) उत्संग
(२) हीनबाहु (३) पूर्णबाहु (४) प्रत्यक्षाय । १८९

उत्संगे एकदिक्काम्यं द्वाराम्बां वास्तुवेश्मनोः ।

स सौभाग्य प्रजावृद्धि धनधान्य जयप्रदा ॥ १९० ॥

वास्तुगृहना घरभा सन्मुख ओकन दिशाभाथी प्रवेश थाय ते उत्संग नामने श्रेष्ठ प्रवेश लखुवे ते सौभाग्य, प्रजावृद्धि, धनधान्य अने विजयने देनासे उत्तम प्रवेश लखुवे । १९०

वास्तुगृहके द्वारमे सन्मुख एकही दिशामे से सामनेसे प्रवेश हो वह उत्संग प्रवेश कहलाता है । और वह सौभाग्य, प्रजावृद्धि, धनधान्य और विजय देनेवाला है । १९०

यदि प्रवेशो हि वास्तु गृहाद् दक्षिणतां भवेत् ।

प्रदक्षिणा प्रवेशाद्धि भवेत् पूर्णबाहुः ।

तत्र पुत्राश्च पौत्राश्च धनधान्य सुखानि च ॥ १९१ ॥

जे वास्तु घरभा घरनी लमणी, तरफ थधने प्रवेश थाय ते प्रदक्षिणाथी प्रवेश थाय ते पूर्णबाहु प्रवेश लखुवे ते पुत्र, पौत्र, धनधान्य अने सुखने देनासे प्रवेश लखुवे । १९१

जिस वास्तु गृहमे दाहिनी ओरसे प्रवेश हो सकता हो, प्रदक्षिणासे प्रवेश हो वह पूर्णबाहु प्रवेश है । यह पुत्र, पौत्र, धनधान्य और सुख देनेवाला है । १९१

यत्र प्रवेशतो वास्तुगृहं भवति वामत् ।

तद्दिग्निबाहुकं वास्तुगृहं निदितं वास्तु चिन्तकैः ॥ १९२ ॥

जे वास्तुगृहभा अणी तरफ थधने (अपसम्य) प्रवेश थाय ते हीनबाहु नामने निदित प्रवेश थाय तेम वास्तुशास्त्रेना आशयेरी कहे छे ते नेष्ट प्रवेश लखुवे । १९२

जिस वास्तुगृहमें बायीं ओरसे (अपसव्य) प्रवेश हो, वह हीनबाहु प्रवेश कहलाता है और वह निच-नेष्ट है । १९२

गृहपृष्ठं समाश्रित्यं वास्तुद्वारं यथाभवेत् ।

१८प्रत्यक्षायत्वसौ निचो वामं वर्तः प्रवेशस्ततः ॥१९३॥ समराङ्गण सूत्रधार

वास्तुधरनी पछीते थछने धरनी डाणी आणुथी जे प्रवेश थाय ते प्रत्यक्षाय अगर पृष्ठभंग प्रवेश निहित-नेष्ट आणुवो. १९३

घरकी पछीत (पृष्ठ दिवार) से बायीं ओरसे जो प्रवेश होता ही उस प्रत्यक्षाय या पृष्ठ भंग प्रवेश कहते हैं और वह निच और नेष्ट है । १९३

उच्चायाद्द्विगुणाभूमि वेधदोषो न जायते ।

यदा भित्त्यंतरेवानि प्राकारा राजमार्गो हि ॥ १९४ ॥

१८ (१). उत्संग प्रवेश सन्मुख थाय. (२) पृष्ठभंग-धरनी पछीते थछ प्रवेश थाय ते. (३) अपसव्य प्रवेश- प्रथम धरमां प्रवेश कर्था जमणी तरक्ष नमीने वास्तुधरमां प्रवेश थाय ते. (४) सव्यप्रवेश-प्रथम धरमां प्रवेश कर्था पछी डाणी तरक्ष नमीने वास्तुधरमां प्रवेश थाय ते. (५) प्रतिक्षय- जे धरतुं मुख पश्चिम सामे होय तेमां पूर्व सामे प्रवेश कर्था पछी पश्चिममां वास्तुधरमां प्रवेश थाय ते. (६) हीनबाहु- जे धरतुं मुख दक्षिण सामे होय तेमां प्रवेश कर्था पछी डाणी आणू तरक्ष नमीने वास्तुधरमां प्रवेश थाय ते. -आम पंडितोमां मतमतान्तर कहेला छे

(७) उत्संग प्रवेश- जे धरतुं मुख उत्तरमां होय ते धरमां सृष्टिमार्गो थछने वास्तु धरमां प्रवेश थाय ते. (८) पूर्णबाहु प्रवेश-जे धरतुं मुख पूर्वमां होय तेमां प्रवेश कर्था पछी वास्तुधरनी सन्मुख प्रवेश करवामां आवे ते.

१८ (१) उत्संग सन्मुख प्रवेश होता हो । (२) पृष्ठभंग घरकी पछीतसें होकर जो प्रवेश होता हो । (३) अपसव्य- पहले द्वारमें दाखिल होकर दाहिनी ओरसे प्रवेश हो वह । (४) सव्यप्रवेश- पहले द्वारमें दाखिल होकर बायीं ओरसे प्रवेश हो वह । (५) प्रतिक्षय- जिस घरका मुख पश्चिममें हो उसमें पूर्वमें दाखिल होकर फिर पश्चिममें जाकर घरमें प्रवेश हो वह । (६) हीनबाहु- जिस घरका मुख पश्चिममें ही उसमें प्रवेशके बाद बायीं ओर जाकर प्रवेश हो उसे पंडितोंमें मतभेद है । (७) उत्संग प्रवेश-जिस घरकी मुख उत्तरमें हो और सृष्टिमार्गसे वास्तुगृहमें प्रवेश होता हो । (८) पूर्णबाहु-जिस घरका मुख पूर्वमें हो, उसमें दाखिल होकर वास्तु-गृहमें सन्मुख प्रवेश हाता हो ॥

अदर्शने नदीपारे दूरे या समभूमिषु ।

विदिक् स्थं न दोषा ये नवेद्योन्दरतः सदा ॥ १९५ ॥

न दोषो नीच जातेषु न दोषा भग्नमंदिरैः ।

चतुष्पथां तेन भवेत्पेधो न च जीर्णं गृहान्तरे ।

न तत्रपेध दोष स्यात्सत्यं ब्रह्मसुखाच्छ्रुतम् ॥ १९६ ॥ विश्वकर्म प्रकाश

श्री विश्वकर्मा कहे छे के दोष क्या क्या न लागे - घरनी छियाधथी भूमि तहने वेधदोष होय तो दोष लागतो नथी अगर जे घर अने वेध वरये लीतनु अवर होय, गढ, किटलो के वडी के राजमार्ग होय तो दोष लागतो नथी

अगर दोषाय नहि तेवु होय के नदीना सामे काठे पार वेध होय तो के दर मरणी भूमिमा होय के त्रिकोण, त्रामु के छेहे होय तो ते दोष लागतो नथी नीच जतिना दोठेने दोष लागतो नथी छुर्ण मंदिर मा दोष नहि चौरामा वेध दोष नही नूना मकानमां वेध दोष नहि. तेवा वेधदोषोनी अत्य वात प्रक्षाना मुपेथी मे साक्षणी छे १८४-८५-८६

श्री विश्वकर्मा कहते हैं कि कहां नहीं दोष लगता:—घरकी उंचाइसे दोगुनी भूमि छोड़नेसे दोष नहीं; घर और वेधके बीच दीवारका अंतर हो, गढ, फिछा या राजमार्ग होनेसे दोष लगता नहीं ।

अगर देख न मके इतना दूर हो, नदीके सामनेके तट पर हो या दूर सम भूमिमें हो या निकर्ण (ज्वासा) दूर हो तो दोष लगता नहीं । नीच जातीको दोष नहीं लगता. जीर्णमंदिर, चौपालमे-पुराने मकानमें वेधदोष नहीं. एसी वेधदोषोकी सत्य वार्ता मैंने श्री ब्रह्माजीके मुखसे सुनी है. १९४-९५-९६

पट्ट वषं त्रिपते स्वामि गत श्रीनवमे भवेत् ।

चतुर्थे पुत्र नाशः स्यात्सर्वनाशस्तथाष्टमे ॥ १९७ ॥ विश्वकर्म प्रकाश

। । वेध दोषनु दण छह वषे स्वामितु मृत्यु पावे के नवमे वषे लक्ष्मी जेय अगर चौथा वषे पुत्रो नाश थाय अगर आठमे वषे सर्व नाश थाय १८७

वैधदोषका फल—छठवें वर्षे स्वामीकी मृत्यु हो । नौवें साल लक्ष्मी नाश हो या चौथे वर्षे पुत्र नाश हो आठवें वर्षे सर्व नाश होता है । १९७

१९

पर्वताग्रे नदीतीरे चत्वरं गोष्ठं भूमिषु ।

समुद्रकूले वाऽरण्ये मानहीनं न दूषितम् ॥ १९८ ॥ गौतमी तंत्रे

गौतम ऋषि कहे छे के पर्वत उपर के आगण नदीना कांठे के चार पासे, गायना गोदरे, समुद्र कांठे के अरण्यमां मानहीन वस्तुने दोष लागते नथी. १९८

श्री गौतम ऋषि कहते हैं कि पहाडके उपर या आगे, नदीके तीरपर चौपाल—गोष्ठ भूमिमें समंदरतीर पर, जंगलमें अगर वास्तु मानहीन हो तो भी दोषकर्ता नहीं । १९८

मनसश्चक्षुषोर्यत्र संतापो जायते हृदि ।

तथा कार्यं गृहं सैवरिति गर्गस्य भाषिते ॥ १९९ ॥ गर्गतंत्रे

ब्रह्मसंहिता

मन अने चक्षुने जे कार्य ओधने संताप थाय तेवां कार्यो हमेशां निर्दोष जाणवा ओम गर्ग ऋषिओ कह्युं छे. १९९

गर्गऋषि कहते हैं कि जिनको देख मन और चक्षु प्रसन्न संतुष्ट होते हैं वह कार्य हमेशा निर्दोष है । १९९

वास्तु लक्षण हीनेपि यत्र वैराज्यते मनः ।

तत्र दोषो न विन्वाच्च धर्मकामाश्च मोक्षदे ॥ २०० ॥ वास्तुकौतुक

१९ श्लोक २०२ थी २०५ आ चार श्लोकनो विवेकबुद्धिथी उपयोग कऱेवा. जया त्यां न कऱेवा.

१९ २०२ से २०५ श्लोक—आ चार श्लोक का उपयोग विवेकबुद्धिसे करना. जहां तहां न करना ।

જે વાસ્તુ લક્ષણથી હીન હોય પરંતુ જ્યાં મનની રુચિ વધે તેવું સાઈ લાગે ત્યાં દોષ ન જાણવો તેવા વાસ્તુ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને દેનારા જાણવા ૨૦૦

જો વાસ્તુ લક્ષણસે હીન હો ફિર મી જહાં મન પ્રસન્ન હોતા હો વહાં દોષ ન જાનના એસે વાસ્તુ ધર્મ, અર્થ, કામ ઓર મોક્ષ દેને-વાલે જાનના । ૨૦૦

શાસ્ત્રમાન વિહિનં યદ્ રમ્યં તદ્વિચિ પશ્ચિતામ્ ।

એકેષામેવ તદ્રમ્યં જ્ઞાનં યત્ર ચ યસ્ય હત્ ॥ ૨૦૧ ॥ શુક્રનીતિ

શુક્રાચાર્ય કહે છે કે શાસ્ત્રમાનથી રહિત હોય તે વિદ્વાનોને રમ્ય લાગતું નથી પરંતુ કેટલાકને એવો મત છે કે જ્યાં જેવું મન લાગ્યું-રમ્ય હોય તે તેને પ્રિય લાગે છે (તેમા દોષ ન જાણવો) ૨૦૧

શુક્રાચાર્યજી કહેતે હૈ કિ શાસ્ત્ર માનસે રહિત વિદ્વાનોંકો રમ્ય લગતા નહીં ફિર મી કિતનોંકા મંતવ્ય હૈ કિ જહાં જિસકા મન લગતા હો વહ ઉસે પ્રિય લગતા હૈ । (ઉસમેં દોષ નહીં) ૨૦૧

॥ अथ भवने द्वार स्थापन ॥

एकाशीति पदे वास्तौ द्वात्रिंशद् देवता पदे ।

पूर्वा पर याभ्योत्तरे वच्मि द्वाराणि वै कृमात् ॥ २०२ ॥

पूर्वे जयेन्द्र सूर्ये तथा सत्य भृशकाशे पदे ।

यमे गृहक्षते गंधर्व भृंगे पदे द्वार स्थितः ॥ २०३ ॥

अपरा नंदी सुग्रीवे च तथा पुण्यदंत वारुणे ।

सोम्ये कुबेर भल्लाटो दितिऽदिति द्वार स्थापन ॥ २०४ ॥

एकाशी पदना वास्तु मंडलमां करता अत्रीश पदोमां देवताओ पूर्व दक्षिण, पश्चिम अने उत्तरे स्थापन थयेल छे. तेमां पूर्वादि दिशांमां शुभ स्थानो द्वार स्थापनना अनुक्रमे कडे छे:-

पूर्वमां-जयंत-इन्द्र, सूर्य, सत्य, भृश अने आकाशना पदमां द्वार भूकपुं.

दक्षिणमां-गृहक्षत, गंधर्व अने भृंगराजना पदमां द्वार भूकपुं.

पश्चिममां-दौवारिका (नंदी), सुग्रीव, पुण्यदंत अने वरुणना पदमां द्वार भूकपुं.

उत्तरमां-कुबेर, भल्लाट, दिति अने अदितिना पदमां द्वार भूकपुं.

२०२-२०३-२०४

एकाशी पदका वास्तुमंडलमे चारो दिशाका बत्रीस पदमे देवताओ पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर स्थापीत है. वही पदमे द्वार स्थापन करनेमे शुभाशुभ फल कहा है. उसमे शुभ फल दाता पदका स्थान संक्षिप्तमे बताता हूं :-

पूर्वमे-जयका स्थानमे-इंद्रका स्थानमे, सूर्यका स्थानमे, सत्य, भृश

और आकाशका पद स्थानमे द्वार मुकनेसे शुभ फलदाता है.

अन्य पद अशुभ फलदाता है.

दक्षिणमे-गृहक्षतका स्थानमे गंधर्व और भृंगका स्थान-पदमे द्वार मुकना.

पश्चिममे-नंदी, सुग्रीव पुण्यदंत और वरुणका पद स्थानमे द्वार मुकना.

उत्तरमे-मुख्य-भल्लाट-कुबेर, अदिति, दिति । २०२-२०३-२०५

द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु ।

पूर्वेणंद्रं जयंतं च द्वार सर्वत्र प्रशस्यते ॥ २०५ ॥

याम्यं च वितथं चैव दक्षिणे न विदुर्बुधाः ।

पश्चिमे पुण्यदंतं च वरुणं च प्रशस्यते ।

उत्तरेण तु भल्लाटं सोम्यं तु शुभदं भवेत् ॥ २०६ ॥ मत्स्यपुराण

मत्स्यपुराणकार ओकादशी पदना वास्तुमंडपमा शुभ अथवा द्वार
भूकवाना स्थान कहे छे - पूर्वमा छिद्र न्यतना पदमा, दक्षिणमा वितथ
(गृहक्षत) ना पदमा, पश्चिममा पुण्यदंत ने वरुणना पदमा अने उत्तरमा
भल्लाट अने सोम (कुंभर) ना पदमा द्वार भूकवाथी ते शुभ इणदाता
गणवु २०५-२०६

मत्स्यपुराणमें बहुत संक्षिप्तमें कहते हैं कि पूर्वमें इंद्रके स्थानमें,
दक्षिणमें गृहक्षतको पदमें, पश्चिममें पुण्यदंतका पद स्थानमें, और उत्तरमें
भल्लाटका पद स्थानमें द्वार रखनेसे शोभा और शुभफलदाता है ।
२०५-२०६

वास्तोश्च परिधावुक्ता द्वात्रिंशदमराः कृमात् ।

शुभद्वार तु गृहण्यादशुभं नैव गृह्यते ॥ २०७ ॥

दिशा भागेषु च तथा द्वारं शोभन मण्डितम् ।

इंद्र गृहक्षत पुण्यदंत भल्लाट चिह्नतः ॥ २०८ ॥ अपराजित सूत्र

ये रीते वास्तुना इरता आरे, दिशाना इरता अत्रीश पदमा द्वार
स्थानना शुभाशुल इणो अशुक्रमे कहा तेमा शुल द्वार स्थान कहा होय
ता द्वार भूकवा अने अशुल स्थान न लेवु आरे दिशाना विलागे पूर्वमा
छिद्रना स्थाने, दक्षिणमा गृहक्षतना स्थाने अने पश्चिममा पुण्यदंतना
स्थाने तथा उत्तरमा भल्लाटना स्थाने द्वार भूकवाथी सोलाने आये छे
अने ते शुभ इणदाता गणवा ॥ २०७-२०८

जिस रितसे वास्तुके चारों और घूमते, बत्तीस पदोंमें द्वार स्थानके
शुभाशुभ फल अनुक्रम कहे, जिसमें शुभद्वार स्थान जहां कहे हो वहां
रखना और अशुभ स्थान न लेना ।

चारों दिशाओंके विभागमें पूर्वमें इंद्रके स्थानमें, दक्षिणमें गृहक्षत स्थानमें और पश्चिममें पुण्यदंतके स्थानमें तथा उत्तरमें भल्लाट स्थानमें द्वार रखनेसे शोभा बढ़ती है और उसे शुभफल दाता समझे ।

२०७-२०८

पूर्वतोऽभिमुखं वेश्म ध्वजे चाये तु शान्तिदम् ।

याम्यतोऽभिमुखं गेहं सदा कल्याणकारकम् ॥ २०९ ॥

गृहं च वारुणे शस्तं धनधान्यादिकं भवेत् ।

कौबेरी मुखध्वजं च शान्तिं पुष्टिं सुखावहम् ॥ २१० ॥ अपराजितसूत्र

पूर्व मुખनुं घर शांति अने कीर्ति देनाइं जाणुवुं, दक्षिण मुખनुं घर उमेशां उद्याणकारी जाणुवुं, पश्चिमाभिमुख घर धन धान्यादि देनाइं जाणुवुं अने उत्तर मुખनुं घर शांति, पुष्टि अने सुखने देनाइं जाणुवुं. २०९-१०

अपराजित सूत्र संतान अ० १०१ का १४-१५ श्लोकमें कहते हैं कि शहरमें चारों ओरका भवन शुभ जानना. पूर्वमुखका गृह शान्ति और कीर्ति देता है. दक्षिणाभिमुख गृह हमेशा कल्याणदाता समजना. पश्चिमाभिमुखका गृह धनधान्य दाता है. और उत्तराभिमुख गृह शान्ति पुष्टि और सुखको देता है ऐसे चारों दिशाका गृह उत्तम कहा है । कोई दिशा निषिध नहीं कही । २०९-२१०

एक चण्ड्या रवे सप्त तिस्रीदद्याद्विनाथके ।

चतस्त्रो विष्णु देवस्य शिवस्याद्ध प्रदक्षिणा ॥ २११ ॥ सूत्रसंतान

देव प्रदक्षिणानो प्रकार येवो छे के चंडीने एक, सूर्यने सात, विनायक-गणपतिने त्रण, विष्णुने चार, अने शिवने अरभी प्रदक्षिणा करनी. (कारण के शिव प्रनाल ओणंगाय नडि.) २११

चंडीदेवी मंदिरमें एक, सूर्यको सात, गणेशको तीन, विष्णुको चार और शिवमंदिरमें आधी प्रदक्षणा करनी । (कयोकीं शिवप्रनाल उलंघन नहीं होते) २११

(૮૮)
પૂર્વાપર યદાદ્વાર પ્રણાલં ચોત્તરે શુભમ્ ।

પ્રશસ્તઃ ગિવલિઙ્ગનામિતિ ગાસ્ત્રાર્થં નિશ્ચલ ॥ ૨૧૨ ॥ સૂત્રસંતાન

પૂર્વ અને પશ્ચિમ મુખ દારવાળા પ્રસાદને - ઉત્તર - દિશામાં પ્રનાલ (પાણીવાહેની) રાખવી તે શિવજીના માટે વિશેષ પ્રશસ્ત છે ઉત્તર-દક્ષિણ મુખના પ્રસાદને પૂર્વમાં પ્રનાલ રાખવી એમ શાસ્ત્ર નિશ્ચય બોલેલો ૨૧૨

પૂર્વ પશ્ચિમ મુખવાળા પ્રાસાદનો પ્રનાલ ઉત્તર-ઔર રાખવી. શિવ-લિઙ્ગને લિયે યહ પ્રશસ્ત હૈ । ઉત્તર દક્ષિણ મુખને પ્રાસાદનો પ્રનાલ પૂર્વમે રાખવી એસે ગાસ્ત્રાર્થ નિશ્ચિત હૈ । ૨૧૨

સ્તંભવેધેયથા વાસ્તુ વાસ્તુવેધેયસ્તથા મુરાઃ ।

દેવવેદ્યે ભવેન્મૃત્યુઃ શિલ્પિકારાવરાદિષુ ॥ ૨૧૩ ॥

સ્તંભવેધવાળુ ભવન કે વાસ્તુવેધવાળું દેવમંદિર કે દેવપ્રતિમા વેધ હોય તો શિલ્પી અને કરાવનાર બન્નેનું મૃત્યુ થાય ૨૧૩

સ્તંભવેધવાળા ભવન યા વાસ્તુવેધવાળા દેવમંદિર દેવપ્રતિમાવેધસે શિલ્પ ઔર સ્વામીની મૃત્યુ હોતી હૈ । ૨૧૩

ગૃહે દેવ ગૃહે વાપિ જીર્ણે ચોદ્ધર્તુમીપ્સિતે ।

પ્રાગ્વદ્દ્વારં પ્રમાણં ચ-વાસ્તુત્યાદોઽન્યથા કૃત્તે ॥ ૨૧૪ ॥

ઘર કે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતા જો દ્વાર પ્રમાણુ ફેરફાર કરે તો વાસ્તુક નવીન પૂજન કરવું ૨૧૪

ઘર યા મંદિરકા જીર્ણોદ્ધાર કરતે વક્ત અગર દ્વાર-પ્રમાણમે ફર્ક કરે તો વાસ્તુકા નવા પૂજન કરે । ૨૧૪

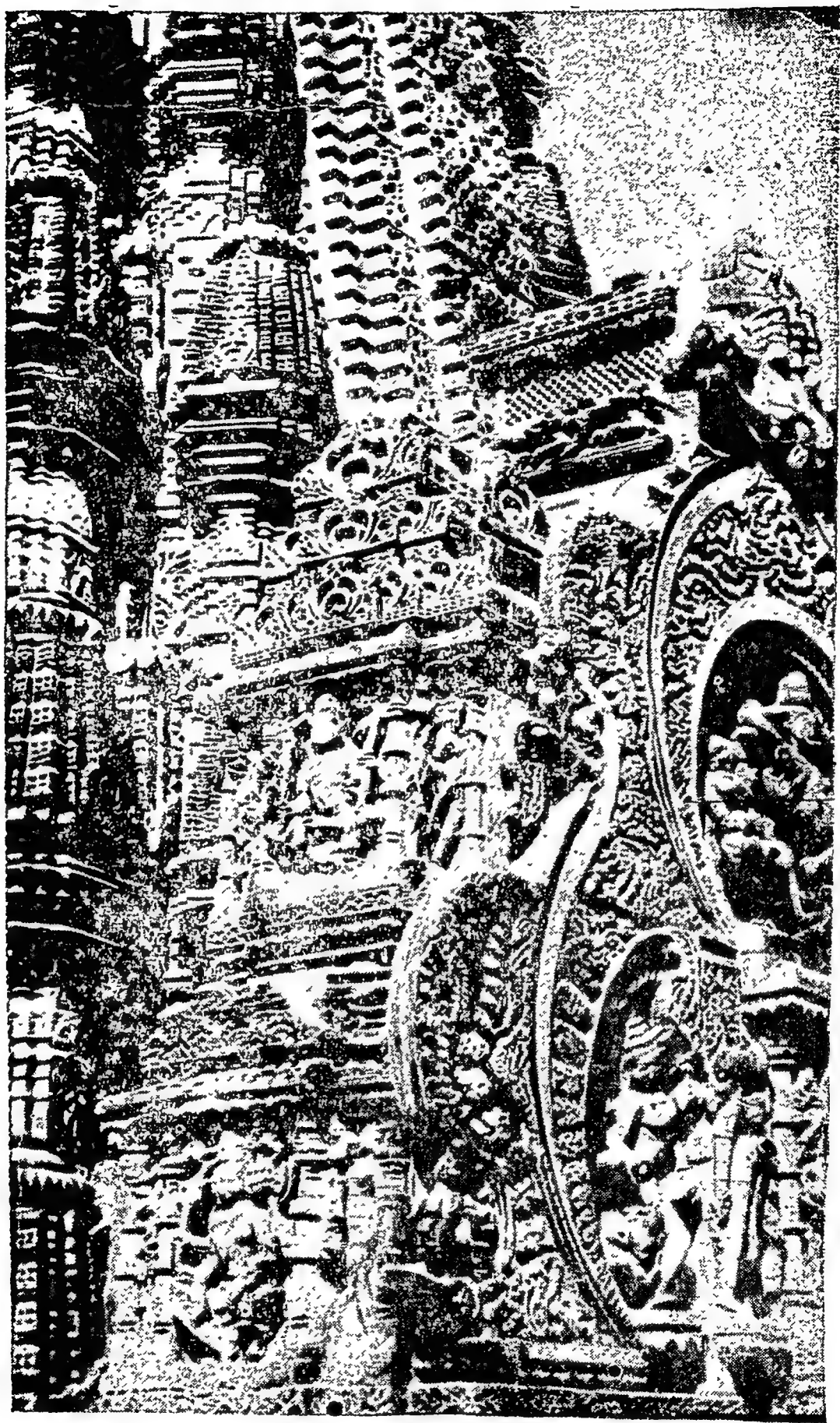
સ્થપતિ લક્ષણ—

મુશીલશ્વાતુરો-દક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞો લોભ વર્જિત્ ।

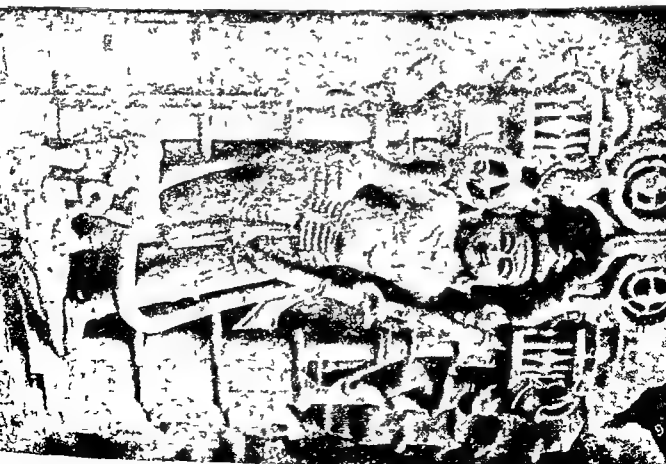
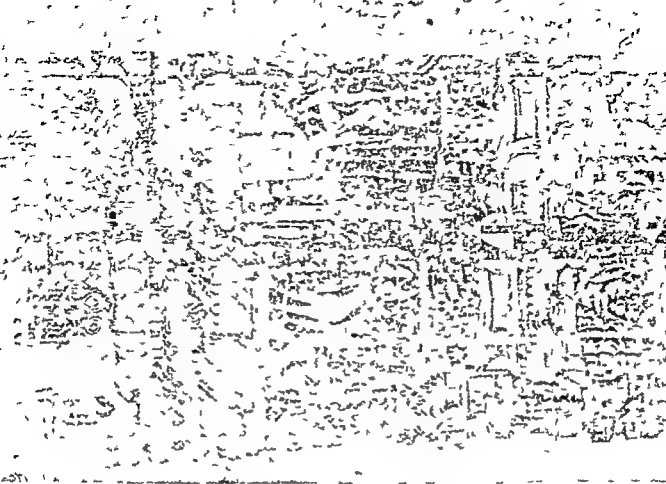
સમાવાન્નુદ્વિજયૈવ સૂત્રધાર સ ઇચ્ચતે ॥ ૨૧૫ ॥

સ્થપતિ લક્ષણ કહે છે —

મુશીલ, ચતુર, કુશળ, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, આસ્તિવાન, નિર્દોષી, ક્ષમાવાન એવા દીક્ષાસ્નાયુકુળનો સૂત્રધાર=સ્થપતિ=ગૃહધર બોલેલો. ૨૧૫

शिखरिका शुक्रनास उद्येश्वरमंदिर उदयपुर (मध्यप्रदेश)

સુશીલ ચતુર શૂલ્ભી ચારિત્રવાન શાસ્ત્રોમે પ્રવિણ, નિર્ભીમી ધીર
ક્ષમાવાન એસો દ્વિજ=બ્રાહ્મણ કુલકા સૂત્રધાર=સ્થપતિ ગજધર જાનના । ૨૧૫

સોમપુરાણાં સુહસ્ત્રેસ્તુ સચરે દેવભુવનાનિ વૈ ।

શિલ્પિહસ્તે કૃતે સૌખ્યં અન્યવર્ણાન્નિવર્જયેત્ ॥ ૨૧૬ ॥

પ્રાહ્મણકુળના એવા સોમપુરા શિલ્પીના હાથથી દેવમંદિર કે રાજભવનના
કાર્યોના નિર્માણ કરાવવા. તેઓના હાથથી થએલા કાર્યો સુખ અને સિદ્ધિને
દેનાર બાણુવું. ૨૧૬

બ્રાહ્મણ કુલકે સોમપુરા શિલ્પીકે હાથસે દેવમંદિર યા ભવનકે કાર્ય
નિર્માણ કરાના. उनसे सुख संपत्ति पैदा होती है । अन्यवर्णोंका त्याग
करना । २१६

एकहस्ते तु कल्याणं द्विहस्ते मृत्युरेव च ।

गृहादियैक शिल्पिना भाषितं विश्वकर्मणा ॥ २१७ ॥

ભવન કે મંદિર કરાવનાર યજમાને પરીક્ષા કરીને વિદ્વાન શિલ્પીને
પોતાનું કાર્ય સોંપવું. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જે કાર્ય એકજ શિલ્પીના
હાથે થયેલું હોય તે કલ્યાણકારી બાણુવું. પરંતુ ચાલુ કામે બીજા
શિલ્પીને બદલવાથી બે હાથથી થયેલું કાર્ય સ્વામીને મૃત્યુ દેનાર બાણુવું
તેમ વિશ્વકર્માએ કહેલું છે. ૨૧૭

ભવન યા મંદિર બનવાનેવાળે યજમાને જાંચકે વાદ વિદ્વાન સ્થપતિકા
કાર્ય સોંપનાં चाहिये. शास्त्रकार कहते हैं कि जो कार्य एक शिल्पीसे
हुआ हो वह कल्याणकारी है । किन्तु—चालु कार्यने शिल्पि बदलनेसे
दो हाथोंसे बनाहुआ कार्य मृत्युदाता जानना ऐसा विश्वकर्माका विधान
है । २१७

गुणाश्च बहवो यत्र दोषमेकं भवेद्यदि ।

गुणाधिक्ये अल्पदोषं कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ २१८ ॥

થયેલાં ભવન કે પ્રાસાદ-દેવમંદિરમાં ઘણા ગુણો હોય અને એકાદ
દોષ દેખાતો હોય તોપણ તેનો દોષ નથી. જેમાં ઘણા ગુણો હોય અને
થોડા દોષવાળું કાર્ય શ્રેષ્ઠ બાણુવું, તેમાં જરાપણ સંશય કરવો નહિ. જેમ

अग्निमां पाणीना जिदुज्जोथी अग्नि ओलवातो नथी तेम घण्टा शुष्णो पथु
इणदाता न लघुवा २१८

किये हुए भवन या देवमंदिरमें अनेक गुण हों और एकाद दोप
हो तो भी यह दोप लगता नहीं । अनेक गुणवाला और थोड़े दोपवाला
कार्य श्रेष्ठ ही है । इसमें किंचित संशय रखना नहीं । जिस तरह
शुद्ध अग्निमें थोड़े जलविंदुओंसे अग्नि बुझता नहीं इसी तरह
अनेक गुण फलदायी होता है । २१८

अल्पदोषं गुणाधिक्यं दोषायन भवेद्गृहम् ।

दोषाधिक्यं गुणाल्पत्वं गृहमन्ते विविर्जयेत् ॥ २१९ ॥

जो गृहकार्य थोड़ा दोषवाला अने घण्टा शुष्णवाला होय तो घर दोष-
वाला गण्यतु नहीं परंतु जेभा घण्टा दोषो होय अने शुष्णो ओछा होय
तेषु घर अते प्रयत्नभी तल देवु २१९

जो गृहकार्य कमदोषवाला और ज्यादा गुणवाला हो वह दोप
वाला नहीं है । किन्तु गुणसे दोष अधिक हो तो यह भवन आखिरमें
छोड़ देना चाहिये । २१९

गुणदोषौ च विज्ञाय शिल्पिकुर्वीत बुद्धिमान् ।

अन्यथा यदि कुर्यान्तु कर्त्ता भर्त्ता विनश्यति ॥ २२० ॥ मयमतम्

भयम्पि ठडे छे के शिल्पीओ शुष्णदोष विचारिने न कार्य करवुं ओथी
बिलटु भील करे तो वास्तु करनार अने कशवनार अन्नेनो नाश थाय छे
२२०

मयम्पि कहते हैं कि शिल्पिको गुणदोषका विचार करके कार्य
करना चाहिये—अन्यथा करनेसे स्वामी और शिल्पि दोनोंका नाश
होता है । २२०

अथ प्रासाद देवतान्यास

विश्वकर्मा उवाच—

प्रासादे देवतान्यासं स्थापयेच्च समस्ततः ।

तदनुक्रमतो वक्ष्ये शृणुचैकाग्र मानसः ॥ २२१ ॥

पादे पराक्रमंदेवं प्रतिष्ठाप्य भूमध्यतः ।

प्राग्भारोद्भवं देवं शिलायां च तदुधतिः ॥ २२२ ॥

शिलोद्भवोद्धृता चादौ दंष्ट्रया भूः समस्तिका ।

वराहरूपेण स्वरशिलायां धरणीधरः ॥ २२३ ॥

सूत्रपातं समोसार्यं स्थाप्यश्चिन्तामणिस्तथा ।

आद्यस्तरोर्ध्वदेशे च तत्र नागकुलानि च ॥ २२४ ॥

प्रतिष्ठाप्याः पद्मगात्र स्थाने पौल्यभिधानके ।

तदूर्ध्वेकुम्भकाख्ये च संस्थाप्या जलदेवताः ॥ २२५ ॥

पुष्पकं च तदूर्ध्वे तु चिप्पिका पुष्पकान्विता ।

संस्थाप्याः किन्नरास्तत्र चिप्पिका पुष्पकाकुला ॥ २२६ ॥

जाड्यकुम्भे स्थितो नन्दी कर्णाल्यां च ततो हरिः ।

गजपीठे गणेशश्च अश्वपीठे तथाऽश्विनौ ॥ २२७ ॥

नरपीठे नरांश्चैव स्थापयेत् क्रमयोगतः ।

क्षमां देवीं च खुरके स्रष्टारं कुम्भके तथा ॥ २२८ ॥

निर्गमोद्गम सीमायां ततः सृष्टिर्विनिर्गता ।

संख्यात्रयं प्रतिष्ठाप्यं क्रमतो भद्रकत्रये ॥ २२९ ॥

कलशे च स्थितादेवी पार्वती तु हरप्रिया ।

धनदोऽन्तरपत्रे प्रतिष्ठाप्यो यथाक्रमम् ॥ २३० ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे: प्रासादना समस्त थरमां देवता न्यास स्थापन
आहाडन तेना कमथी हुं कहु छं ते ओक थिते सांभयोः—पायानी भूमिमां
पराकमदेवनी स्थापना करवी. ते उपरनी शिलाओमां प्रगटनार देव भूमि

उपर्यो पड़ेला भर शिलाना थरमा वराहउपे धरणीधरनु स्थापन करुं.
सुत्रपात नोधमा शितामणी नीचे उपरना थरोमा नागकुणोनु-आहाहन
उरुनु अडगीलाना वारिमार्गमा नागदेवनु ते पर कुलिकाना थरमा
जलदेवता पुष्पकण्ठमा किन्नर अने अंतरालना थरमा पुष्पकुल, जाडवामा
नदी, कणीमा हरि, गजपीठमा गणेश, अश्वपीठमा अश्विनीकुमार, नरपीठमा
नरदेव, ऐम कभयोगे करीने महापीठमा देवानु आहाहन करुनु भराना
थरमा क्षमादेवी (पृथ्वी)नु आहाहन करुनु कुलमा तेना मृष्टिमार्ग
निकलाना त्रष्टु भद्रमा त्रष्टु संध्यानु स्थापन करुनु, कणशाना थरमा शिवने
प्रिय ऐवा पार्वती देवीनु आहाहन करुनु, अंतर पत्रमा कुवेरनु आहाहन
करुनु ऐम यथाक्रमे करीने देवानी प्रतिष्ठा करनी २२४ थी २३०

विश्वकर्मा कहते हैं : प्रासादके समस्त घरमें देवता न्यास, स्थापन,
आवाहन उसके क्रमसे मैं कहता हूं उसे एक चित्तसे सुनिये । बुनीयादकी
भूमिमें पराक्रम देवकी स्थापन करे, उसके-उरकी शीलाओमें प्राग्भार
देव, भूमि परसे पहले खरशीलाके घरमें तराहके रूपमें धरणीधरकी स्थापना
करे । सुत्रपात नोंगमें चितामणी, नीचे उरके घरमें नागकुलोंका
आवाहन करे । खडगीलाके वारिमार्गमें नागदेवका, उस पर कुंभीकाके
घरमें जलदेवता, पुष्पकंठामें किन्नर, अंतरालके घरमें पुष्पकुल, जाडवामें
नंदी, कणीमें हरि, गजपीठमें गणेश, अश्वपीठमें अश्विनीकुमार, नरपीठमें
नरदेव, ऐसे क्रमयोगसे महापीठमें देवोंका आवाहन करे । खरोंके घरमें
क्षमादेवी (पृथ्वी) का आवाहन करे । कुम्भमें, उसके सृष्टि मार्गसे
निकलते तीन भद्रमें, तीन संध्याकी स्थापन करे । कलशके घरमें
शंकरके प्रीय पार्वती देवीका आवाहन करे । अंतर पत्रमें कुवेरका आवाहन
करे. ऐसे यथाक्रम करके देवोंकी प्रतिष्ठा करनी चाहिये । २२१-२३०

रूपोताभ्यां गन्धर्वा अन्तःपत्रं च किन्नराः ।

शारदा भचिकायां च जंघायां मेरुरेव च ॥ २३१ ॥

लोम्पागश्च दिम्पालाः सुराश्चाथ गणेश्वराः ।

उदीच्यामिन्द्रदेवश्च सावित्री भरणे स्थिता ॥ २३२ ॥

भारमारः शिरावट्यां पट्टेदेव्यश्च संस्थिताः ।

मित्रागराः रूपोताभ्या मन्त्रः पत्रे मगस्तथा ॥ २३३ ॥

पर्जन्यः कूटलाद्यैतु छाद्यनिर्गम संयुते ।

तदनंतरतो देवान् स्थापयेद् गर्भमध्यतः ॥ २३४ ॥

शाखयोश्चंद्रसूर्यौ तु त्रिमूर्तीश्चोत्तरङ्गके ।

उदुम्बरे स्थिता यक्षा अश्विना वर्धचंद्रकं ॥ २३५ ॥

कौलिकायां धराधारः क्षितिश्चोत्तानपट्टके ।

स्तंभेषु पर्वताः प्रोक्ता आकाशं च करोटके ॥ २३६ ॥

मंडोवरना थरवाणाना डेवणना थरमां गंधर्वानुं आह्वाडन करवुं, अंतरपत्रमां किन्नरनुं, मांयीना थरमां शारदा=सरस्वतीनुं आह्वाडन करवुं, जंधा मेरुरूप छे तेमां लोकपाल, दिग्पाल, गणेश्वर आदि देवानुं आह्वाडन करवुं, उदंगम=दोढीयामां इंद्रनुं, भरणीमां सावित्रिनुं, शीरावटीमां देवीनुं छपला कुवाणमां विद्याधरनुं, अंतरपत्रमां सुरनुं, कूटलाद्यमां पर्जन्य (वरुण)नुं छाजना निकाला साथे तेमां संस्थापनी करवी, गर्भगृहमां मूलनायक देवनी स्थापना करवी, जेउ शाखांमां सूर्य अने चंद्रनी, उत्तरंगमां ब्रह्मा, विष्णु, महेशनी, उंबरमा यक्षनी, अर्धचंद्रमां अश्विनीकुमारनी, कोपीमां धराधार-() नी, उत्तानपट्ट=भारवटमां पृथ्वी क्षितिजनी, स्तंभमां पर्वत=शैलनी अने घुमटमां आकाश देवानी स्थापना करवी.
२३१ थी २३६

मंडोवरके धरवालोके कवालके घरमे गंधर्वाका आवाहन करे । अंतर पत्रमे किन्नरका, माचीके थरमे शारदा सरस्वतीका, जंधा मेरुरूप है उसमे लोकपाल, दिग्पाल, गणेश्वर आदि देवांका आवाहन करे । उदंगम् दोढीयेमे इंद्रका, भरणीमे सावित्रिका, शीरावटीमे देवीका, उपले कीवाळमे विद्याधरका, अंतरपात्रये सुरका, कूट लाद्यमे पर्जन्य (वरुता) के छालेके निकालेके साथ उसमे संस्थापना करवी, गर्भगृहमे मूलनायक देवकी स्थापना करे । दोनां शाखोमे सूर्य और चंद्रकी, उत्तरंगमे ब्रह्मा, विष्णु, महेशकी, उंबरमे यक्षकी, अर्धचंद्रमे अश्विनीकुमारकी, कोळीमे धराधारकी, उत्तानपट्ट=भारवटमे पृथ्वी क्षितिजकी, स्तंभमे पर्वत शैलकी और गुम्बजमे आकाश देवांकी स्थापना करनी चाहिये ।

જાલકે ઋપિ સંધ્યાથ મુરા મધ્યે પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।
મરુ જાન્હવી ગંગા ચંદેશો ગોમતી તથા ॥ ૨૩૭ ॥

બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથા સૂર્ય ઈશ્વરી ચ સદાશિવઃ ।
ઝરુથ્રંગે તથા પંચ ભદ્રમદ્રેષ્વર્યં વિધિઃ ॥ ૨૩૮ ॥

શિવરે ચેશ્વરં વિદ્યાચ્છિસ્રાયાં તુ મુરાધિપમ્ ।
ગ્રીવાયાં ત્વમ્બરં દેવમંદકે ચ ત્રિશાચરામ્ ॥ ૨૩૯ ॥

પદ્માક્ષે પત્રપગે ચાઝમલમામલ સારકે ।
કલશે ચ સ્થિતોરુદ્રો વ્યોમ વ્યાપી સદાશિવ ॥ ૨૪૦ ॥

સંધો વામસ્તથા ધોરસ્તત્પુરુષ ઈશ એવ ચ ।
કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવરથે પંજરમદ્રયોઃ ॥ ૨૪૧ ॥

પચવન્મુચાણિ પંચાગ મંડયા ભદ્રાન્તગા ભવેન્ ।
ઇત્યે ને ચ સમાલ્યાતાઃ પ્રાસાદે ત્રિદશાઃ સ્વહ્લુ ॥ ૨૪૨ ॥

ન્યૂનમધિકં સ્થિતા યહૈ દેવાસ્તગૈવ તે પુનઃ ।
હીનેહીનાઃ પ્રતિષ્ઠાપ્યા અધિકે ચાધિકાઃ શ્રુતા ॥ ૨૪૩ ॥

જાલીમા ઋપિ સંધ્યે દેવો સાથે પ્રતિષ્ઠિત કરવા, પ્રનાલની મરુ મુખે
ગંગાજમના અને ચંદેશમા ગોમતીનું આહ્વાહન કરવું, શિખરની લદ્રપરના
પાચ ઉશશુગો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય ઈશ્વર એ સદાશિવનું આહ્વાહન કરવું
શિખરમા ઈશ્વર, કળશમા ઈદ્ર, આમલસારના ગળામા અવાર દેવ, અડક
વચલા ગોળ આમલસારમા નિશાચર, ચદ્રસમા પદ્માક્ષ, એમ આમલસારમા
આહ્વાહન કરવું કળશમા રુદ્ર અને ગોળ અડકમા સદાશિવનું આહ્વાહન
કરવું. પ્રાત્યાદના ઉપાગોમા કર્ણ-પ્રતિરથ, રથ, નદી અને લદ્રશાં-અનુકર્મે,
સંધો, વામ, અધોરે, તત્પુરુષ અને પાચમા અગમાં ઈશનું આહ્વાહન
કરવું, એમ પાચ મુખના પાચ અગો લદ્ર સુધીનાં જાણવા એ રીતે
પ્રાત્યાદની ત્રણ બાજુના અગોનું જાણવું જોઈ કે વત્તા થરો પ્રમાણે
દેવોનું સ્થાન જાણવું જોઈ થરોની હીન પ્રતિષ્ઠા કરે તો હીન કૃણતા અને
અધિક હોય તો તે અધિક શુભકારક જાણવું. ૨૩૭-૨૪૩

जालीमें ऋषि संघ देवोंके साथ प्रतिष्ठित करे । परनालके मकर मुखको गंगाजल, और चंडेशमें गोमतीका आन्वाहन करे । शिखरके भद्र परके पांच उरुश्रंग ब्रह्मा, विष्णु, सूर्य, ईश्वर, और सदाशीवका आन्वाहन करे । शिखरमें ईश्वर, कलशमें इन्द्र, आमलसाराके गलेमें अंबरदेव, बीचके आमलसारमें निशाचर, चंद्रसमें पद्माक्ष, अिस तरह आमलसारमें आन्वाहन करे । कलशमें रुद्र और गोल एडकमें सदाशीवका आन्वाहन करे । प्रासादके ऊपंगोंमें कर्ण प्रतिरथ, रथ, नंदी और भद्रमें अनुक्रमसे सद्यो, वाम, अधोर, तत्पुरुष और पांचमें अंगमें इशका आन्वाहन करना चाहिये । अिस तरह पांच मुखके पांच अंगोमय तकके जानने चाहिये । वैसे प्रासादके तीनों ओरके अंगोका जाने । कम या ज्यादा थरोंके मुताबीक देवोंका स्थान जाने । अगर घरोंकी हीन प्रतिष्ठा करें तो हीन फलदाता, और अधिक हो तो अधिक शुभ कारक समझे । २४०—२४३

अर्चाजुक्सि थर स्तंभ पीठ मंडोवरेषु च ।

पुजनं लोपयेद्यत्र निष्फलं तत्प्रजायते ॥ २४४ ॥

देवनी पूजा, प्रासादना थरो, स्तंभ, पीठ अने मंडोवर आदिमां देवताओंका पुजन करवुं. जे जेमां लोप थाय तो प्रासादका पुण्य अण निष्फल जाय छे, २४४

देवकी पूजा, प्रासादके थर, स्तंभ, पीठ और चंडोवर आदिमें देवताओंका पूजन करें । अगर उसमें लोप होगा तो प्रासादका पुण्य-फल निष्फल जायेगा । २४४

श्री विश्वकर्मा कहते हैं कि प्रासादका समस्त अङ्गमें देवता न्यास=आन्वाहन क्रमसे कहते हैं :—

नीवेमे	पराक्रमदेव	अतरपथ	सुरदेव
नीमकीशिला	प्राग्भारदेव	कूटछाद्य	पर्जन्य
शिलामे	धराह	गर्भगृहमे	मूलनायकदेव
स्वपातरोध—	चिन्तागमि	दग्निशाखा	सूर्य चन्द्र
नीचे परकायरमे	नागकुल	ऊत्तरग	त्रिमूर्ति
पाणिनारमे	नागदेव	युद्धयष्टमे	यक्ष
कुभीस्तरमे	जलदेव	अर्धचन्द्र	अश्विनीकुमार
पुण्यकूटमे	किन्नर	काली	पृथ्वी
चिप्पिकरमे	पुरपकाकुल	स्तभमे	पर्यंतदेव
लाहयामे	नदी	धुमटमे	आकाश
वर्णिकामे	हरि	जोलिमे	अपिन्मय
गुजपीठमे	गणेश	प्रनाड	गंगा यमुना
अश्वपीठमे	अश्विनी	चदेश	गोमती
नरपीठमे	नरदेव	शीखरका पाथ	ब्रह्मा, विष्णु, शिव
नरामे	पृथ्वी=क्षमा	शुद्धयष्टमे	इश्वर, सदाशिव
कुभामे	त्रियसध्या	शीखरमे	इश्वर
कलशमे	पार्श्वती	कलश	इन्द्र
अतरपथ	कुचेर	आमलासगला	अभ्यरदेव
केवाल	गधर्ष	गालेअड	निशाचर
अतरपथ	किन्नर	चद्रस	पद्माक्ष
मथिका	शाखादेवी	कलशमे कूट-सदाशिव	
लधामे	लाकपालदिग्पाल	प्रासाददवा कर्ण	सखी
उमद्ग	गणेश्वरदेव	प्रतिरथ	धाम
भरणमे	सावित्रि	रथ	अचार
शीरायटी	देवी	नदी	तत्पुरुष
केवाल	विद्याधर	भद्र	इश

उपरोक्त प्रासादके अंगमें देवताओंके आन्हाहेन करना देवपूजा—
प्रासादका धर, स्तंभ, पीठ और मंडोपर आदिमें देवताओंका आन्हाहेन
करके पूजाकरना उसका लोप होवे तो प्रासादका पुण्यफल निष्फल होता है।

વાસ્તુદ્રવ્યાનુસાર વાસ્તુનામાભિધાન

ષાષાણૈર્નિર્મિતં યત્તતત્ગૃહસ્ય ।

પક્ષેષ્ટકં વાસ્તુનામ ભવનાહેનમુત્તમમ્ ।

આનિષ્ટકૈઃ સુમ્નન્તુ સુધારં કર્દમેનતુ ॥ ૨૪૫ ॥

માનસ્ય વદ્ધિ તં કાષ્ટૈર્યત્રશ્ચ ચન્દનં સ્મૃતમ્ ।

વસ્ત્રૈશ્ચ વિજય પ્રોક્તં રાજાં શિલ્પિ વિકલ્પિતમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

કાલમેતિ ચ વિજ્ઞેય મષ્ટમંતૃણ જાતિભિઃ ।

ઉત્તમા મિચ ચત્વારિ ગૃહાણિ ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

વાસ્તુદ્રવ્યના ઉપયોગ પરથી નામાભિધાન કહે છે:- પથ્થરથી બનાવેલ ભવનને ઉત્તમમંદિર કહે છે, પાકી ઇંટથી બનાવેલ ભવનને ભુવન કહે છે, કાચીઇંટથીના ઘરને સુમન, ગારો માટીના ઘરને સુધાર, કાબટ-લાકડુથી બનાવેલ ઘરને માનસ્ય, વેતથી બનાવેલ ઘરને ચંદન, રાજાઓના વસ્ત્ર તંબુને વિજય, તૃણ=ઘાસનાને કાલમ. હવે ઉત્તમ એવા ચાર દ્રવ્યના ગૃહના નામ કહે છે. ૨૪૫-૪૬-૪૭

વાસ્તુ દ્રવ્યોંકે ઉપયોગસે નામાભિધાન કહેતે હૈં । પથરસે બને ભવનૈકો ઉત્તમ મંદિર કહેતે હૈં । પક્કી ઇંટસે બને મકાનકો ભુવન કહેતે હૈં । કચ્છી ઇંટસે બને ઘરકો સુમન, મિટ્ટીસે બનેકો સુધાર, કાષ્ટસે બનેકો માનસ્ય, વેતસે બનેકો ચંદન, રાજાઓંકે વસ્ત્ર તંબુકો વિજય, ત્રીન ઘાસવાલેકો કાલમ, અબ ઉત્તમસે ચાર દ્રવ્યકે ગૃહકે નામ કહેતે હૈં । ૨૪૫-૪૬-૪૭

સૌવર્ણ રાજસં તામ્ર માયસં ચ પ્રાકીર્તિતમ્ ।

સૌવર્ણન્તુકરન્નામ રાજતં શ્રીભવન્તથા ॥ ૨૪૮ ॥

તામ્રેણ સૂર્યમંત્રન્તુ ચંદનામ તથા યસ્ય ।

દેવ દાનિવ ગંધર્વ યક્ષ રાક્ષસ પક્ષગાઃ ॥ ૨૪૯ ॥

દ્વાદશૈ તે પ્રકારાસ્તુ ગૃહાણાં નિયતાઃ સ્મૃતા ।

જાતુષંત્વનિલંનામ પ્રાયુવં વારિબન્ધકમ્ ॥૨૫૦॥ વિશ્વકર્મ પ્રકાશ

સુવર્ણ, ચાંદી, તાંબુ અને અષ્ટદ્વીહ એ ચારોના ગૃહોના નામ કહે છે:- સુવર્ણના ભવનને કર, ચાંદીના ભવનને વિશંવ, તાંબાના ભવનને સૂર્યમંત્ર,

अने लोह अष्टलोहना लवनने अड नामथी ओणभाय छे. देव, दानव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस अने पन्नग (नाग) ओ पूर्वोक्त बार प्रकारना गृहो नियमथी छद्दा- लायना घरने “अनिल” छे छे नहीना जधने “प्रायुव” छे छे. २४८-४९-५०

सुवर्ण, चांदी, तांबा और अष्टलोह-वे चारोंके गृहोंके नाम कहते हैं । सुवर्णके भवनको कर, चांदीके भवनको विभव, तांबेके भवनको सूर्यमंत्र और लोह अष्टके भवनको चंड नामसे जानते हैं । देव, दानव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस और नाग सब लोगोंने पूर्वोक्त बार प्रकारके गृह नीयमीसे कहे । लाखसे बने घरको ‘अनिल’ कहते हैं और नदीके बांधको ‘प्रायुव’ कहते हैं । २४८-४९-५०

पापाणभवन	पकीडंटकाभवन	कचीडंटका	मीट्टी	काष्ठ
मंदिर	भवन	सुभन	सुधार	मानस
धेत	राजाकावसका	तृण-वास	सुवर्ण	चांदी
चंदन	विजय	कालम्	कर	श्रीभव
त्रांवेकाभवन	अष्टलोह	लाख	जलबंध	
सूर्यमंत्र	चंद्र	अनिल	प्रायुव	कहते हैं ।

अथ शल्य विज्ञान

जलान्तं प्रस्तरां तं वा पुरुषान्तमथोपि वा ।

क्षेत्रसंशोद्धये चोद्धृत्य शल्यं सदनमारमेत् ॥ २५१ ॥

केजाः कपालमस्यास्थि भस्मलोहे च मृत्यये ।

शल्यानेकविधाः प्रोक्ता धातुकाष्ठास्थि संभवा ॥ २५२ ॥

तान्परित्य प्रकृतं व्यो गृह्यारभो द्विजोत्तम ।

ननकोष्टी कृते भूमि मार्गे प्राच्यादितो-ल्लिखेत् ।

अरु चट तप यशान्क्रमाद्वर्णा निमानि च ॥ २५३ ॥ विश्वकर्म प्रकाश

मंत्र—

ॐ ह्रीं कृष्णांदि कौमारि ममहृदये कथय कथय ह्रीं स्वाहा ।

एक विंशति बारमनेन मंत्रेणाभि मंत्र प्रश्ना मानयेत् ॥ २५४ ॥

પ્રાસાદને રાજભવનમાં પાણી કે પથ્થર આવે ત્યાં સુધી અને અન્ય ગૃહોને માણસના, માથોડા જેટલું, ઊંડું, ખોદવું ને ક્ષેત્ર (ઘરની ભૂમિ) નો સારી રીતે શોધ કરીને શલ્યનો ઉદ્ધાર કરીને ગૃહારંભ કરવો. વાળ, ખોપરી, સીંગડા, હાડકાં, ભસ્મ=રાખ, ચામડું, કોલસા, લોહ, કાષ્ટ, ધાતુ, દ્રવ્ય, ધાન્ય, એમ અનેક પ્રકારના શલ્ય કહ્યા છે. તે ઘરની ભૂમિમાં હોય તો મૃત્યુકર્તા બાણવા. ધાતુ, ધાન્યને દ્રવ્ય શલ્યમાં ગણેલા છે.

ઘરના આરંભ કરતાં પહેલાં, દ્વીજમાં ઉત્તમ એવા શિલ્પીએ તેની પરીક્ષા કરવી. ઘરની ભૂમિના નવ કોઠા=ભાગ પૂર્વાદિ દિશામાં અનુક્રમે પાડી તેમાં અ, ક, ચ, ટ, ત, પ, ય, શ-એમ કરતા આઠ કોઠામાં પૂર્વાદિ સૃષ્ટિ માર્ગ અક્ષરો લખવા.

સ્વામીએ એક કુમારિકાના હાથમાં ફળ આપીને આ મંત્ર એકવીસવાર લાણવો, ॥ ૐ હ્રીં કૂષ્માંઙિ કૌમારિ મમ હૃદયે કથય કથય હ્રીં સ્વાહા ॥ એકવીસ વાર મંત્ર લાણીને પ્રશ્ન કરી ઉપરોક્ત કોઠામાં ફળ મૂકવું અને તે જે કોઠામાં ફળ મૂકે તેનું નીચે પ્રમાણે શલ્ય બાણવું. અને તે કાઢીને ભૂમિશુદ્ધિ કરવી. ૨૫૧-૨૫૪

પ્રાસાદમેં યા રાજભવનમેં પાની યા પથ્થર આ જાવે વાંહતક ઔર અન્ય ગૃહકો આદમીકી ંચાઈં તક ગહંરા સ્વોદના ચાહિયે । ઔર ક્ષેત્ર (ધસીભૂમિ) કી અચ્છી તરહ શોધકરકે શલ્યકો ઉદ્ધારકરકે ગૃહારંભ કરે । બાલ, સ્વોપહી, સીંગ, હઙ્ગિયોં, ભસ્મ, ચમડા, કોયલા, લોહ, કાષ્ટ, ધાતુ દ્રવ્ય ધાન્ય વૈસે અનેક પ્રકારકે શલ્ય કહે હૈં । યે ઘરકી ભૂમિમેં હો તો મૃત્યુકર્તા જાને । ધાતુ ધાન્યકો દ્રવ્ય શલ્યમેં ગીને હૈં વે ઉત્તમ હૈં લેકિન લે લેના ચાહિયે ।

ઘરકા આરંભ કરતે પહેલે દ્વીજમેં ઉત્તમ હો વૈસે શિલ્પી ઉસકી પરિક્ષા કરે । ઘરકી ભૂમિકે નવ કોઠે=ભાગ પૂર્વાદિ દિશાસે અનુક્રમે બનાકર ઉસમેં અ-ક-ચ-ટ-ત-થ-ય-શ અિસ પ્રકાર ઔર આઠ કોઠેમેં પૂર્વાદિ સૃષ્ટિ માર્ગ અક્ષર લિખે । ગૃહ સ્વામી કુમારિકાકે હાથમેં ફલ દેકર અિકીસ વા યહ મંત્રકો પઠે હ્રીં કૂષ્માંઙિ કૌમારિ મમહૃદયે કથય કથય હ્રીં સ્વાહા । મંત્ર બોલકે પ્રશ્ન કરકે કોઠેમેં ફલ રસેં જો કોઠેમેં ફલ રસેં ઉસકો નીચ્છ શલ્ય જાને ઔર ઉસે નિકાલકર ભૂમિ શુદ્ધ કરે । ૨૫૧-૨૫૪

प्रारंभः स्याद्यदि प्राच्यां नरशल्यं तदाभवेत् ।
 सार्द्धहस्त प्रमाणेन तच्चमानुष्यम्रत्यये ॥ २५५ ॥
 अग्नेर्दिशि चक्रः प्रश्ने खरशल्यं करद्वयो ।
 याम्यादिशि च कृते प्रश्ने नरशल्यं मयोभवेत् ॥ २५६ ॥
 नैऋत्यान्दिशितः प्रश्ने सार्द्धहस्ते श्वानास्थित ।
 पश्चिमायान्तु शिशुशल्यं सार्द्धहस्तरधानीत् ॥ २५७ ॥
 वायव्यां दिशि तु प्रश्ने नराणां वा चतुष्करे ।
 उत्तरस्यां दिशि प्रश्ने विप्रशल्यं कटेरधः ॥ २५८ ॥
 ईशानदिशि यः प्रश्नो गौशल्यं सार्द्धहस्ततः ।
 मध्यकोष्ठे च यः प्रश्नो वक्षो मात्रादधस्तदा ॥ २५९ ॥

शल्य दशक यंत्र

नैऋत्य		पश्चिम			वायव्य	
डेढ हस्ते श्वानशल्य		द	त	प	चार हस्ते नरशल्य	
		च	मध्य छात्रीपुर नरशल्य	य		
दक्षिण कटिपुर विप्रशल्य		क	अ	श	उत्तर कटिपुर विप्रशल्य	
देढ हस्ते गङ्गाफलशल्य					डेढ हस्ते गौशल्य	
अग्नि		पूर्व			ईशान	

પ્રશ્ન કરતાં પૂર્વે અ ખંડ કોઠામાં દોઢ હાથ નીચે મનુષ્યના હાડકા નીકળે તે ઘરધણીનું મૃત્યુ કરાવે. અગ્નિ દિશાના ક કોઠામાં બે હાથ નીચે ગધેડાના હાડકા નીકળે, દક્ષિણ દિશાના ચ કોઠામાં કેડ નીચેથી મનુષ્યના હાડકા નીકળે, નૈઋત્ય કોણના દ કોઠામાં કુતરાના હાડકા નીકળે, પશ્ચિમ દિશામાં ત કોઠામાં દોઢહાથ નીચે બાળકના હાડકાં નીકળે, વાયવ્ય કોણના પ કોઠામાં ચાર હાથ નીચે મનુષ્યના હાડકા નીકળે. ઉત્તર દિશાના ચ કોઠામાં બ્રાહ્મણના હાડકા કેડ નીચે ઊંડે નીકળે, ઇશાનકોણના શ કોઠામાં દોઢ હાથ નીચે ગાયના હાડકાં નીકળે, મધ્યના કોઠામાં છાતી જેટલે ઊંડે મનુષ્યના વાળ, ખોપરી, લોહમસ્મ આદિ નરશલ્ય નીકળે, તે શલ્ય કાઢીને વાસ્તુ પૂજન કરી ભૂમિની શુદ્ધિ કરવાથી સ્વામી સુખ વૈભવથી રહે છે. ૨૫૫ થી ૨૫૬

પ્રશ્નકરનેકે પૂર્વે અ સ્વં કોઠેમેં હેઠ હાથ નીચે માનવકી હડ્ડિયાં નીકલે તો ગૃહસ્વામીકી મૃત્યુ હી । અગ્નિકોણકે ક કોઠેમેં દો હાથ નીચે ગધેકી હડ્ડિયાં નીકલે, દક્ષિણ દિશાકે ચ કોઠેમેં કમરકે નીચે સે આદમીકી હડ્ડિયાં નીકલે, પશ્ચિમ દિશામેં ત કોઠેમેં હેઠ હાથ નીચે બચ્ચોંકી હડ્ડિયાં નીકલે, વાયવ્ય કોણકે પ કોઠેમેં ચાર હાથ નીચે આદમીકી હડ્ડિયાં નીકલે, ઉત્તર દિશાકે ચ કોઠેમેં બ્રાહ્મણકી હડ્ડિયાં કમરતક નીચે સે નીકલે, ઇશાનકોનેમેં શ કોઠેમેં હેઠ હાથ નીચે ગાયકી હડ્ડિયાં નીકલે, મધ્યકે કોઠેમેં છાતીકી ગડરાઈ સે મનુષ્યકે બાલ, ખોપરી, લોહમસ્મ આદિ નરશલ્ય નીકલે તો વૈસે શલ્યકો નીકાલ કર વાસ્તુ પુજન કરકે ભૂમિકો શુદ્ધ કરનેસે સ્વામી સુખ વૈભવસે રહેતે હૈ । ૨૫૫-૨૫૬

इति शल्य विज्ञान

ગૃહ કે પ્રાસાદના પ્રારંભ માટે શુભ મુહૂર્તો વિદ્વાન જ્યોતિષ પ્રાસે કઢાવવા. પ્રથમ માસ શુદ્ધિમાં વૈશાખ, શ્રાવણ, માગશીર્ષ, પોષ અને ફાગણ એ પાંચ માસ ઉત્તમ ખાત માટે છે. પ્રતિષ્ઠા માટે મહા અને જેઠ માસ પણ લેવાય છે શુભ દિવસ ચંદ્રબળ નિષિદ્ધ કાળ છોડીને પ્રત્યેક મુહૂર્તો કરવા. પ્રથમ-ખતન મુહૂર્ત, ખીલું ખાત શિલારોપણ વિધિ જ્યાંથી પાંચે પૂરવાનો પ્રારંભ થાય. ભૂમિ ઉપરથી નોંધ કરવાનું, કણપીઠ અને ઉપરનો

नौध-आ भाटे सारा द्विजो जेवा. 'त्रीशु' स्तंभनु, चोथु. द्वारनु, पाचमु' पाटनु, छठु पद्मशिला अथवा छत, आच्छादन. वज्र. शिखरना प्रारंभ अने शुक्रनास, सातमु आमलसाखानु. आ साते मुहुर्तो तेना चक्रादि जेधने पूज उत्साहथी अने उदारताथी करता वास्तु पूजन करबु छेदे मूर्ति. प्रतिष्ठा जेभा कणश अने ध्वजदंड स्थापन सोथेन मूर्ति प्रतिष्ठादि. पूज धामधूमथी करवे।

गृह या प्रासादके प्रारंभके लिये शुभमुहुर्त. विद्वान ज्योतिषिके पास निकलवाये. प्रथम मास शुद्धिमे बैसाख, सावन, मगशीर्ष, पुस और फाल्गुन पांच मासे उत्तम खातके लिये हैं। प्रतिष्ठाके लिये महा और ज्येष्ठ भी लेते हैं। शुभदिन चंदबल निषिद्ध काळको छोड़कर प्रत्येक मुहुर्त करे। प्रथम खनन मुहुर्त—दूसरा खात शिलारोपण विधि जहांसे नींव पूरनेका प्रारंभ हो वही भूमि परसे नौध करे। कणपीठ और उपरका नौध असिलिये शुभदिन देखे। तीमरा स्तंभका चौथा द्वारका, पांचवा पाटका, छठा पद्मशिला या छत आच्छादनका। बीचमे शीखरका प्रारंभ और शुकनाथ, सातवां आमलसाखका। सातों मुहुर्त शकादि देखकर बडे उत्साहसे उदारतासे करके वास्तु पूजन करे। अंतमे मूर्ति प्रतिष्ठा जिसमे कलश, ध्वज दंड स्थापनके साथ मूर्ति प्रतिष्ठादि बड़ी धामधूमसे मनाये।

मुहुर्त जेता-प्रारंभमा वृषचक्र पृथ्वी सूती, जेही के जेही जेवाय छे. शिलारोपण पर द्वारचक्र तेमा बत्स होय अने राहु होय जेवा. स्तंभचक्र, पाटचक्र अने आमलसला चक्र जेध मुहुर्तो करवा छेदा प्रतिष्ठाभा प्रतिभा स्थापन-प्रासादभिषेक, ध्वजदंड अने कणश स्थापना धनु मंडोत्सवपूर्वक करवा ते समये अथपति-सूत्रधार अने अन्य शिल्पीगण तथा धीन अभिलषीजोने धन, वस्त्र, सुवर्ण, आभूषणदिथी सत्पुष्ट करी शुभाशिय प्राप्त करवा.

मुहुर्त देखते वक्त प्रारंभमे वृषचक्र पृथ्वी खदी या सोती देखते है। शिलारोपण पर द्वारचक्र, जिसमे बत्स शेष और राहु देखे। स्तंभचक्र, पाटचक्र और आमलसला चक्र देखे। मुहुर्त करने अंतमे प्रतिष्ठासे प्रतिभा-स्थापना प्रासादभिषेक ध्वजदंड और कलश स्थापना

बड़े महोत्सवके साथ करते वक्त स्थपति, सूत्रधार, अन्यशिल्पिगण और मजदूरोंको धन वस्त्र सुवर्ण आभूषण आदिसे संतुष्ट करे। और स्थपतिके शुभाशिष प्राप्त करे।

प्रासाद निर्माणका पांच के सात मुहूर्तों समये स्थपति-सूत्रधारपूजन करी सुवर्णद्रव्य वड़े गणपूजन आदि आठ सूत्रधारनुं पूजन यजमाने करवुं.

प्रासाद निर्माणके पांचके सात मुहूर्तके समय स्थपति=सूत्रधार पूजन करके सुवर्ण द्रव्यके साथ गणपूजन आदि अष्ट सूत्रोंका पूजन यजमानको करना चाहिये।

मुहूर्त चक्रादि

गृहारंभकाले वृषचक्र ।

मृहारंभेऽर्कं भाद्राभैः शीर्षेस्थैर्दहि ईरितः ।

अग्रपाद स्थितेर्वेदैः शुन्यं स्याद्वृषचक्रके ॥ २६० ॥

स्थिरता पृष्ठपादस्थैर्वेदैः पृष्ठे श्रियस्त्रिभिः ।

लाभोवेदैर्दक्षकुक्षौ रामैः पुच्छ पतिक्षति ।

कुक्षौ वामेऽब्धिभिर्नैस्वं मुखे पीडा त्रिभिश्च भैः ॥ २६१ ॥

गृहना आरंभमां सूर्य नक्षत्रथी दिनिया नक्षत्र सुधी गणुतां नक्षत्रो जुहा जुहा अंग पर भूकतां तेनुं श्रेष्ठ नेष्ट इण कहे छे. प्रथमना त्रणु नक्षत्रो वृषना माथापर. तेनुं इण दाड ते पछीना चार नक्षत्रो आगला भजे-तेनुं इण शून्य. पछीना चार नक्षत्रो पाछला पगे स्थापवा-तेनुं इण स्थिरता. पछीना त्रणु नक्षत्र पीठ पर-लक्ष्मीप्राप्ति. पछीना चार नक्षत्रो जमणी कुजे-ते लाल कर्ता. पछीना त्रणु नक्षत्र पुछडे-तेनाथी स्वामीने नाश. पछीना चार नक्षत्रो डाणी कुजे-तेनाथी निर्धनता. पछीना त्रणु नक्षत्रो भुभमां स्थापवा-तेनुं इण पीडाकारक जणुपु. २६०-२६१

गृहके आरंभमे सूर्य नक्षत्रसे दिनिया नक्षत्र तक गीनते गीनते नक्षत्रोको अलग-अलग अंग पर रखे तो श्रेष्ठ या नेष्ट फल कहे जाते हैं। प्रथमके तीन नक्षत्र वृषके सीरपर उसका फलदाह उसके बादके चार नक्षत्र पीछले पैर पर उसका फल शून्य। बादके चार नक्षत्र पीछले

पैर पर उसको फल स्थिरता, उसके बादके तीन नक्षत्र पीठ पर, लक्ष्मी प्राप्ति, और चार नक्षत्र दायाँ करवट पर वही लाभकर्ता, और तीन नक्षत्र पूंछ पर फल निर्धनता, बादके तीन नक्षत्रकी स्थापना सुखमें और उमका फल पीढाजनक जाने । २६०-२६१

चुपचकनुं जोड

(१)	३	नक्षत्र	नेष्ट
(२)	४	"	नेष्ट
(३)	४	"	श्रेष्ठ
(४)	३	"	लक्ष्मीप्राप्त
(५)	४	"	श्रेष्ठ
(६)	३	"	नेष्ट
(७)	४	"	नेष्ट
(८)	३	"	नेष्ट
<hr/>			
२८ नक्षत्र			

भातं बंधते पृथ्वी सौती-जोडी जेवांनी रीत - शुद्ध १ थी तिथि, बार रविवार अने आश्विनीथी नक्षत्रथी नक्षत्र, अने रीते जे द्विसे सुद्धत जेवुं होय ते द्विषणी तिथि, बार के नक्षत्रनी सज्याना मरवाणे करीने यावे लागता जे शेष रहे ते तेवुं क्षण जणवु शेष १ वधे तो पृथ्वी उभी सैथी घर करता कलेश थाय जे वधे तो पृथ्वी जोडी ते शुभ त्रण शेष रहेतो ते पण शुभ अने शुभ रहे तो जागती ते नेष्ट जणवी.

स्वातके वक्त पृथ्वी सौती या खडी देखनकी विधि । सूद १ से तिथि, रविवार से बार, अश्विनी से नक्षत्र-नक्षत्र । जिस प्रकार जिस दिनसे सुद्धत देखना हो उस दिनकी तिथि बार या नक्षत्रको कुल मिलाकर चार के बंध से विभाजित करके जो शेष संख्या बाकी बचे वही उसका फल जावे । शेष १ बचे तो पृथ्वी खडी, उससे गृह बनाते कलेश होवे, दो की संख्या शेष बचे तो पृथ्वी बैठी, वेही शुभ । तीन शेष बचे तो वेही भी शुभ । और शेष ४ बचे तो जागती वही नेष्ट समझे ।

अथ द्वार चक्रम

अर्काच्चत्वारि ऋक्षाणि ऊर्ध्वे चैव प्रदापयेत् ।

द्वौद्वौ दद्याच्च कोणेषु शाखायाच्च चतुःश्चतुः ॥ २६२ ॥

अधश्चत्वारि देवानि मध्ये त्रीणि प्रदाययेत् ।

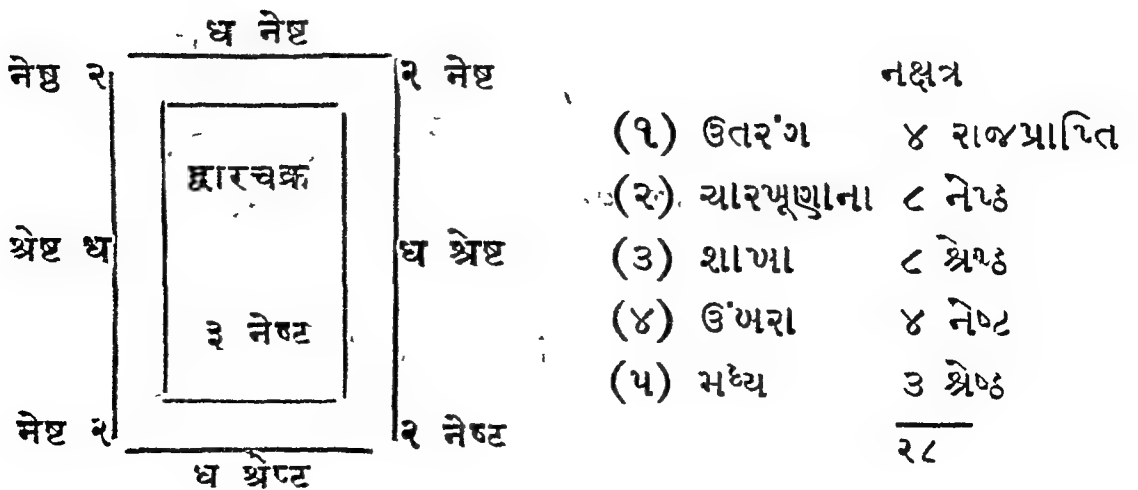
ऊर्ध्वे तु लभते राज्यमुद्वेगः कोणकेषु च ॥ २६३ ॥

शाखायां लभते लक्ष्मीर्मध्ये राज्यप्रदं तथा ।

अधस्ते मरणं प्रोक्तं द्वारचक्रं प्रकीर्तितम् ॥ २६४ ॥

सूर्यनक्षत्रथी दिनिया नक्षत्र सुधी गुणी पडेला चार नक्षत्रो उत्तरंगे राज्य प्राप्ति पछीना चार भूषुना भण्णे नक्षत्रो मणी आठ नक्षत्रो उद्वेग करावे, पछीना चार नक्षत्रो जेठ शाखायां ते लक्ष्मीप्राप्ति करावे, पछीना चार नक्षत्रो नीचे उंभरायां तेनुं मृत्यु झण, पछीना भूषुनी छेदला त्रणु नक्षत्रो द्वारनी मध्यमां राज्यप्राप्ति-आ रीते द्वारचक्रं शुभाशुभ झण कह्युं. तेमां शुभ झण देनार नक्षत्रोमां द्वार स्थापन करवुं. २६२-६३-६४

सूर्य नक्षत्रसे दिनिया नक्षत्र तक गीनकर पहले चार नक्षत्र उत्तरंगसे राज्य प्राप्ति, बादके चार कोनेके दो दो नक्षत्र सब मिलकर उद्वेग करावे— बादके चार चार नक्षत्र दोनों शाखामें हैं वे लक्ष्मी प्राप्ति करावें. बादके बाद चार नक्षत्रसे नीचे देहली में मृत्युफल बताता है । बादके अंतीम तीन नक्षत्र द्वारकी मध्यमें राजप्राप्ति । जिस तरह द्वार चक्रका शुभाशुभ फल कहा है । शुभफल दीखते हो वैसे नक्षत्रों में द्वार स्थापन करें । २६२-६३-६४

ઉપરોક્ત વતાયી દિશામેં' ઓર કહી રાશિમેં' ડસી દિશામેં' દ્વાર ન કરે । લેકિન વત્સ વહી આકાશમેં' સૃષ્ટિ ક્રમકે મુતાવીક ફિરતા હૈ । અિસસે ડસ રાશિકે મધ્યકે ૧૦ દિવસોમેં' ઓર ડસકી સામનેકો દિશામેં' વત્સ હોતા હૈ અિસલિયે ડસ વિભાગમેં' દ્વાર ન કરે ।

વત્સ ચક્રમેં' ભવનકી ચારાં દિશાઓમેં' સાત સાત વિભાગ કરેં । પહલે વિભાગમે પાંચ દિન તરુ વત્સ રહેતા હૈ । દૂમરેમે ઢસ દિન તરુ તોસરેમેં' પંદર દિન ઓર મધ્યમે તોસ દિન તરુ વત્સ રહેતા હૈ । ચાદકે પાંચેમે પંદ્રહ દિન. ડહોમેં' ઢસ દિન, ઓર સાતમે વિભાગમે પાંચ દિન તરુ વત્સ રહેતા હૈ । અિસ તરહ પ્રત્યેક દિશામે વત્સ રહેતા હૈ । લેકિન ઝિસ વિભાગમે વત્સ હોયે, સામને હો કે પૃથ્થમેં' હો ડન દિનોમેં' દ્વાર ન ગ્વઢા કરે । વાકીકે ઝિભાગોમે વત્સ હોયે તવ દ્વાર શુભ મુકૂર્તમેં' ગ્વઢા કરે । વત્સ ઇક હી દિશામે તોન માહ રહેતા હૈ વૈસા વાયા લેકિન ડસ દિશાકે ૧૦ દિનોંકા વંટવારા કરકે ઝિભાગ કરે ।

અથ સ્તંભ ચક્ર

સૂર્યાધિષ્ટિ ન ભાગ્ય પ્રવમતો મધ્યે તથા વિશતિ ।

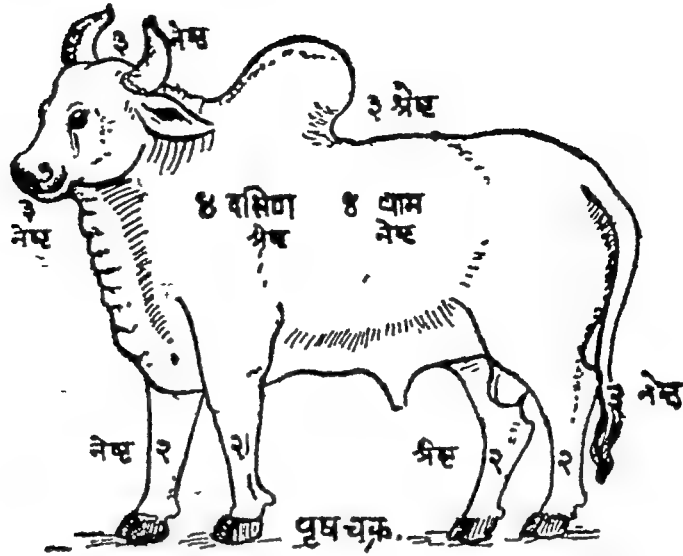
સ્તભાગ્રે શર સંખ્યયા મુનિવરૈરુક્તાનિ વિગ્ધ્યાનિ ચ ॥ ૨૬૭ ॥

સ્તંભાગ્રે મરણં મયેદ્ મૃદ્ધપતેર્મૂલે ધનાર્થ ક્ષય ।

મધ્યે ચૈવ સુલ્ભાર્થ કીર્તિમતૃલાં પ્રાપ્નોતિ કર્તા મદા ॥ ૨૬૮ ॥

અગ્રમે	
૩	નેષ્ટ
મધ્યે ૨૦	ગ્રેષ્ઠ
૫	નેષ્ટ
મૂલ	

સૂર્યાના મહાનક્ષત્રથી દિનિયા નક્ષત્ર સુધી ગણતરી કરી પ્રથમના ત્રણ નક્ષત્રો સ્તભના અગ્ર ભાગમાં મૂકવા, ત્રણથી તે ત્રેવીશ સુધીના અર્થાત્ વીશ નક્ષત્રો મધ્ય વિભાગમાં મૂકવા અને ૨૩ થી તે અગ્નિજિત સહિત એકવીશ સુધીના એટલે પાચ નક્ષત્રો સ્તભના મૂળ ભાગમાં મૂકવા એમ મુનિવરોએ કહ્યું છ સ્તભના ઉપલા માત્ર ભાગના ત્રણ નક્ષત્રોથી સ્વામીનું મૃત્યુ થાય અને નીચે મૂળના પાચ નક્ષત્રોમાં ધન અને મનોરથો ફળતા નથી પરંતુ વચલા ભાગના વીશ નક્ષત્રોમાં મુહૂર્ત કરવાથી સ્વામીને સુખ, લક્ષ્મી અને અતુલ કીર્તિ મળે છે ૨૬૭-૨૬૮

સૂર્યકે મહા નક્ષત્રસે દિનીયા નક્ષત્ર તક ગીનતી કરકે પ્રથમતે તોત નક્ષત્ર સ્તંભકે અગ્ર ભાગમે' રહે । તીને સે તેઈસ તકકે અર્થાત્ વીમ નક્ષત્ર મધ્ય વિભાગમે' રહે । ઓર ૨૩ સે લેકર અભિજિત સંક્રાન્તિ તકકે નક્ષત્ર અર્થાત્ પાંચ નક્ષત્ર સ્તંભકે મૂલ ભાગમે' રહે । વૈસા મુનિવરોંને વાતાયા ।

સ્તંભકે ઉપરકે અગ્રભાગમે' તીન નક્ષત્રસે સ્વામીની મૃત્યુ હોવે ઓર નીચે મૂલકે પોચ નક્ષત્રોંમે' ધન ઓર મનોરથકા ફલતા નહીં મિલતા । લેકિન બીચકે બીસ નક્ષત્રોંમે' મુહૂર્ત કરનેસે સ્વામીનો સુખ, લક્ષ્મી ઓર અતુલ કિર્તિ મિલતી હૈ । ૨૬૭—૨૬૮

મોખચક્ર વા પાટચક્ર

મૂલે મોમે ત્રિક્લેષ્ઠે ગૃહપતિ મરણં પંચગમે' સુખં સ્યાત્ ।

મધ્યે ચૈવાષ્ઠ ઋક્ષં ધનસુત સુખદં પુચ્છકે ચાષ્ઠ હાનિઃ ॥ ૨૬૯ ॥

પશ્ચાદગ્રે ત્રિભાતિ ગૃહપતિ સુખદં ભાગ્યપુત્રાર્ષદં સ્યાત્ ।

સૂર્યાદિત્રં ચ ઋક્ષં યદિ વિધુદિનમં મોખચક્રં ત્રિલોક્યમ્ ॥ ૨૭૦ ॥

સૂર્યના મહા નક્ષત્રથી તે દિનીયા નક્ષત્ર સુધી ગણતાં પહેલાં ત્રણ નક્ષત્રો મોલ કે પાટ મૂળમાં મૂકવા તે અશુભ છે—સ્વામીનું મૃત્યુ નીપજવે, ગર્ભમાં પાંચ મૂકવા તે સુખ કર્તા છે મધ્યમાં આઠ નક્ષત્રો મૂકવા તે ધન, પુત્ર અને સુખ આપનારા છે. પુછડે આઠ નક્ષત્રો મૂકવા તે હાનિકર્તા છે, પાછળના ભાગે અથ ભાગે ત્રણ નક્ષત્રો મૂકવા તે ઘરના સ્વામીને સુખ આપનાર તથા ભાગ્ય અને ઘણા પુત્રો આપનાર જાણવા, આ પ્રમાણે મોલ તથા પાટડા (ભારવટ)નું ચક્ર એકજ જાણવું. ૨૬૯—૨૭૦

૩	૫	૮	૮	૩
નેહ	શ્રેષ્ઠ	શ્રેષ્ઠ	નેહ	શ્રેષ્ઠ

સૂર્યકે મહા નક્ષત્રસે લેકર દીનાયા નક્ષત્ર તક ગીનતે પહેલે ત્રીન નક્ષત્રોમે' મોખકો પાટ મૂલમે' રહે વહી અશુભ હૈ । સ્વામીકી મૃત્યુ હો । ગર્ભમે' પાંચ રહે વહી સુખકર્તા હૈ । મધ્યમે' આઠ નક્ષત્ર રહેતો અસસે ઘન, પુત્ર ઔર સુખ માપ્ત હો । પૂછ પર આઠ નક્ષત્ર રહેતો હાનિકર્તા હૈ । પીછેકે ભાગ પર, અગ્ર ભાગ પર ત્રીન નક્ષત્ર રહેતો વે ઘરકે સ્વામીકો સુખ દેનેવાલે, સુભાગ્ય ઔર વહુત પુત્રોકો દેનેવાલે સમજે । અસ તરહ મોખ ઔર પાટઢા (ખારવટ) કા ચક્ર ફરહી જાને । ૨૬૧-૨૭૦

અથ આમલમારા ઘંટા ચક્રમ્ ॥

ઘંટા ચક્રં વિધાયૈવા મધ્યે પૂર્વાદિશાકમાત્ ।

ત્રોણિ ત્રીણિ પ્રદેયાનિ સૃષ્ટિ માર્ગેણ ક્રામકે ॥ ૨૭૧ ॥

મધ્યે ચૈવ સ્મૃતો લાભો પૂર્વ ભાગે જમા રયો ।

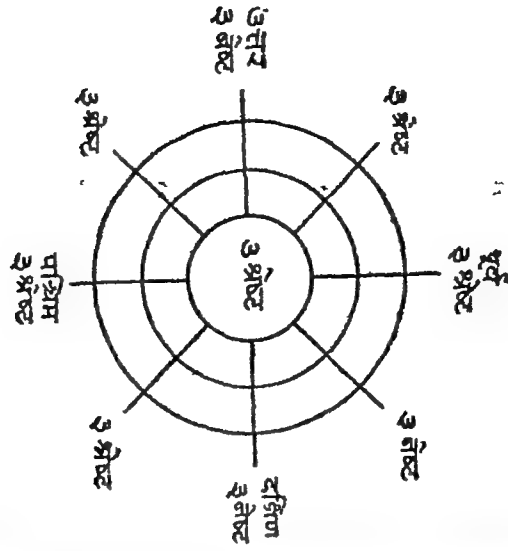
આમેયાથૈવ હાનિઃ સ્યાદ્ દક્ષિણે પતિનાશનમ્ ॥ ૨૭૨ ॥

નૈઋત્યે પારણાલાભઃ પશ્ચિમે સર્વં ટા સુલભ્ ।

વાયવ્યૌ મથ્વલાભઃ સ્યાદુત્તરે વ્યાધિમંભવઃ ।

ઈશાને વત્સલાભઃ ઘંટા ચક્રકલ સ્મૃતમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

આમલસાસંતુ મુહૂર્ત કરવામા ઘટાયક અવશ્ય જોડું, મધ્યમા ત્રણ અને પૂર્વાદિ દિશા વિદિશાકમથી આઠ સ્થાનમા ત્રણ ત્રણ મળીને ૨૭ નક્ષત્રો વહેચવા, મધ્યના ત્રણ નક્ષત્ર લાભદાયક, પછી પૂર્વના ત્રણ નક્ષત્ર રણસ આ-મ । વિજય અપાવે, પછીના ત્રણ નક્ષત્રો પછીના અગ્નિ કોણમા હાનિકારક પછીના દક્ષિણના ત્રણ પ્રતિનાશ, પછીના ત્રણ નૈઋત્યના ત્રણ પુત્રલાભ પછીના પશ્ચિમના ત્રણ હુમેશા સુખ આપનાર, પછીના વાયવ્યના ત્રણ વાહનનો લાભ અપાવે, પછીના ઉત્તરના ત્રણ વ્યાધિનો સભવ, અને છેલ્લા ત્રણ નક્ષત્રો ઇશાનના વત્સ લાભ અપાવે, આ રીતે ઘટાયકનું રૂપ જાણવું ૨૭૧-૭૨-૭૩

અમલસારાકે મુહુર્ત કરનેમેં ઘંટાચક્ર અવશ્ય દેસે. મધ્યમેં ત્રીન ઓર પૂર્વાદિ દિશા વિદિશાકે ક્રમસે આઠ સ્થાનમેં ત્રીન ત્રીન કુલ મિલાકર ૨૭ નક્ષત્રોમેં બાંટે । પહેલે મધ્યકે ત્રીન લાભકર્તા, બાદકે ત્રીન રણસંગ્રામમેં વિજય દેનેવાલે, બાદકે ત્રીન સંધીનામ, બાદકે અગ્નિકોણકે હાનિકારક, બાદકે દક્ષિણકે ત્રીન પ્રતિનાશ, નૈઋત્યકે ત્રીન પુત્ર લાભ, પશ્ચિમ કે ત્રીન હમેશા સુખ દેનેવાલે, વાયવ્યકે ત્રીન યાનાયાતકે વાહનકા લાભ દેનેવાલે, ઉત્તરકે ત્રીનમેં વ્યાધિકા સંભવ, ઓર અંતકે ઈશાનકે ત્રીન વસ્ત્ર લાભ દેનેવાલે । યહી ઘંટા ચક્રકા ફલ સમજો । ૨૭૧-૭૨-૭૩

રાહુ સન્મુખ હોવા છતાં દ્વાર મૂકવાનું વિધાન.

રાહુ સન્મુખ હોવે ફિર મી દ્વાર રચનેકા વિધાન :-

સન્મુખો રાહુ પૃષ્ઠે વા દ્વારશ્ચ સ્થાપયોત્સુધીઃ ।

સૂર્યાંગુલા શલાકાયા વિસ્તાંગેગુલિકા તથા ॥૨૭૪॥

દ્વિશલાકા દ્વિકોણે સ્યાત્તામ્રશુદ્ધા ચ તત્ર વૈ ।

સ્થાપિને વદને ધીમાન્તરિક્ષઃ પ્રજાયતે ॥૨૭૫॥

રાહુ સન્મુખ હોય કે પછવાડે હોય તેવા સમયમાં દ્વાર મૂકવાની અગત્ય હોય તો બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નીચે બતાવેલ વિધિ અનુસાર દ્વાર સ્થાપન કરવું.

બાર આંગળ લાંબી અને એક આંગળ પહોળી એવી શુદ્ધ ત્રાંબાની બે શલાકાઓ (પટ્ટીઓ) કરાવી દ્વારના નીચેના બંને ખૂણાઓ નીચે મૂકી તે પર દ્વાર સ્થાપન કરવું. આ પ્રમાણે દ્વાર સ્થાપન કર્યાથી અંતરિક્ષ દ્વાર થાય છે તેથી રાહુનો દોષ લાગતો નથી. ૨૭૪-૭૫

राहु सन्मुख होवे या पीछे होवे उम वरुत द्वार रखनेकी अगत्य होवे तो बुद्धिमान शिल्पी निम्न विधिसे स्थापन करना बताते हैं ।

बार अंगुल लंबी और एक अंगुल चौड़ी वैसी शुद्ध त्रांबली दो सलाकाओ कगके द्वारके नीचेके दोनों कोनोंके नीचे रख, उम पर द्वार स्थापन करें । वैसे द्वार स्थापन करनेसे अंतरिक्ष द्वार होता है और उससे राहुका दोष लगता नहीं । २७४-२७५

पुनः शुद्धदिशाकाले तिर्यग्गते सुशोभने ।

द्वारचक्र शुभस्थाने बलिपूजाविशेषकैः ॥२७६॥

खातयेत् कूर्च्छित द्वारभित्तिकायाश्च बुद्धिमान् ।

नीत्या तदा शलाकाश्च द्वारं वै स्थापयेत्तथा ॥२७७॥

इरी ज्यारे राहु शुद्ध दिशाभा आवे त्यारे तिर्यग्गतिना शुभ नक्षत्रना द्विमे पोताना भूज स्थापनभा द्वार चक्रने द्वार प्रतिष्ठाकी बलिपूजाकी विधानपूर्वक नीचे बतावेसी विधि प्रमाणे स्थापयु बुद्धिमान शिल्पीके द्वारना नीचेना धूलाओ (शलाकानी जग्याओ लीतभा द्वि ल 'के'ची भाकु पाउवु शलाका ओची काढवी अने पछी द्वार स्थापी द्विवालभा पाउल भाकु यशी लेवु) आ प्रमणे द्वार स्थापन विधि लखवी २७६-६७

फिर जब राहु शुद्ध दिशामे आवे तब तिर्यग्गतिके शुभ नक्षत्र के दिन अपने मूल स्थानमे द्वार चक्रको द्वार प्रतिष्ठाकी बलिपूजाके विधानपूर्वक निम्न विधिसे स्थापित करें । बुद्धिमान शिल्पी द्वारके नीचेके कोने मे (सलाकाकी जगह पर भित्तिमे दिवाल कुरेके बीच बनाके शलाका खींच निकाले और फिर द्वारकी स्थापना कर्के दिवालका बीच पूरा भरले) वैसे द्वारकी विधि जाने । २७६-२७७

॥ पुण्य नक्षत्रनी प्रगमा ॥

पापौर्विच्छेयुने हीने चन्दतारावलेऽपि च ।

पुण्ये सिद्ध्यन्ति सर्वाणि कार्याणि मंगलानि च ॥२७८॥

यत्रभा अने तारा बलहीन होय, पापग्रहे थी विधायल होय अथवा पाप-अछोथी युक्त होय तोपण पुण्यनक्षत्रभा सर्वभागलिक कार्यो सिद्ध थाय छे २७८

चंद्र और तारे बलहीन होवे, पाप ग्रहोसे विवालय होवे और पाप ग्रहोसे युक्त होवे फिर भी पुण्य नक्षत्रमे सर्वभागलिक कार्य सिद्ध होते हैं । २७८

॥ वत्सदोष उत्पन्न न थवा विषयमां ॥

भारद्वाज वशिष्ठानां वंश ज्ञातीन् विशेषतः ।

प्रासादे च चतुर्द्वारे पुरे च नगरायणे ॥२७९॥

कूपे कुण्डे तडागे वा वत्सदोषो न विद्यते ।

द्वारस्याभ्यन्तरे द्वारे मध्ये भूमिं चतुर्मुखम् ॥२८०॥

प्रतिष्ठा मंडपे चैव होम स्थाने विशेषतः ।

वत्सदोषो न कर्तव्यश्चाथ सौभाग्यदायकाः ॥२८१॥

भारद्वाज गोत्र अने वसिष्ठ गोत्रना वंशज्जे के ज्ञातिवाजाअने विशेष करीने वत्सदोष लागतो नथी. तेमज्ज चतुर्मुख प्रासाद, पुर, नगर, कूप, कुंड के तणाव. प्रतिष्ठा मंडप के होमशाला. चतुर्मुख भूमि के द्वारनी अंदरना लागे थील्लुं द्वार भूकवामां. आ सर्वमां वत्सदोष लागतो नथी. वत्सदोष होय तोपण्य ते सर्व सुख भाग्यने देनेर जणुवुं. २७९-८०-८१

भारद्वाज गोत्र और वसिष्ठ गोत्रके वंशवालोके ज्ञातिजनें को विशेष करके वत्सदोष नहीं लगता । और चतुर्मुख प्रासाद, पुर, नगर, कूप, कुण्ड, तालाब, प्रतिष्ठा मंडप या होमशाला, चतुर्मुख भूमि या द्वारके अंदरके भागमें दूसरा द्वार खड़े करनेमें—अब सबमें वत्स दोष नहीं लगता । वत्स दोष होवे फिर भी वह सब सुख सौभाग्यके देनेवाला ज.ने । २७९-८०-८१

वास्तुपुरुषोत्पत्ति और पूजन

पुरान्धकवधे रुद्रललाट पतितः क्षितौ ।

स्वेद स्तेतोद्भूतं जातः पुरुषो वै सुदुःसहः ॥२८२॥

गृहीत्वा सर्वदेवैस्तं न्यस्तो भूवावधोमुखम् ।

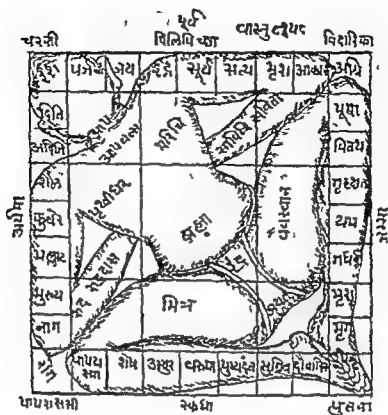
जान्कोणी च पादौ च रक्षौदिशि शिवे शिरः ॥२८३॥

चत्वारिंशद्भुताः पञ्च वास्तुदेहे स्थिताः सुराः ।

अष्टौ च बाह्यणास्तेषां वसनाद्वास्तुरुच्यते ॥२८४॥

પ્રાસાદ ભવનાદિનાં પ્રારંભે પરિવર્તને । -
વાસ્તુકર્મસુ સર્વપુણ્નિજિતઃ સુસદો ભવેત્ ॥૨૮૫॥

પા

‘પૂર્વે’ એ ધકાસુર દૈત્યની સાથે યુદ્ધ કરતા રૂદ્રના લલાટમાંથી પરસેવાનું બિંદુ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું અને તેમાંથી એક આશ્ચર્યકારક અતિકૃત સહ અને વિકરાળ એક પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. આથી સર્વ દેવતાએ તેને પકડી બિંધે મુખે ભૂમિ પર સુવાડી તેના બે બાંધ, ઘૂંટણ, પગ નૈરુત્ય દિશામાં અને માથું ઇશાન કેશવમાં રહ્યું. તેમાં શરીર પર પીસ્તાલીશ દેવો, બેઠેલા છે તેમાંથી આઠ દેવતાઓ ચાત્રે દિશામાં રહેલા છે. દેવોએ તેના પર વાસ કરવાથી તે “ વાસ્તુપુરુષ ” કહેવાયો.

પ્રાસાદ અને ભવન વગેરે વાસ્તુકાર્યના પ્રારંભમાં અમાપ્તિ વખતે તેમજ અન્ય કર્મમાં વાસ્તુપુરુષનું પૂજન અવશ્ય કરવું તેમાંથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

(નોટ - આ વાસ્તુપુરુષના અંગના મમસ્થાનો પર સ્થાન-પાટ કે ભીંત ન આવવા દેવા તેમ આગળ કહ્યું છે)

વાસ્તુના પદવિભાગ પ્રથક પ્રથક કદમાં છે તેમાં વિશેષ કરીને ૭x૭=૪૯ પદનો મરિચિ વાસ્તુ છોડીદારના કાર્ય પ્રસંગે પૂજવો.

૬૪=૬૪ પદનો ભદ્રકવાસ્તુ નગર ગ્રામ જળાશ્રવ અને રાજભવનમાં પૂજવો. ૮૫=૮૫ પદનો કામદવાસ્તુ સામાન્ય ઘરોને વિશે પૂજવો. ૧૦૦=૧૦૦ પદનો ભદ્રાગ્રથ વાસ્તુ પ્રાસાદ મંડપને વિશે પૂજવો અને હજાર પદનો સર્વતો ભદ્રવાસ્તુ મેરુપ્રાસાદ યજ્ઞયાગાદિને વિશે તેમજ છ હાથના મહાલિંગ સ્થાપનામાં પૂજવો. એકાશીપદના વાસ્તુ મંડપમાં મધ્યના નવપદ બ્રહ્મા તેનાથી ચારે દિશામાં છ છ પદના પૂર્વમાં અર્ધમા, દક્ષિણે વૈવસ્વત, પશ્ચિમે ચૈત્રગણુ અને ઉત્તરે પૃથ્વીધર ચારે દેવો છ છ પદના છે. હવે બ્રહ્માથી ચારે કોણના ચાર ચાર પદના દેવદેવીઓમાં ઇશાને આપને આપવત્સ અગ્નિકોણમાં સાવિત્રિ અને સવિતા, નૈઋત્યકોણમાં ઇંદ્ર અને જ્યંત અને વાયવ્યકોણમાં ઇંદ્રને ઇંદ્રદાસ સ્થાપન થયેલા છે. અને તેની ચારે તરફ દેવોમાં પૂર્વથી ઇશ, પશ્ચિમ-જ્યંત, ઇંદ્ર, સૂર્ય, સત્ય ભૂશને આકાશ દક્ષિણે અગ્નિ. પુષા વિતથ ગૃહક્ષત્ર યમ ગંધર્વ ભૃગુરાજ અને મૃગ એ આઠ પશ્ચિમે-બુણે પીતૃ-દૌવારિક, સુગ્રીવ, પુણ્યદેવ, વરુણ, અસુર શેષ પાપચક્ષમ. ઉત્તરમાં ખૂણે રોગ નાગ મુખ્ય. ભદ્રલાટ, સોમ, શૈલ, અદિતિ ને દીતિ એમ ફરતા બીજીશ પદમાં બીજીશ દેવો વસેલા છે.

વાસ્તુપદના બહારની દેવીઓમાં ઇશાને ચરક, અગ્નિકોણ વિદ્યારિકા, નૈઋત્યમાં પૂતના અને વાયવ્યમાં પાપરાક્ષસી-દેવીઓ છે. પૂર્વાદિ દિશાના

	वृष	मेर्जन	जय	इंद्र	सूर्य	सूर्य	भुश	आक	
दिनि								अभि	
अदिति	आय			आयमा			मावित्री		पूषा
शैल									पितृ
सोम	पृथीधर			प्रधा			वैभवान		गृहक्षत
मल्ल									अम
सुख	रुद्र			मैत्रगण			भुश		गंधर्व
नाग									भुश
वोग	शोध	अमर	अकण	पुष्प	सुप्रि	वैवर्गि	वि	अ	

मध्यमा पूर्वे पितृपिछी, दक्षिणे अग्निः पश्चिमे रुद्रः आने उत्तरे अर्यमा
अथ प्राक्ष आठ देवीयो वास्तुपदमा वसेली छे २८२-८३-८४-८५

पूर्वकालमें अंधकासुर दैत्यके साथ युद्ध करते वकत रुद्रके ललाटमे पसीनेका चिन्ह पृथ्वी पर गीर पडा । उससे एक आश्चर्यकारक अति दुःसह, कुर पुरुष पैदा हुआ । जिससे सब देवींने उसे पकडा और खुलाया । उसकी दोनो जंघा, घुटने, पैर नैऋत्य दिशामे और मस्तक ईशान कोनेमें रहे । उसकी देह पर पैंतालीस देव बैठे हुए हैं । उसमेसे आठ देव आठों दिशामे रहे हैं । देवींने उस पर वसेरा किया जिसलिये वह 'वास्तु पुरुष' कहलाया ।

प्रासाद और भवन आदि वास्तु कार्यके प्रारंभमें, समाप्तिके वकन और अन्य कामोंमे वास्तु पुरुषका पूजन अवश्य करें । जिससे सुख प्राप्त होता है ।

(नोटः— जिस वास्तुपुरुषके अंगके मर्मस्थानों पर स्तंभ पाटके दीवार न आने दे वैसे आगे बताया गया है)

वास्तुके पदविभाग पृथक् पृथक् रहे हैं । उसमें विशेष करके $७ \times ७ = ४९$ पदका मरिचि वास्तु जिर्णोद्धारके प्रमग पर पूजे । $८ \times ८ = ६४$ पदका भद्रक वास्तु नगर, ग्राम, जलाशय और राजभवनमे पूजे । $९ \times ९ = ८१$ पदका कामद वास्तु सामान्य घरोंमें पूजे । $१० \times १० = १००$ पदका भद्राख्य वास्तु प्रासाद मंडपमें पूजे । और हजार पदका सर्वतो भद्र वास्तु भैरु प्रासादको स्थापनमें पूजे । एकाशी पदके वास्तु मंडलमे मध्यके नवपद ब्रह्मा, उससे चारों दिशाओंमे छ छ पदके, पूर्वमे अर्यमा, दक्षिण वैवस्वत, पश्चिममें मैत्रगण और उत्तर पृथ्वीधर यह चार देव छ छ पदके हैं । देव देवियोंमें ईशानमें आप आपवास । अग्नि कोनमे सवित्री और सविता, नैऋत्य कोनेमें इन्द्र और जयंत और वायव्य कोनेमें रुद्र और रुद्रदास स्थापन हुए हैं । और उसकी चारों ओर देवोंमें पूर्वसे ईश पञ्चन्य, जयईंद्र सूर्य, सत्य, भृश और आकाश, दक्षिण अग्नि, शुषा, वितथ, गहयत, यम, गंधर्व भृंगराज और मृग

वैसे आठ पश्चिममें खुणे पीत, दौवारिक, सुग्रीव, पुण्यदेव, वरुण, असुर, शेष, पापयक्ष्मा उत्तरमें रोग, नाग, मुख्य भल्लाट, साम, शैल, अदिति, दीति ये आठ एम चारों ओर बत्तीस पदमें बत्तीस देव बसे हुए हैं ।

वास्तु पदके बाहरकी 'देवियोंमें' ईशानमें चरक, अग्निकोनेमें विदारिका, नैऋत्यमें पूतना और वायव्यमें पापराक्षसी, देवियां हैं । पूर्वादि दिशाके मध्यमें पूर्वे पिलिपिच्छा । दक्षिणमें जम्बा, पश्चिममें सेदा और उत्तरमें अयमा बैसी आठ देवियां वास्तुपदमें बसी हुआ हैं ।

262-63-64-64

[illegible]

॥ वज्रलेप लक्षणम् ॥

बृहद् मंहिता

आमं तिन्दुकमानं कपित्थकं पुष्पमयि च शास्त्रमल्याः ।

बीजानि शल्लकीनां घननवल्को वचा चेति ॥२८६॥

एतैः शल्लिद्रोणः काययितव्योऽष्ट भाग शेषश्च ।

अवतार्योऽस्य च कल्को द्रव्यैरतैः समनुयोज्यः ॥२८७॥

श्री वासरु सगुग्गुलु भल्ला तक कुन्दुरुक सर्जरसैः ।

अतमी विल्वैश्च यतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः ॥२८८॥

प्रासाद हर्म्यं बलभी लिङ्ग प्रतिमासु कृष्यकृपेषु ।

सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुत स्थायी ॥२८९॥

तेहुना काया इण, कैथना काया इण, मेमलना इल, सदलछी शाल
वृक्षना भी अघन धामन वृक्ष वृक्षनी छाल अगर वच,
आ सर्वने ओक *द्रोणु भर पाणीमा क्वाथ करवे। न्यादे आठमे भाग
भाकी रहे, त्यादे उतारी-पछी तेमा सरलसरे वृक्षना गुद, हीरा छाल
गुगल, बिलाभा, केदर (देवदारना गुदर) राण, अलसी, अने जेल-
पीलीनी बेल इण गिरी- ओ सर्वने अराअर लछ धूटी नाभवा ओ वज्रलेप
“ हृदक ” नामने लघुवे। आ वज्रलेप देवप्रासाद, हवेली, बेलणी
(वरडा), शिवलिङ्ग, देवप्रतिमा लीतो अने इवाभा गरम करीने लगाउवा
आ लेप छलरो वषे पथ त रहे छे, २८६-८७ ८८-८९

ते दुके कच्चेफल, कैथके कच्चेफल, सेमरके फल, सालवृक्षके बीज,
घामनवृक्षकी छाल, अगर वच-अन मचको एक द्रोणभर जलमे क्वाथ
करे । जब आठवां भाग बाकी रहे तब उतारकर उसमे मरावृक्षका गुंद,
हीराबोल, बेलफल गुगल, बिलाभा, कुंदरु (देवदार वृक्षका गुद) राल,
अलसी, और बेल्ला (पीली) की गिरी, अन सबको बराबर लेकर
पीसे । उसे वज्रलेप “ कल्क ” जाने । यह वज्रलेप देवप्रासाद, हवेली,
बेलभी (वरामदे) शिवलिङ्ग, देवप्रतिमा, दीवार पर या कुपमे गरम
करके लगादे । यह लेप हजारो साल तक बाकी रहता है । २८६-
२८७-८८-८९

भाप- १ *द्रोणु=२४६ पग अथवा १०२४ तोला

काष्ठा कुन्दुरु गुग्गुलु गृहधूम कपित्थनिल्व मध्यानि ।

नागवला फल तिन्दुक मदन फल मधुकमज्जिष्ठाः ॥२९०॥

सर्जरस रामलकानि चेति कल्कः कुतौ द्वितीयोऽयम् ।

वज्राख्यः प्रथमगुणै रयमपि तेष्वेव कार्येषु ॥२९१॥

गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिष चर्मगन्धश्च ।

निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतरो नाम कल्कोऽन्यः ॥२९२॥

लावण, कुंदरु, गुग्गुलु, घरनां धुमाङ्गनां जलानां, कैथना इल, जेलनी गिरी, नागवला (गंगेरुना डूल,) महुडानां इल, नीलक, राल, जाल अने आंजला अे सर्व वस्तुओंना कल्पने पडेलानी जेम सिद्ध करी द्रोण भर पाणीमां मेणववाथी जील प्रकारनो वज्रलेप सिद्ध थाय छे. अेमां पणु पडेला वज्रलेपमां कडेला गुण छे अने ते पणु प्रासाद आदिना लेपमां पडेलां कह्यो तेवा वज्रलेपनी जेम काम आवे छे.

गाय, लेंस अने जकरा अे त्रिणुना शींग, गधेडा मलिष=पाडा अने गाय अे त्रिणुना चर्म. धीमडानां इल, कैथनां इल अने नील अे सर्व पडेलानी जेम त्रीजे कटक सिद्ध थाय छे. अेने “ वज्रतर ” कडे छे तेमां गुण पडेलानी जेवा अने आगल कह्या कार्योमां काम आवे छे.

२६०-६१-६२

लाव, कुंदरु, गुग्गुलु, घरके धुअेंके जाले, कैथके फल, बेलकी गिरी, नालबला (गंगेरण) के फूल, महुडाके फल, मजीठ, राल, बोल, और आंबले अिन सब दस्तुओंके कल्पको पहलेकी भांती सिद्ध किये हुए द्रोण भर पानीमें मिलानेसे दूसरे प्रकारका वज्रलेप सिद्ध होता है । अिसमें पहले बताये वज्रलेपके जैसे गुण हैं । वह प्रासाद अःदिके लेपमें वज्रलेप का काम देता है ।

गाय, भैंस, बकरा, अिन तीनोंके सींग, गधे, महिष (भैंसा) और गाय अिन तीनोंके चर्म, नीमके फल, कैथके फल, और नील, अिन सब चीजें पहलेकी भांति तींसरा कल्क सिद्ध करती हैं । उसे

‘वज्रत्तर’ कहते हैं । उसके गुल और उपयोग भी पहले बताये वज्र जैसे वलनतर समझे । २९०-९१-९२

अष्टौ सोसकभागाः कामस्थद्वौ तु रीतिका भागः ।

मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥२९१॥

आठ भाग सीसु, दो भाग कामा, एक भाग पीतल- ये त्रैलोक्येने एक साथ गणाववा ये मयना कहेवो योग छे अने तेनु’ नाम वज्रसंघात आणुषु (पृष्ठ ६ संहिता) २६३

आठ भाग सीसु, दो भाग कामा, एक भाग पीतल, तोने वाहुओरु एक साथ बीघलाकर वज्रसंघात होता है (बृहद् संहिता) उसे मयना योग कहा है । २९३

॥ वज्रलेपको बीजो प्रकार ॥

करालमुद्गी गुल्मापकलक चिकपाकाश्च ये ।

चूर्णैथयुक्ता यंचते सुधा प्रकृतयो मताः ॥ २९४॥

कराल मुद्गी-गुल्माप, कलक अने चिकण चूर्ण संहित आ पाथने युनाभा समान गणववा छे २६४

वज्रलेपका दूसरा प्रकार :

कराल, मुद्गी, गुल्माप, कल और चिकण चूर्ण सह अिन पांचोंको चुनेमें समान माने हैं । २९४

अमयाक्ष बीजमात्रा गर्कराः मार्यचूर्णिताः ।

ताः स्युः करालको मुद्रतुल्या याः क्षुद्रगर्कराः । २९५॥

सैव मुद्गीति कथ्यते शिल्पशास्त्र विशारदैः ।

अर्धआडेडी डरडे, अडेडा अने साकर ये त्रैलोक्येने कराल कहे छे, मगना दाण्वा जेवा करेवा साकरना टुकडाने “मुद्गी” कहे छे अने शिल्पशास्त्रना विगोहरदोअे कहु छे २६५

आधी पीसी हीरडे, वहेडे, और मीसरी, अिन तीनोंको मिलानका ‘कराल’ कहते हैं । मृगके दाने जैसे क्रिये मीसरीके टुकडोंको ‘मुद्गी’ कहते हैं । वैसा शिल्पशास्त्रके विशारद कहते हैं । २९५

सार्धं त्रिपादं त्रिगुणं किं जलकसिकतान्वितम् ॥२९६॥

चूर्णं शर्कराशुक्तयो र्यद् गुल्मापं तदुच्यते ।

होठलागे: त्रीजलागे-अथवा त्रय गुण उशर अने रती साथेना साकर अने शुक्तना चूर्णने गुल्माप कहे छे. २९६

डेढभागसे, सीसरेभागसे, या तीनगुने केसर, रेत, के साथ मीसरी और शुक्तना चूर्णको गुल्माप कहते हैं । २९६

कराल मुद्ग पूर्वोक्त मानेन सिकतान्वितम् ॥२९७॥

चणकस्य च चूर्णस्य यत्पिष्ठं कलक मिष्यते ।

चिकणं केवलं कार्यं बद्धोदकं मिति द्विधा ॥२९८॥

निश्छिद्रं मिष्ट मानेन क्षेत्रे त्विष्टकयाचिते ।

पूर्वोक्तानां तु पंचानां विधातव्यं प्रथक् प्रथक् ॥२९९॥

आगण कहेला कराल-मृद्गी, अने रती साथे भैणवपुं यष्टाना लोटनुं जे पिष्ठ (पीठु) तेने कलक कहे छे. केवण कवाथने चिक्कण तथा बद्धोदक अम जे प्रकारे कहेलो छे. छोटोना काममां छोटोने निश्छिद्र अनाववा माटे आगण करेला आ पांथे मिश्रणेने लुही लुही रीते उपयोग करेवा.

२९७-९८-९९

आगे बताये कराल,—मृद्गीको रेतके साथ मिलाये । बेचनको पिष्ठको कलक कहते हैं । केवल कवाथको चिकण और बद्धोदक वैसे दो प्रकारसे कहा है । इंटोंके काममें इंटोंके निश्छिद्र बनानेके लिये आगे कहे अिन सब पांच मीश्रणोंका अलग अलग उपयोग करें ।

२९७-९८-९९

तत्र तत्र तदुक्तेन द्रवेण परिमर्दयेन् ।

केवले नाम्मसा पूर्वं पूर्वोक्तास्त्रिन्मर्दयेन् ॥३००॥

ते ते मिश्रणमां कहेला द्रववडे मर्दन करवुं. प्रथमना त्रय मिश्रणे। केवण पाणी साथे पहेलां मर्दन करवा. ३००

जिस जिस मिश्रणमें कहे द्रव से मर्दन करें । पहलेके तीन मिश्रण केवल पानीके साथ पहले मर्दन करें । ३००

ક્ષોરદ્રુમામલાશ્વાનાં રુદ્રમ્વાભયયોરપિ ।

ત્વગ્જલૈ સ્ત્રિફલા તોયં માપપૂષં ચ તત્સમમ્ ॥૩૦૧॥

મર્ચં શર્કરાંશુક્તયોઃચૂર્ણં તત્કાયવારિણિ ।

સુર સંધુદ્વન કૃત્વા સ્ત્રાવયિત્વાથ વાસમા ॥૩૦૨॥

ચિક્કણં કલ્પયેત્તેન વદ્વોદક મયોચ્યતે ।

દુધામા વૃક્ષ, આમળા, ખડેડા, કદમ અને હરડેની છાલતુ બળ તથા ત્રિક્ષણાતું પાણી તેમજ તેટલા પ્રમાણતુ માપ જુથ. આ સર્વને કવાથ કરી તેમા શર્કરા અને શુકતતુ ચૂર્ણ નાખી ખૂબ હલાવતુ અને પછી વસ્ત્ર ગાળ કઠી તેના વડે ચિક્કણ બનાવતુ હવે બદ્વોદકની વિધિ કહે છે. ૩૦૧-૩૦૨

દુગવાલે વૃક્ષ, આંવલે, વહડે, કદમ, ઔર હીરદકી છાલકા પાની, ત્રિફલકા પાની ઔર અિતને હી પ્રમાણમે માપ જુથ અિન સવકા કવાથ કરકે ઉમમે શર્કરા ઔર શુક્તકા ચૂર્ણ ઢાલકે વહૂત હીલાવે ઔર ફિર વસ્ત્ર સે છનકે ઉસસે ચિક્કણ વતાવે । અગ્ર વદ્વોદકકી વિધિ કહતે હૈ ।

૩૦૧-૩૦૨

દગ્નિદુગ્ધં માપયુષં ગુલાજ્ય કદલી ફલૈઃ ॥૩૦૩॥

નાલિકેરા મ્રફલયો જલૈ ચૈ તત્પ્રકલ્પિતમ્ ।

વદ્વોદકં મત્યેતત્ સમભાગં નિયોજયેત્ ॥૩૦૪॥

અડદનેા જુથ ગોળ, ઘી, કેળા તેમજ નાળીએરને કેરીના પાણીમા દહીં દુધ મેળવી બનાવેલુ મિશ્રણ ‘બદ્વોદક’ કહેવાય છે અત્યેક વસ્તુ મરખા ભાગે લેવી ૩૦૩-૩૦૪

ઉદદકા જુપ, ગુદ, ઘી, કેલે ઔર શ્રીફલકો આમકે પાનીમેં દહી દુધ મિલાકર વનાયે મિશ્રણકો “વદ્વોદક” કહતે હૈ । પ્રત્યેક વસ્તુ સમાન પ્રમાણમેં લે । ૩૦૩-૩૦૪

લવ્ય ચૂર્ણં શતાંશં તુ સૌદ્ર મંશદ્રવ્યં ભવેત્ ।

આજ્યં તુ કવલીયકં નાલિકેરામ્બુમાપયુક્ત ॥૩૦૫॥

ક્ષીરાન્ન ત્વક્કપાયં ચ ક્ષીર દધિ તતો ગુલમ્ ।

પિચ્છિલ ત્રિફલાંમ્બશ્ચ ત્ર્યેગાદિકમિદ ક્રમાત્ ॥૩૦૬॥

अंशवृद्धया संमायोज्य पूतपक्वाम्बु शक्ति तः ।

एकी कृत्य करालं च प्रक्षिपेद् द्रववेष्टितम् ॥३०७॥

अतीत्येकादिनं पश्चादथैव धनतां भवेत् ।

नालिकेरस्थ शाखामिदं दैश्च ताऽयेन्मुहुः ॥३०८॥

अतीत्य दशरात्रं तु गुद्गीगुल्माषकल्पकैः ।

युक्तं संघुष्टितं युक्तया सुधा भवति शोभना ॥३०९॥

दश भाग चूर्ण होय तो तेमां जे भाग मध मेजवपुं. घी, केजां, अडधयुक्त नारीयेरनुं पाणी दुधाणां वृक्षोनी छालनो काढो-दुध दही तथा गोण तेमज लातनुं ओसामण, त्रिङ्गणानुं पाणी, जे दरेक त्रणु लागथी आरंभी जेकेक भाग वधारी लेवां. आ जधां लेगा करी तेमां “ कराल ” नाभी भूष मजभूत बांधी जेक दिवस राभी मुकपुं. पछी ते घाटुं थशे. तेने नारीजेरनी शाखाओ अगर दंडाओ वडे भूष दीपपुं. आ प्रमाणे दश रात्रि बीत्या “मृद्गी” “गुल्माष” अने “कल्क” साथे युक्तिपूर्वक मिश्रण करवाभां धणो उत्तम चुनो तैयार थाय छे.

३०५-३०६-३०७-३०८-३०९

दस भाग चूर्ण होवे तो उसमें दो भाग शहद मिलावे । घी, केले, उडद युक्त श्रीफलका पानी, दुधवाले वृक्षोकी छालका काढा, दुध दही और गुड चावलका मांड, त्रिफलाका पानी वे सब तीन भागोंसे आरंभ करके एक एक भाग बढालेना । अिन सबको मिलाकर उसमें ‘कराल’ ढालके खूब मजबूत बांधके एक दिन रख छोडे । फिर वह गाढा होगा । फिर उसे दंड से खूब पीये । अिस प्रकार तीन रात बीतने के बाद ‘मृद्गी’ ‘गुल्माष’ और कल्कके साथ युक्ति-पूर्वक मिश्रण करनेसे बहुत बढिया चूना तैयार होता है ।

३०५-०६-०७-०८-०९

पूर्वं द्वयशे करालं मधुकृत कदली नालिकेराम्बुमाय ।

व्यूषं वाक्षा कषाय रतन जलधि गुग्गुलुफलाम्भोस चैवम् ॥३१०॥

वृद्धान्यं शक्रमेण स्फूटशशि धवलं चूर्णयुक्तं शतांशं ।

पिष्टं सर्वं यथावद् भवति थर सुधा वज्रलेपस्तथैव ॥३११॥

कराल के भाग तथा मध केना नारीअेरनु पाणीने अरुदने। व्यूष
पडेअने। काढे स्तन, समुद्र गोण अने त्रिङ्गणानु पाणी अे दरेक त्रणुथी
आरली अेकेड लाग वधारी लेवा अने दश भाग सूक्ष्म मेणवी सर्वनु
पृथ मर्दन करवाथी श्रेष्ठ “ वज्रलेप ” लेवे। चुने। अने छे ३१०-११

कराल दो भाग, तथा शहद केले और श्रीफलके पानीको उहद
का व्युष, बहेडेका काढ । स्तन, समुद्र गुड और त्रिफलके पानी अिन
हरेक को तीनसे आरभ करके एक एक भाग बढ़ाते चले । और दस
भाग चूर्ण मिलाकर सबका खुब मर्दन करनेसे श्रेष्ठ ‘वज्रलेप’ सा चुना
वनता है । ३१०-११

चतुस्त्रिंशद्वय मामान्तं मुष्टिका युक्ति मर्दिना ।

श्रेष्ठ म'योत्तमा ज्ञेया मुथा सौधादि वन्धिनी ॥३११॥

आ तैयार थयेल चुनाने आर त्रणु अने छे मास पर्यंत मुठीअेद्वारा
मर्दन करवाभा आवे तो कमे श्रेष्ठ मध्यम अने उत्तम चुने। अने छे

शुक्ता=अेटले शुद्ध भाटीना वासणुमा गोण मध अने काणु अे
त्रणुने अेकठा करीने डागरनी काठीमा त्रणु रात्रि दीवस राभी मुकवाभा
आवे तेने शुक्ता कहे छे

यूप=अेटले भग वजेअे छे दण द्रव्यने अदारगणु। पाणीमा हाण
भणी जता मुधी नीलवी पीणा लेवा करता कछक घाडा पाकने यूप कहे छे

अभिलापिताय चितामणीना पडेला अकरणुना त्रीण अध्यायना श्लोक
१४० थी १५४ मा लेप द्रव्य आपेले छे विष्णुधर्मांतर पुराण वज्रलेपने।
अध्याय ६२ मे छे अपराजित पृच्छा मा ३१२

अिस तैयार हुए चुनेको चार, तीन और दो मास पर्यंत मुठीओं
द्वारा मर्दन करें तो क्रमसे श्रेष्ठ, मध्यम, और उत्तम चुना वनता है ।

शुक्ता=मृग वगैरह दोदल द्रव्यको अट्ठागह गुने पानीमें दाल मिल
जावे वहां तक सीझा कर पीला मा वनाकर जो घाडा पाक जैसा हो
उसे यूप कहते है ।

अभिलापिताय ‘चिन्तामणि’ के पहले प्रकरणके तीसरे अव्यायके
श्लोक १४० से १५४ तक द्रव्य लेप दिये हैं । ‘विष्णु धर्मांतर’ पुराणमें
वज्रलेप अध्याय दसवां है । ३१२

पूजाविधि

हाथजोड—

श्री मन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः ।
स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्य नमः ।
एतत्कर्म प्रधानदेवताभ्यो नमो नमः ।

गणपतिध्यानम्—सुमुश्चकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।

लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥३१३॥

धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ।

द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥३१४॥

तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलंचंद्र बलंतदेव ।

विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीर्पते तेऽन्ध्रियुगं स्मरामि ॥३१५॥

अथ संकल्प

श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया, प्रवर्तमानस्याद्य ब्रह्मणो द्वितीये
पगार्धे विष्णुपदे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे कलियुगे प्रथमचरणे
भरतवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्त्तदेशे जम्बुद्वीपे अमुक नाम संवत्सरे, अमुकमासे,
शुक्ल-कृष्ण पक्षे, अमुकतिथौ, अमुकवासरे, अमुकनक्षत्रे मम सपुत्रस्य
सभार्यस्य सहपरिवारस्य सर्वानिष्ट प्रशान्तिपूर्वकं आयुरारोग्य वृद्धये गृहा-
धिष्ठित वास्तुपुरुष प्रीतर्थे ब्रह्मादिनां वास्त्वङ्ग देवतानां प्रीतर्थं अमुक कार्यं
निमित्तं श्री वास्तुदेवता पूजन महंकरिष्ये ।

कलशं मंत्र— गंगे च यमुने चैष गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निवि कुरु ॥३१६॥

पंचामृत स्नान—पञ्चामृतैः स्नापयिष्ये कामधेनोः समुद्रवैः ।

पयोददामि स्नानार्थं देवेश प्रतिगृह्यताम् ॥३१७॥

शुद्धोदक स्नान—गंगा सरस्वती रेवापयोष्णी नर्मदा जलैः ।

स्नायितोऽसि मया देव तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥३१८॥

स्नान कराया बाद नीम्न मंत्र पढ़कर मूर्ति कलशकी पास पथरानी

नाना रत्न समायुक्तं कांचनं रत्नभूषितम् ।

आसनं देवदेवेश प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥३१९॥

नमस्कार— नमस्ते देवदेवेश नमस्ते सुरपूजिते ।

नमस्ते जगदाधार नमस्ते वास्तुदेवते ॥३२०॥

वस्त्र अर्पण— जीवमं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुपेषधारि वस्त्रं हि कलशे वेष्टयाम्यहम् ॥३२१॥

स्थापनकी मूर्तिका अर्चन—चंदन कुमकुमादि से करना. पुष्प अर्पण करना धूप करना धृतदीप अर्पण करना फीर नैवेद्यः आचमन, तांम्युल, आरती.

आरति— चक्षुर्दं सर्वलोकानां निमिरस्य निवारणम् ।

आर्तिक्यं कल्पित भक्त्या गृहाणा मुरसत्तम् ॥३२२॥

प्रदक्ष्णोपद— यानि कानि च पापानि जन्मान्तर कृतानि च ।

तानि तानि विनश्यति प्रदक्षिणपदे पदे ॥३२३॥

नमस्कार— अपराध सहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ।

दासीज्यमिति मां मत्ता क्षमस्य परमेश्वर ॥३२४॥

नमस्ते वास्तुपुरुष भूशङ्घानिरत प्रभो ।

मद्गृहे घनवान्यादि समृद्धिं कुरु सर्वदा ॥३२५॥

॥ अथ वास्तुपूजा ॥

वास्तुका स्थापन बाजोठ=पीठीका १×१ गजकी पर श्वेतवस्त्र, पर पीतवस्त्र पाथरबु उस पर चावलका अष्टदल कमल करके वास्तुकी आकृती करना मध्ये ब्रह्माका पदमे जलपूर्ण कलश. श्रीफल पंचरत्न रखता वहां सुवर्णकी वास्तुपुरुषकी मूर्ति विधिपूजन करके स्थापन करना. ओर सुवर्ण महोर या रुः पा रखना—नीम्न मंत्र पढ़के स्थापनकी बीच कलशकी स्थापना करना

ॐ श्री सिद्धये नमः । ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ ब्रह्मासने स्थिरो भव ॥

नमस्कार— अज्ञान तिमिरान्धस्य ज्ञानाज्जन शलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥३२६॥

नीम्न मंत्रसे पूजा द्रव्य और अपने प्रोक्षण करके पवित्र करना.

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थांगतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥३२७॥

॥ ॐ नमो श्री वास्तुदेवाय । ॐ श्री विश्वकर्मणे नमः ॥

(१) वास्तुमंडलाका पूर्वादि चार दिशाका देवोका मंत्र से आवाहन करना.

१ ॐ क्लीं सिद्धये नमः । ॐ अर्यमणे नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

२ ॐ क्लीं सिद्धये नमः । ॐ विवस्वते नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

३ ॐ क्लीं सिद्धये नमः । ॐ मित्राय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

४ ॐ क्लीं सिद्धये नमः । ॐ पृथ्वीधराय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

(२) ईशानादिकोण से अंदरका अष्टकोण आपवत्सादि अष्टदेवका आवाहन—

१ ॐ ऋद्धये नमः । ॐ आपवत्साभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

२ ॐ ऋद्धय नमः । ॐ सावित्रि सवितृभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

३ ॐ ऋद्धये नमः । ॐ इंद्रजयाभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

४ ॐ ऋद्धये नमः । ॐ रुद्र दासाभ्यां नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

(३) ईशानकोण से पूर्वका अष्टदेवोका आवाहन—

१ ॐ ह्रीं श्री ईशाय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

२ ॐ ह्रीं श्री पर्जन्याय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

३ ॐ ह्रीं श्री जयाय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

४ ॐ ह्रीं श्री इंद्राय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

५ ॐ ह्रीं श्री सूर्याय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

६ ॐ ह्रीं श्री सत्याय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

७ ॐ ह्रीं श्री भृशाय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

८ ॐ ह्रीं श्री आकाशाय नमः । आगच्छ-२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

(४) अग्निकोण से दक्षिणका अष्टदेवोका आवाहन—

- १ ॐ ह्रीं श्री अग्नये नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- २ ॐ ह्रीं श्री पूष्णे नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ३ ॐ ह्रीं श्री विरोचनाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ४ ॐ ह्रीं श्री गृहक्षताय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ५ ॐ ह्रीं श्री यमाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ६ ॐ ह्रीं श्री गंधर्वाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ७ ॐ ह्रीं श्री भृगाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ८ ॐ क्लीं श्री मृगाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

(५) नैऋत्यकोण से पश्चिमका अष्टदेवोका आवाहन—

- १ ॐ क्लीं श्री पितृभ्यो नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- २ ॐ क्लीं श्री दौवारिकाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ३ ॐ क्लीं श्री सुग्रीवाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ४ ॐ क्लीं श्री पुष्पदंताय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ५ ॐ क्लीं श्री वरुणाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ६ ॐ क्लीं श्री असुराय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ७ ॐ क्लीं श्री शेषाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ८ ॐ क्लीं श्री पापाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

(६) वायव्यकोण से उत्तरका अष्टदेवोका आवाहन—

- १ ॐ क्लीं श्री रोगाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- २ ॐ क्लीं श्री नागाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ३ ॐ क्लीं श्री मुख्याय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ४ ॐ क्लीं श्री भल्लाटाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ५ ॐ क्लीं श्री सोमाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ६ ॐ क्लीं श्री शैलाय नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ७ ॐ क्लीं श्री अदिव्यै नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।
- ८ ॐ क्लीं श्री दित्यै नमः । आगच्छ—२. अस्मिन् स्थाने स्थिरो भव ।

(७) वास्तु मंडलकी बहारका पूर्वीद अष्ट देव देवीओंका आवाहन—

- १ ॐ चिपिच्छायै नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- २ ॐ विदार्यै नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- ३ ॐ जंभायै नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- ४ ॐ पूतनाय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- ५ ॐ स्कंदाय नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- ६ ॐ पापराक्षस्यै नमः । आगच्छ-२. अत्रस्थाने स्थिरो भव ।
- ८ ॐ यरक्यै नमः । आगच्छ-२ अत्रस्थाने स्थिरो भव ।

इस प्रकार वास्तुदेवताओंका मंत्रपूर्वक यजमानका हाथ से अक्षत कुमकुम से आवहन करके गंधपुष्पादि नैवेद्यादि से पूजा करना. मंत्र ध्यानमें “ॐ ह्रीं श्रीं कुरु कुरु स्वाहा” इस मंत्रका २१ जाप करना.

ॐ वास्तुदेवाय नमः मंत्र से वास्तुदेवको नमस्कार करके नीम्न मंत्रोंसे दीग्पाल और भैरवादिको नमस्कार करना यजमानको हाथ से. अक्षत कुमकुम पुष्पादिसे मंत्रस्थान पूजा करना.

॥ अथ दिग्पाल पूजनविधि ॥

दिग्पालः क्षेत्रपालश्च गणेशश्चण्डिका तथा ।

एतेषां विधिवत्पूजा कृत्वा कर्म समारभेत् ॥३२८॥

- पूर्वमे — १ ॐ आँ ईं क्लीं इन्द्राय नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- अग्निकोणमे — २ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं वद्विमूर्तये नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट मेषारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- दक्षिणमे — ३ ॐ ऋँ क्रौं क्लूँ कालमूर्तये नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट महिषारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- नैऋत्यकोणमे — ४ ॐ ऐं क्षौं क्षीं क्षेत्रपाल क्षेत्राधिपमृत्यये नमः । स्थिरासने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारुह क्षेत्रपालैः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।

- पश्चिमे— ५ ॐ श्रीं श्रीं शु वं वि वरुणाय नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- वायुकोण— ६ ॐ ऐं विद्वाधिनाथ नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- उत्तर— ७ ॐ ह्रीं श्रीं कुबेराय नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- इशान— ८ ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रूं विश्वंभराय नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- आकाशे— ९ ॐ त्रां त्रीं त्रूं ब्राह्मणे नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।
- पाताले— १० ॐ श्रीं श्रीं श्रीयतये नमः । स्थिरामने स्थिरो भव ।
अष्ट दिग्गजारूह क्षेत्रपालः प्रयुक्तो बलिं गृह्य गृह्य स्वाहा ।

दिग्पाल नमस्कार

- १ ॐ पूर्वे इन्द्राय नमः । २ ॐ आग्नेये अग्नेये नमः ।
३ ॐ दक्षिणे यमाय नमः । ४ ॐ नैरुत्ये नैरुत्याय नमः ।
५ ॐ पश्चिमे वरुणाय नमः । ६ ॐ वायव्ये वायुदेवाय नमः ।
७ ॐ उत्तरे कुबेराय नमः । ८ ॐ ईशाने ईशानाय नमः ।
९ ॐ आकाशे ब्रह्मणे नमः । १० ॐ पाताले विष्णवे नमः ।

भैरवाय नमस्कार

- १ ॐ पूर्वे हेतक भैरवाय नमः । २ ॐ आग्नेये त्रिपुरान्तक भैरवाय नमः ।
३ ॐ दक्षिणे आदिवैताल भैरवाय नमः । ४ ॐ नैरुत्ये अग्निजिह्वा भैरवाय नमः ।
५ ॐ पश्चिमे कालभैरवाय नमः । ६ ॐ वायव्ये करालभैरवाय नमः ।
७ ॐ उत्तरे एरुपाद भैरवाय नमः । ८ ॐ ईशाने कालमुख भैरवाय नमः ।
९ ॐ उच्चैः स्वच्छंद भैरवाय नमः । १० ॐ पाताले गंधमालिक भैरवाय नमः ।

वास्तुपूजनके स्थापनमें स्थपति—शिल्पिका—चांदीका अष्टसूत्र रखके यजमान से पूजा करानी. विश्वकर्मा स्वरूप स्थपति—शिल्पिकी मंगोपचार पूजा करनी गजका पूजा करके वस्त्र और द्रव्य रु. ११ या ५५ मुकाना. शिल्पि यजमानकी शुभाषिर्वाद देवे हस्त गजपूजन मंत्र—

ईशो मारुत विश्ववद्वि विधयः सूर्यश्चरुद्रोयमः ।

वैरूपोवसवोष्टुदंतिवरुणो षड्वक्त्र इच्छाक्रिया ॥

ज्ञान वित्तयति निशापति जयौ श्री वासुदेवोऽहली ।

कामोविष्णुरिति ऋमेण मरुतो हस्ते त्रयोविंशतिः ॥३२९॥ राजवल्लभ

१ इश, २ वायु, ३ विश्वदेव, ४ अग्नि, ५ ब्रह्मा, ६ सूर्य, ७ रुद्र, ८ यम, ९ विश्वकर्मा, १० वसु, ११ गणेश, १२ वरुण, १३ कार्तिक, १४ इच्छा, १५ क्रिया, १६ ज्ञान, १७ कुबेर, १८ चंद्रमा, १९ जय, २० वायु, २१ बलभद्र, २२ कामदेव, २३ विष्णु एम २३ देवो स्थपति पूजन गज पूजन विधियो करवुं ।

तिनो स्थापनकी साथमें आरती करके अर्घ्य पुष्पांजली.

आवाहनं न जानामि न जानामि तवाऽर्चनम् ।

पूजांचैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥३३०॥

मंत्र हीनं क्रिया हीनं भक्ति श्रद्धा विवर्जितम् ।

यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तुमे ॥३३१॥

स्तुति वाद जो मुहूर्त करना हो वह करके आवाहन कीया देवोका और स्थापनका विसर्जन करना.

गच्छ गच्छ सुर श्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा गच्छं त्वं वास्तुदेवते ॥३३२॥

यांतुदेव गणा सर्वे पूजामादाय माम् ।

इष्ट काम समृद्धयर्थ पुनरागमनाय च ॥३३३॥

॥ इति पूजाविधि समाप्त ॥

પૂજા દ્રવ્યાદિ

સ્થાપન ત્રણ

ગણપતિ દિગ્પાલ વાસ્તુ

ગણુ લીડુ પીથુ ટેશમીવર

ધડ ચોખા ચોખા ધાન્ય

કળશ કળશ કળશ ત્રાખાના
કળશ

વાસ્તુના સ્થાપનમાં

કાસાની ધાળી, વાટકો, મુવણની

પા વાલની મૂર્તિ

વાસ્તુના સ્થાપનમાં ચાદીના અણનૂત્રાદિ

ગજ, ઓળખો, ટાકણ, હંચોડી,

મૂત્રનાર, કાટખુનો કપાસ, તગાડે,

ચુનાલોહ, ખનન વખતે=ત્રીકમ,

પાવડો, દોશ

૫ ચરત્નની પાટલી

અખીલ શુભાલ, કકુ, હંચદી-ધૂપ

કપુર, કેમર

મુખવામ-તજ, એલચી, લવીંગ,

ભવત્રી વગેરે

મુકોમેવો-કાણુ, દ્રાક્ષ, અણર,

ખદામ વગેરે

કેળો-દાડમ, કેરી, પપૈયા, મુસુખી,

સતરા, ભમકળ વગેરે ઋતુના ફળો

પ્રત્યેક છ છ નગ

નાડાછડી, મીંઢાળ, મરડાશીંગ, શ્રીફળ

૫ કે ૭ નૈવેદ્યમાં પેડા, ખરડી, લાડુના

ત્રણ ત્રણ પડીકા, સોપાની શેર ૨,

ખાતેક શેર ૧, માકર-શેર ૦૧,

ગોળ શેર ૫, ધાણા શેર ૦૧, કમળ-

કાકડી ૦)૮,

૧ શિલાગોપલ વિધિમાં નીચેની સામગ્રી
કૂર્મશિલા અષ્ટશિલાને લપેટવાનાવસ્ત્રો

દિશા ચિદ્ર વચ્ચનાવણું

૧ પૂર્વ વચ્ચ પીથુ

૨ અગ્નિ મગ્ગો ગણુ

૩ દક્ષિણ દેડ ઘેર-નખલી

૪ નૈમિત્ય ખડન વાદળી

૫ પશ્ચિમ પામ પીથુ

૬ વાયવ્યે ધ્વજા ચક્રેદ

૭ ઉત્તરે ગદા લીડુ

૮ ધ્યાને ત્રિશૂલ ધોણુ

૯ મધ્યની કૂર્મશિલામોટી રાતું

નવ શિલાઓ નીચે-દાકણાવાળા

ત્રાખાના કળમ નગ ૯

ત્રાખાના કાચળા નગ ૯

સપ્તધાય-૫ ચરત્નની પોટલી ૯

કોડી ૯ ચળોડી ૯ ગંગાજળ,

શેવાળ

ત્રાખાનુ ૩' ડાયામેટરનું નાભિ

માટે ભૂગણુ ત્રણ કુંટ લાખું

મધ્યમાં ચાદીનો કૂર્મ પ્રમાણ

પ્રમાણનો

૨ દ્વાર સ્થાપન મુદ્દતમાં

૫ ચરત્નની પોટલી, રાહુ મન્મુખ

હોય તો ત્રાખાની શલાહી ૧૦X૨

ની નગ ૨

દ્વાર ઉપર બાધવાને લીલા વચ્ચનો

દુકડો તેમાં કોડી, ચળોડી, મરડા-

ગીંગ, શેરી પોળની ઘૂળ

પંચામૃત-દહીં, દૂધ, ઘી, મધ, સાકર
ચંચળવ્ય, ગાયનું છાણ મૂત્ર
ઘીનો દીવો ફાનસ, નાગરવેલી પાન,
ગજ પૂજનમાં રૂ. ૨૧૧ કે ૧૧૧
પૂજનમાં રોકડા તથા પરચુરણ.

માળીનો સામાન-

ફૂલ, ધરોહાટ, આંખા કે આશોપાલ-
વના પાન.

દિગ્પાલને બલી માટેનું દ્રવ્ય-આચાર્ય
કહે છે પ્રમુખ સૂત્રધારને શાલ પાઘડી
ઘોતીનેટા અન્ય શિદ્ધીઓ તથા
શ્રવણવીને યોગ્યતા પ્રમાણે આપી
સંતુષ્ટ કરવા.

દ્વાર ઉપર મૂકવાને રેશમી પાઘડી
શાલ (શિદ્ધીની)

૩ આમલસારાના શુભ મુહૂર્તમાં
ગાયનું ઘી શેર ૧૧

” ” ” સમાય તેવડો
ત્રાંખાનો કળશ ઢાકણા સાથે.

પ્રાસાદ પ્રમાણની પ્રાસાદ પુરુષની
સુવર્ણના પતરાની મૂર્તિ
પુરુષની મૂર્તિ પ્રમાણની સહેજ
મોટો ઢાલીયો, ગાદલું, આશીર્ક
ચાદર.

આમલસારા પર રેશમીપાઘડીને
શાલ વીટવા તે શિદ્ધીના

પ્રત્યેક મુહૂર્ત સમયે જોઈતી તાત્કા-
લિક ચીજો વપરાશ થાપન માટે
મોટા પાટલા ત્રણ, બેસવાના પાટલા
નંગ ૧૦ શુદ્ધ જળનો હાંડો,
ધૂપીયું, દીપક સાફ ફાનસ, દીવી
રૂઠ, દીવાસળીનું બાકસ.

તગારા, પાવડો, ચુનાલોહું, ચુનો
સીમેન્ટ, રેતી, પાણીના મોટાપીપ
નીસરણી, દોરીસૂત્ર, મંગળ ગીત
ગાવાને સુવાસણ બહેનો, મંગળ
વાજાંત્ર.

સૂત્રધાર પૂજનવિધિ

ઇત્યનન્તરતો વક્ષ્યે પૂજિત્વા સૂત્રધારકમ્ ।
 યજ્ઞમંડપયોર્મધ્યે મંદલંકારયેચ્છુભમ્ ॥ ૩૩૪ ॥
 પટ્ટાચ્છાદનક કૃત્વા સ્વસ્તિકં ચ સમાલિખેત્ ।
 સૂત્રધાર સૂત્રામને પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય સાદરમ્ ॥ ૩૩૫ ॥
 કુ કુમાલેપનં કૃત્વા દિવ્ય રત્નમાવર્ણયેત્ ।
 મુકુટં કુણ્ડલ સત્રં કંકણં દિવ્યમુદ્રિકામ્ ॥ ૩૩૬ ॥
 હારકેયૂર સંયુક્તં પાદાભરણસયુતમ્ ।
 દેયંત્રીનરયુગમસ્ય પુત્રપૌત્રૌશ્ચ સકુલમ્ ॥ ૩૩૭ ॥
 ગૃહોપસ્કરક સર્વં ગોમહિશ્ચન્દિકમ્ ।
 દાસી કર્મકરાંશ્ચેવ યાનસુસ્વાસનાદિકમ્ ॥ ૩૩૮ ॥
 ગ્રામંશ્ચેવ તતોદયાદૃશ્યવા ભૂમિરુત્તમા ।
 તે ન તુષ્ટેન તુષ્ટા હિ બ્રહ્મા વિણુ હરાદયઃ ॥ ૩૩૯ ॥
 કર્મકર્મણાં મર્વેષાં ધનદયાશ્ચ સર્વજ્ઞઃ ।
 વસ્ત્ર પ્રાવર્ગૈઃ સર્વે ઉત્તમાદિક્રમેણ તુ ॥ ૩૪૦ ॥

હવે હું શ્રેષ્ઠ એવા સૂત્રધાર-અથપતિની પૂજનવિધિ કહું છું. યજ્ઞ મંડપના મધ્યમા શુભ એવું મંડપ કરવું, વક્ષથી આરંભિત કરી સ્વસ્તિક મંડપ રચવું. સૂત્રધારને સૂત્રાસને જેસારી પાદ પ્રક્ષાલન આદર પૂર્વક કરવું. કુમકુમનું લેપન કરવું. કિંમતી એવા દીવ્ય વસ્ત્રો ઓઢાડવા મુકુટ, કુણ્ડલ, સૂત્ર કડા, ઉત્તમ વર્તી, હાર, બાબુળધ, પગના અભૂષણો આદિ સર્વ અલકાને સ્ત્રીપુરુષ (સૂત્રધાર અને સૂત્રધારપત્ની)ને તેમના પુત્ર પરિવરાદિ સહિત સર્વને આપવા રહેવાનું ઘર અને ઘરની સર્વ સામગ્રી, ગાય, ભેંસ, ઘોડા આદિ તથા કામ કરવા દાસી અને આકર વર્ગ, વાહન, સુખાસન, પલંગ વગેરે આપવા ગામ અથવા સારી ભૂમિ-જમીન અથવા સૂત્રધારને પ્રસન્ન કરવા તેની પ્રસન્નતાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની મતુષ્ટ પ્રસન્નતા જાણી અન્ય ખીલ કામ કરવા વાળા મર્વને ધન યોગ્યતા પ્રમાણે આપવા તેમને વસ્ત્રો ઓઢાડવા તે સર્વને ઉત્તમ એવા વસ્ત્રધન યોગ્યતા પ્રમાણે ઢમથી દર્શ

अब मैं श्रेष्ठ सूत्रधार स्थपतिकी पूजनविधि कहता हूँ । यक्ष और मंडपके मध्यमे शुभसा मण्डल करें । वस्त्र से आच्छादित करके स्वस्तिक मंडल रचें । सूत्रधारको सूत्रासन पर बीठला कर आदरपूर्वक पाद प्रक्षालन करें । कुमकुमका लेपन करें और कीमती शालदुशाले और दीव्य वस्त्र पहनावें । मुकुट, कुण्डल, सूत्र कडा, उत्तम अंगूठी, हार, बाजुबंध, चरणके आभूषण आदि सर्व अलंकार स्त्री पुरुष (सूत्रधार और सूत्रधार पत्नी) को दोनोंको उनके पुत्र परिवारादि सहित सबको दें । रहनेकेलिये घर, ग्रहसामग्री, गाय, भैंस, घोडा, आदि और काम करने वाले दासी और चाकर, वर्ग वाहन, सुखासन, पलंग, वर्गरह दें । गांव या अच्छी भूमि—जमीन दें । सूत्रधारको प्रसन्न करें । उसकी प्रसन्नतासे ब्रह्मा विष्णु और महेशकी संतुष्टी और प्रसन्नता जाने । अन्य दुसरे काम करने वाले सबको योग्यता मुताबीक धन दें और वस्त्रो से आच्छादित करें । उन सबको उत्तम से वस्त्र उनकी योग्यताके क्रमसे दे कर संतुष्ट करें । ३३४ थी ३४०

योजनीया स्तथा सर्वे मिष्टान्नैः खंडपक्कैः ।

तांम्बुल विलेपनं दद्याद्यावत् संतुष्ट चेत्तसः ॥ ३४१ ॥

तुष्टेव च जगत्सु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

सर्वतीर्थैर्द्भवं पुण्यं सर्वदेवानुपूजकम् ॥ ३४२ ॥

सर्वने मिष्टान्न भोजन पकवानुं करावतुं, पानभीडुं आपवुं, चंदन अर्थावुं, प्रत्येकना चित्त प्रसन्न करवा, ओमना संतुष्ट थावाथी सचराचर त्रिलोक संतुष्ट थाय छे अने सर्व तीर्थोथी भगनाइं तथा सर्व देवानुं पूजन करवाथी थनाइं पुण्य प्राप्त थाय छे. ३४१-३४२

सबको मिष्टान्न भोजन पका कर खिलावे । पानकी गिल्लोरी खिलावे । चंदनकी अर्चना करें सबके चित्तको प्रसन्न करें । उनके संतुष्ट होनेसे सचराचर त्रिलोक संतुष्ट होते हैं । और सब तीर्थोका और सर्व देवोंके पूजन से प्राप्त पुण्य मिलता है । ३४१-३४२

॥ प्रासादाङ्गदेवस्वरूप ॥

प्रासादे देवरूपं स्यात् पादौ पादशिलास्तथा ।

गर्भश्चैवोदरे ज्ञेया जंघा पादोर्ध्वमुच्यते ॥ ३४९ ॥

स्तंभाश्च जानवो ज्ञेया घंटा जिह्वा प्राकीर्तिता ।

दीपः प्राणोऽस्य त्रिज्ञेयो हृग्नो जलनिर्गतः ॥ ३५० ॥

ब्रह्मस्थानं यदेतच्च तन्नाभिः परिकीर्तिता ।

हृदयं पीठिका ज्ञेया प्रतिमा पुरुषः स्मृतः ॥ ३५१ ॥

पादचारस्तु हेकारो ज्योतिस्तच्चक्षुरुच्यते ।

तदर्ध्वं प्रकृतिस्तस्य प्रतिमात्मा स्मृतो बुधैः ॥ ३५२ ॥ प्रतिष्ठा

प्रासादना अगमा देवइपनी कल्पना करी छे पायानी शिलाओ-देवना पगइप छे, गर्भगृह पेटइपे, पायाउपरनो जगती सुधीनो जघाइप थासलाओ दी यष्टइप, घंटा जिह्वाइप, दीपक प्राणइप, प्रणाल गुदामार्गइप, मध्यका ब्रह्मस्थान नाभिइप, पीठिका=मिठासन हृदयइप प्रतिमा पुरुषइप छे कार पगनो सचार, दीपनो प्रकाश अरूप, तेनी उपरनो भाग प्रकृतिइप, प्रतिमाने आत्माइप बुद्धिमान पुरुषो ३४९ थी ३५२

प्रासादके अंगोंमें देवरूपोंकी कल्पना की है । बुनियादकी शिलाये देवोंके पैर स्वरूप, गर्भग्रह पेट स्वरूप, बुनियाद से लेकर जगतीतक जंघा स्वरूप, खंभे घुटन स्वरूप, घंटा जीह्वारूप, दीपक प्राण स्वरूप, परनाल गुदामार्ग स्वरूप, मध्यका ब्रह्म स्थान नाभिरूप, पीठिका सिंहासन हृदयरूप, प्रतिमा पुरुषरूप, हेंकार पगका संसार, दीपक, प्रकाश, चक्षुरूप उसके उपरका भाग प्रकृतिरूप, प्रतिमाओंका आत्मारूप बुद्धिमान पुरुष समझे । ३४९ थी ३५२

तलकुंभादयो द्वारं तस्य प्रजननं स्मृतम् ।

शुकनासो भवेन्नासा गवाक्षः कर्णउच्यते ॥ ३५३ ॥

कायपाली स्मृता स्कंधो ग्रीवा चामल सारिका ।

कलशस्तु शिरो ज्ञेयो ध्वजाः केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ३५४ ॥

मेदश्च वसुधा विद्यात् प्रलेपो मांसमुच्यते ।

अस्थिनि च शिला स्तस्य स्नायुः कोलादयः स्मृता ।

एवं पुरुषरूपं तु ध्यायेच्च मनसा सुधीः ॥ ३५५ ॥

कुंभानां तलानां नीचलो भाग लिङ्गरूपे, शिखरानुं शुकनाश
नासिकारूपे शिखरनी ओष्ठ आलुने गोत्र कानकर्णरूपे, शिखरानुं आंध्रानुं
भ्रंशरूपे, अमलसारानुं गणु-गणारूपे, कलश मस्तकरूपे, ध्वज पाधडीओ
केशरूपे आणुवा. पृथ्वी लेहिरूप, चुनानां लेप मांसरूप, शिलाओ हड्डीरूप,
कोल अर्थात् पाठने कुकरा वगेरे स्नायुरूप, आणुवा, ओ रीते प्रासादना सर्व
अंगानुं मनशी ध्यान करवुं. उपउ थी उपप

कुंभके तलके नीचेका भाग लिङ्गरूप, शिखरका शुकनास नासिका
रूप, शिखरके बाजुके गोत्र कानरूप, शिखरका बंधना कंधेरूप, आमल-
सारका गला गलारूप, कलश मस्तकरूप, ध्वजा केशरूप आदि जाने ।
पृथ्वी मेदरूप, चुनेका लेप मांसरूप, शिलाओं हड्डी के रूप, कोल कुकरा
आदि स्नायुरूप जाने । अिस तरह प्रासादके सर्वरूपोंका मनसे ध्यान
करें । ३५३ थी ३५५

ધારેલ દેવગણા અને મનુષ્યગણા નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક
ક્ષેત્રફળના બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કોષ્ટકમાં મૂકેલા છે.

દેવગણા નક્ષત્રો									
ચંદ્રમા	પૂર્વ			દક્ષિણ		પશ્ચિમ		ઉત્તર	
નક્ષત્ર	મંગરાશિ	પૂર્વમં	પૂર્વ	ઉત્તર	સ્વાતિ	અનુરાધા	મૃગશિર	કર્કાત્ક	સ્વાતિ
૧	૪	૧૧	૧	૫	૧૦	૧૯	૦૩	૧૭	૨૭
૨	૨	૧૯	૧૪	૧૬	૬	૨૩	૦૫	૨૨	૨૭
૩	...				૪-૦૨-૧૩				૨૭-૬-૧૮
૪	૧	૨૩	૭	૮	૩	૨૫	૦૬	૧૧	૨૭
૫	૧૭	૧૩	૧૧	૧	૦૪	૦૦	૧૦	૨૫	૨૭
૬					૦-૦૦-૧૧				૦૭-૧૮-૬
૭	૧૧	૧૭	૪	૨૦	૨૧	૨૨	૧૧	૧	૨૭
૮	૧૪	૨૫	૧૭	૪	૧૫	૦૬	૧૩	૧૯	૨૭
૯									૩-૬-૧૦-૧૮-૨૧-
૧૦	૦૦	૨૦	૧૯	૧૪	૧૦	૧૦	૫	૨૬	૨૭
૧૧	૦૦	૧	૫	૨૫	૬	૧૪	૭	૪	૨૭
૧૨					૧-૧૦-૧૯				૨૭-૬-૧૮
૧૩	૧૯	૫	૨૫	૧૭	૩	૧૬	૮	૨૦	૨૭
૧૪	૮	૨૦	૦	૧૦	૦૪	૧૧	૧૯	૭	૨૭
૧૫	.				૮-૧૭-૨૧				૦૭-૬-૧૮
૧૬	૭	૨૬	૦૦	૨	૦૧	૧૩	૨૦	૦૩	૨૭
૧૭	૫	૭	૮	૧૩	૧૫	૧૭	૨૧	૧	૨૭
૧૮									૨૭-૧/૬/૧૫૧૮/૦૧
૧૯	૧૩	૦	૧૦	૦૩	૧૦	૧	૧૪	૮	૨૭
૨૦	૧૧	૧૦	૦૩	૭	૬	૫	૧૬	૧૩	૨૭
૨૧					૨૫-૧-૧૧				૨૭-૬-૧૮
૨૨	૧૦	૧૪	૧૬	૦૬	૩	૭	૧૭	૦	૨૭
૨૩	૦૬	૪	૦૦	૧૯	૨૪	૨	૧	૧૬	૨૭
૨૪					૫-૧૪-૦૩				૬-૧૮-૦૭
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૦૧	૪	૨	૫	૨૭
૨૬	૨૩	૧૬	૨૦	૨૨	૧૫	૮	૪	૧૦	૨૭
૨૭									૧ થી ૨૭ સુધીના અંકો

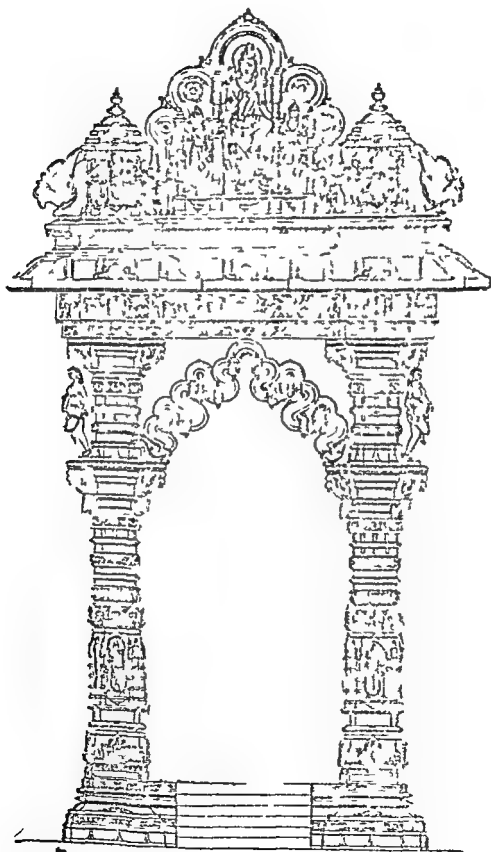
ઉપરની પહેલી પતિકના ૧ થી ૨૭ ના અંક સામે ઉપરના છૂટા છૂટા આંકડા છે

ધારેલ દેવગણા અને મનુષ્યગણા નક્ષત્રો લાવવાનું કાષ્ટ
ક્ષેત્રફળના બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કોષ્ટકમાં મૂકેલા છે.

મનુષ્યગણા નક્ષત્ર									
ચંદ્રમા	પૂર્વ		દક્ષિણ		પશ્ચિમ		ઉત્તર		
નક્ષત્ર	ચૈત્રિણી	આર્દ્રા	ગુ. મૃગશીરશ	ઉ. મૃગશીરશ	ચૂ. વૃષભ	ઉ. વૃષભ	મરગી	ચૂ. ભાદ્રપદ	ઉ. ભાદ્રપદ
૧	૧૪	૨૧	૨૫	૧૫	૧૬	૬	૭	૨૦	૧૦
૨	૭	૨૪	૨૬	૨૧	૮	૩	૧૭	૧૦	૫
૩	...	૭-૧૬-૨૫	...	૨૩-૫-૧૪	...	૨-૧૧-૨૦
૪	૧૭	૧૨	૧૩	૨૪	૪	૬૫	૨૨	૫	૧૬
૫	૧૯	૧૫	૫	૩	૧૪	૧૨	૨૩	૪	૨
૬	...	૮-૧૭-૨૬	...	૭-૧૬-૨૫	...	૧-૧૦-૧૯
૭	૨	૩	૧૯	૬	૧૦	૨૪	૧	૨૬	૧૩
૮	૨૨	૬	૨૦	૧૨	૨	૨૧	૧૧	૧૬	૮
૯
૧૦	૨૩	૨૧	૧૬	૧૫	૭	૬	૨૫	૨	૧
૧૧	૧૬	૨૪	૧૭	૨૧	૨૬	૩	૮	૧૯	૨૩
૧૨	...	૧૩-૪-૨૨	...	૮-૧૭-૨૬	...	૫-૪-૨૩
૧૩	૨૬	૧૨	૪	૨૪	૨૨	૧૫	૧૩	૧૪	૭
૧૪	૧	૧૫	૨૩	૩	૫	૨૨	૧૪	૧૩	૨૦
૧૫	...	૫-૧૪-૨૩	...	૧-૧૯-૧૦	...	૧૩-૪-૨૨
૧૬	૧૧	૩	૧૦	૬	૧	૨૪	૧૯	૮	૪
૧૭	૪	૬	૧૧	૧૨	૨૦	૨૧	૨	૨૫	૨૬
૧૮
૧૯	૫	૨૧	૭	૧૫	૨૫	૬	૧૬	૧૧	૧૯
૨૦	૨૫	૨૪	૮	૨૧	૧૭	૩	૨૬	૧	૧૪
૨૧	...	૧૯-૧-૧૦	...	૨૦-૨-૧૧	...	૧૭-૮-૨૬
૨૨	૮	૧૨	૨૨	૨૪	૧૩	૧૫	૪	૨૩	૨૫
૨૩	૧૦	૧૫	૧૪	૩	૨૩	૧૨	૫	૨૨	૧૧
૨૪	...	૨-૧૧-૨૦	...	૪-૧૩-૨૨	...	૭-૧૬-૨૫
૨૫	૨૦	૩	૧	૬	૧૯	૨૪	૧૦	૧૭	૨૨
૨૬	૧૩	૬	૨	૧૨	૧૦	૨૧	૨૦	૭	૧૭
૨૭

ને લંબાઈ પહોળાઈના એક બાજુના સમજવા તેના ઉપરનું નક્ષત્ર સમજવું.

प्राचिन शिल्प स्थापत्य कला का अलंकार साहित्य ग्रन्थोक्त
प्रकाशन

शिल्प स्थापत्य साहित्यका संपादक श्री प्रभाशंकर जो. सोमपुरा
शिल्पमिशारद

स्थपति प्रभाशंकर ओषडभाई. शिल्पविशारद संशोधित

प्राचीन शिल्प स्थापत्य का अलभ्य साहित्य ग्रन्थोका प्रकाशन

१ दीपार्णवः—श्री विश्वकर्मा प्रणित शिल्पका प्राचीन महान ग्रन्थ—७६ + ४८८=५५६ पृष्ठो; ३५० लाईन ब्लोक रेखाचित्र; १०५ हाफटोन फोटा ब्लोको सहित मूल श्लोक और उनका गुजराती अनुवाद; मर्म और टीपणी आदि भरपुर संपूर्ण विवरण के साथका दलदार ग्रन्थ अध्याय २७ जिनमें प्रासादका संपूर्ण प्रमाणो अनेक देवदेवीओंकी शिल्पकृतियां अनेक प्लान इलिवेशन साथ दीये गये हैं। शिल्पका प्रत्येक अङ्ग प्रासाद विषय बहुत सुन्दर रीतसे दीया गया है।

स्व० राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रासादजीने यह ग्रन्थकी प्रसंशाकरके रु. चारहजार पारितोषिक दीया। ना० जामसाहेब. पू. मू. गवर्नर श्री कनैयालाल मुनशीजी, और विद्वान पुरातत्त्वज्ञ डा. वासुदेव शरणजी अग्रवालजीने विस्तृत भूमिका दीहै। श्रीमद् शङ्कराचार्यजी तथा जैनाचार्य श्री विजयोदयसूरिस्वामीजीने ग्रन्थकी प्रामाणिकता, उपयोगिता और स्थपति श्री प्रभाशंकरभाईजीका दीर्घ अनुभवकी प्रसंशाकी है। ५० पृष्ठकी विद्वद्पूर्ण प्रस्तावना पढ़नेसे संपादककी कुशलता और विद्वताका परिचय होता है. इसमें ६० प्राचीन ग्रन्थो का प्रमाण दीया है। मूल्य रु. २५ डाकस्वर्च पृथक्

२ प्रासाद मञ्जरी—मूल सहित हिन्दी अनुवाद पंदर शताब्दीका यह ग्रन्थ सूत्रधार मण्डनके कनिष्ठबन्धु सूत्रधार नाथजीने वास्तुमञ्जरी नामक बड़ाग्रन्थकी रचनाकी हे उसके मध्यका स्तवक प्रामाद विषय का संक्षिप्त रूप है। ग्रन्थमें ८० रेखाचित्र बड़ा है और हाफटोन फोटो ब्लोक २० है। इस ग्रन्थकी भूमिका एशिया खण्डके सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ डॉ. वासुदेव शरणजी अग्रवालजीने लीखी है। जिसमें ग्रन्थकी और संपादक स्थपति श्री प्रभाशंकरभाईजीकी विद्वताका परिचय दीया है। इस ग्रन्थका अनुवाद टीपणसे भरपुर है अनेक शिल्पग्रन्थोका प्रमाण दीया गया है।

मूल्य रु. ७ सात रु. डाकस्वर्च पृथक्

३ प्रासादमञ्जरी—मूल सहित गुजराती अनुवाद विवरण उपरोक्त
मूल्य रु. ७ सात डाकखर्च पृथक्

४ PRASAD-MANJARI—मूल सहित अंग्रेजी अनुवाद
उपरोक्त दीये हुए विवरणवाली अंग्रेजी आगृत्ति—जीनका अंग्रेजी
अनुवाद और अन्य विभाग प्रस्तावना. भारतकी प्रत्येक २ प्रासाद-
जातीका लक्षण आदि पुरातत्त्वज्ञ विद्वान श्री मधुसूदनभाई ढाकीजीने
अच्छी तरहसे लिखा है । भागतके प्रत्येक प्रांत और विदेशके
भागीय गिल्प स्थापत्यका समस्त विद्वानोंको भारतीय प्राचीन कलाका
सुन्दर परिचय हो ।

यह ग्रन्थ अब प्रेमसे है मूल्य अंदाज रु ११ अग्यार डाकखर्च पृथक्

५ जिनदर्शन गिल्प—यह ग्रन्थ दीपार्णव के उत्तरार्ध रूप है । इनमें
जैन प्रासाद शिखर—जिन प्रतिमालक्षण—जिन परिकर लक्षण २४ यक्ष
२४ यक्षणी, दश दीग्पाल, नवग्रह, षोडश पिशादेवी, जिन अष्ट प्रतिहार,
जिन क्षेत्रपाल, पद्मावतीको पृथक् पृथक् स्वरूप, माणिभद्रजी, सरस्वती,
घंटाकर्ण यह सर्व देवदेवीयांकी मूर्तिका रेखाचित्र=आलेखन चोसठ
योगीनी नाम, वासनगी नाम समवसरण—अष्टापद, मेरुगिरि,
नदीश्वरद्वीप यह चारो शाश्वत तीर्थकी रचना प्रमाण आदि शास्त्रोक्त
गिल्प कृतियों—जीनायत—१०८, ८४, ७२, ५२, २४ आयतनकी
रचना क्रम—

अतित अनागत और वर्तमान तीर्थरुगेकी चौबीशी क्रमका नाम
लाच्छन, बीश निहरमानका नाम लाच्छन, चौदसो वासन गणधर,
सहस्र कूटान्तर्गत १००४ तीर्थकरो. अष्टमंगल, चौदस्वप्नका आलेखन
आदि जैनदर्शनका स्थापत्य विषयका यह अदुभूत ग्रन्थ है सिद्धचक्र
महायत्र, ऋषिमंढलयत्र है जिनमें १७५ देवदेवीयोका रेखाचित्र
स्वरूप आदि है ।

मूल रु. ९ नव डाक पृथक्

६ वेधवास्तु प्रभाकर—इस ग्रन्थमें प्रासाद गृह प्रतिमा आदिके वेधदोष
अनेक प्रकारके दीये हुए हैं विविध प्राचीन ग्रन्थोके प्रमाणोके सार
अच्छी तरहसे दीये हैं यह ग्रन्थ दीपार्णव ग्रन्थकी पूर्तिरूप है ।

इसमें क्रिया विधिपूजन आदि द्वार स्थापन प्रासादके थरदेवतान्यास, शल्यविज्ञान मूहुर्त चक्रादि वास्तु, वास्तुपूजन, वज्रलेपका प्रकार, वास्तुद्रव्य, गणित कोष्ठक प्रासादाङ्ग प्रमाणो आदि० विषयोंसे पूर्ण अलभ्य सुन्दर ग्रन्थमें रेखाचित्रो नकसा आदि दीया हुया है ।

मूल्य रु. १० दस डाक पृथक्

७-८ क्षीरार्णव—

वृक्षार्णव— | यह दोनु ग्रन्थ विश्वकर्मा और नारदजीका संवादरूप अद्भूत अद्वितिय महाग्रन्थ है साधार महाप्रासादो चतुर्मुख महाप्रासादो के विषय है. तीन साढे तीन भूमि उदयका महामंडपों पृथक् पृथक् प्रकारका कहा है जीनमें अनेक विषयोकी चर्चाकी है जो विद्वान लोगका विषय है

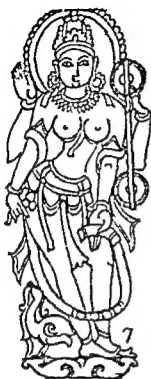
क्षीरार्णवका २२ अध्यायका ८०० श्लोक प्रमाण प्राप्त हुआ है ।

वृक्षार्णवका १८०० श्लोक प्रमाण—प्राप्त हुआ है ।

ये दोनु दुष्याप्य शिल्प साहित्य अवर्णनीय है. ये दोनु ग्रन्थमें महाचर्मुख प्रासादकी चारो ओर २७-२७ मंडपकी रचना मेघनाद आदि मंडप बनानेका विवरण है । तीन भूमि तक का एकी लिङ्गकी स्थापना की विधि चतुर्मुख में कही है । ऐसा अद्भूत ग्रन्थ दुर्लभ है । दोनु ग्रन्थका संशोधन हो रहा है । —

९ वेडाप्रा प्रासाद तिलक—यह ग्रन्थ पंद्रवी शताब्दीका सूत्रधार वीरपालकी सुन्दर रचना है शिल्पका अन्य ग्रन्थो अनुष्टुप छंदमें है । ये प्रासाद तिलक संस्कृत राग रागणी मे शार्दूल विक्रिडीत वसंततिलिका आदि छंदमें ग्रन्थकी सुन्दर रचना की है । अब तक उसका चार अध्याय प्राप्त हुआ है । ग्रन्थका संशोधन कार्य चल रहा है । संशोधन कार्य में श्री अमृतलाल भांडे मू त्रिवेदी. शिल्पी बहुत श्रम ले रहा है ।

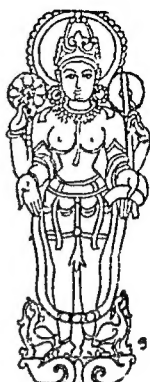
॥ दवी सरस्वती स्वरूप ॥

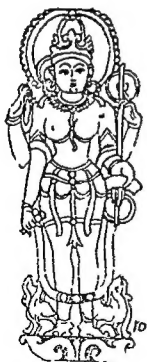
तुंगरीदेवी

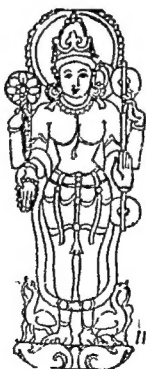
नारदीदेवी

सर्वमङ्गला

विद्या भरीदेवी

सर्वविद्या

सर्वप्रसन्ना

